

ISSN 0207- 642 X

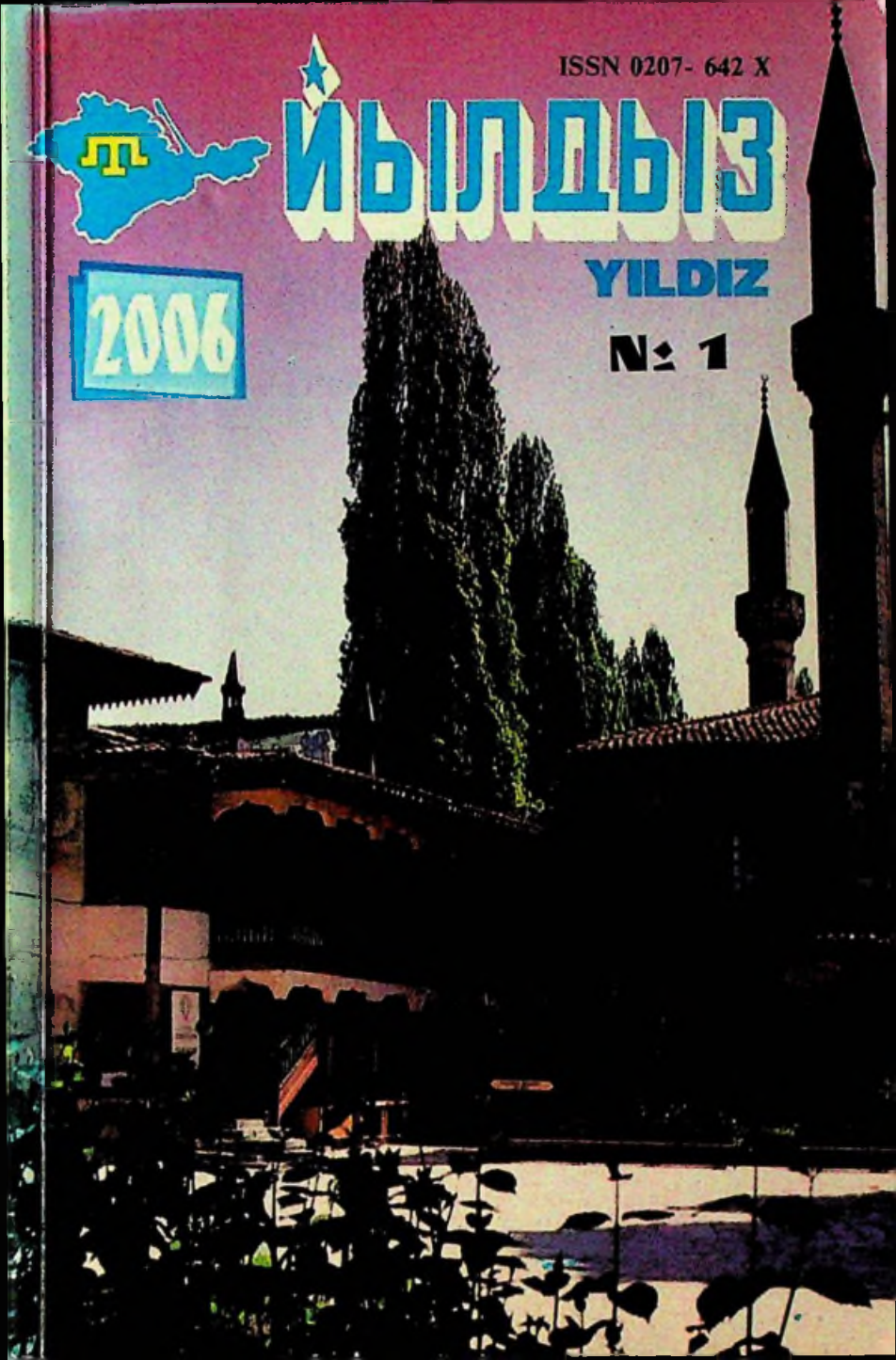

ИЫЛДЫЗ

YILDIZ

№ 1

2006

ЙЫЛДЫЗ

КЪЫРЫМ МУХТАР
ДЖУМХУРИЕТИ
НАЗИРЛЕР ШУРАСЫ
ИНФОРМАЦИЯ
БОЮНДЖА КОМИТЕТ
ВЕ МИЛЛЕТЛЕР
ИШЛЕРИ БОЮНДЖА
КОМИТЕТНИНЪ
ЭДЕБИЙ-БЕДИЙ.
ИЧТИМАЙ
МЕДЖМУАСЫ

1
2006

ЯНВАРЬ
ФЕВРАЛЬ

Йигирми единажи
сене чыкъувы

Меджмуа
ВАК
джедвелине
кирсетиьди.

Баш муаррир
Шакир СЕЛИМ

Муаррирет эйети:
Иса АБДУРАМАН,
Аблязиз ВЕЛИЕВ,
Исмаил КЕРИМОВ,
Айше КОКИЕВА,
Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),
Сафтер НАГАЕВ,
Риза ФАЗЫЛ,
Урие ЭДЕМОВА.

Украина. Къырым Мухтар Джумхуриети.
“Йылдыз” меджмуасынынъ идареханеси.

- Шакир Селим.** Тамчылар. *Куньделик*
дефтерлеримден..... 4

Джунан эдебиятындан

- Шон О'Кейси.** Гедже фаджиасы. *Буюклер ичюн*
масал..... 32

- Сафтер Нагаев.** Къанаты къайрылгъан къа-
рылгъач (*Малут Недимнинъ шахсиети,*
такъдири, иджады акъкъында къайдлар)...57

Назм

- Сейран Сулейман.** Танъ вакътында. Дёртлюк-
лер. *Шиирлер*.....79

Окзуйыджыларымызнынъ иджадындан

- Местуре.** Къушлардай къайтып кельдик. Парча.
Шиирлер..... 80

Эдебиятшынаслыкъ ве эдебий тенкъит

- Таир Киримов.** Джемиль Керменчиклининъ
шиирлерини арап уруфатындан кириль-
ге чевирюв меселесине аит базы
къайдлар..... 82

- Юсуф Алиев.** Четэль къырымтатар эдеби-
яты акъкъында базы тюшюнджелер.....99

- Нурие Эмирсуинова.** Къырымтатар дестаны
«Ашыкъ Гъарип»: тедкъикъ ве изаат
проблемлери 124

Хайырлаймыз

Риза Фазыл. Къалеми талмагъан эдип (<i>Сафтер Нагаевнинъ догъгъанына 65 йыл толды</i>).....	134
---	-----

Санат

Зарема Алиева. Кеманенинъ сыры.....	140
-------------------------------------	-----

Сейдамет Ягъяев. Туризм — беден тербиеси вастасыдыр	148
---	-----

Дикъкъат: ВАКнынъ талаплары!.....	153
-----------------------------------	-----

Китап рафларынъызгъа

Къ. Закир. «Чатыртавлынынъ оюютлери». «Хаял — омюр». «Крымские письма». «Очерки истории и культуры крымских татар». «Алим — Къырым йигити». «Къырымтатар тили ве эдебиятындан тестлер».....	155
---	-----

Шакир
СЕЛИМ

«Тама-тама голь олур, дейлер. Меним де тамчыларым артыкъ кучюк бир гольчик олды, гъали-ба. Шу тамчыларымнынъ иляи этильмеси ляйыкъ корюльген сойларыны сечип алдым ве мухтерем окъуйджыларымызнынъ укюминне теклиф этем».

ТАМЧЫЛАР

● *Куньделик дефтерлеримден*

ИЛЬК КЕРЕ АКЪИКЪИЙ ШАИРНЕН КОРЮШЮВИМ

1968 сенеси 1 майыс куню эди. Джамбайдаки (Самар-къанд виляети) эвимизге Эшреф Шемьи-заде кельди. Оны Самаркъанддан Идрис агъа Асанин шахсий машинасынен кетирди. Эшреф агъа шу куню бизде къалмакъ истегини бильдирди.

Балабан-балабан козьлеринен манъа сынавчан назар иле бакъып: «А, сенсинъми?.. Мен сени башкъаджа тасавур эте эдим. Къараса, сен башкъаджа экенсинъ. Къа, корюшейик, мен Эшреф Шемьи-заде боламан», деди. Даа бир шейлер айтты, лякин шимди хатырлап оламайым.

Майыс айында Озбекистанда авалар къызып башлай. Шунунъ ичюн эв алдында тапчанымызда отурдыкъ. Мен шашкъанымдан не айтмагъа, не сорамагъа да бильмейим. Бекленмеден сюрип кельген бойле мусафир мени текмиль шашмалатты.... Кене яхшы сеслеримизни эшиткен олса керек, эвден бабам

Бундан 20-22 йыл эвельси къуллангъан дефтеримде куньделикке бенъзеген ильк къайдларым бар. Лякин о заманда дилетантлыгъым себебинден олса керек, къайдларымнынъ тюбуне кунь, ай ве йылларыны язмагъаным. Шу къайдларым арасында «дилетант» сёзюнинъ манасы да (къайдан алгъанымны бильмейим) бар: бу - элинден кельмеген ве бильмеген ишке къол ургъан адамдыр.

Арадан бираз вакъыт кечкен сонъ,

чыкып кельди. Селям-келямдан сонъ оларнынъ арасында лаф бирден кызды. Десене, Эшреф агъа бизим чель та- рафны, джумледен, бабамнынъ кою Буюк-Асны яхшы биле экен. «Мен отузынджы йылларда Семен коюнде избачлыкъ япкъан эдим, сизинъ Буюк-Ас коюнъиз де о ерге пек якъын эди. Семенли Адавиe адлы дюльбер бир кыз аля даа акъ- ылымда...» дегенинен бабам: «Аңа шу Адавиe дегенинъ меним якъын тувгъаным бола. Шимди Чырчыкъта яшай, джеткен учъ баласы бар», деди. Эбет, Адавиe аламанен пек сыкъ къатнаша эдик, мен даа якъынларда онда болгъаным- ны айттым. Эшреф агъа бабамнынъ яшыны сорады (бабам 1898 сенесининъ баласы эди). «Э, сиз менден баягъы уй- кен экенсиз, Селим акъам, олла яш корюнесиз, бир корь- генде мен сизге бо къадар яш бермез эдим», деп ташлады. Олар лаф этелер, мен динълейим. Эшреф агъа мен адла- рыны бабамдан эшитмекдже бильген койлернинъ адлары- ны бирер-бирер айта: Кучюк-Ас, Къулсеит, Найман, Къара- найман, Баясит, Семен ве иляхре эписини биле, о заманда анда яшагъан адамларнынъ да адларыны хатырлай. Бабам ара-сырада: «Олян, машалла Эшреф, эписи акъылынъда къалгъан, мен оларнынъ кобисин унуткъанман, машалла», дей.

Меним анам Шахзаде, аслы баяситли, сюрдюнлик йыл- ларында пек эрте ольди. Мен о заман алтыны толдуруп едиге адым аткъан эдим. Рахметли анамнынъ хаста олып тешекте яткъаныны пек яхшы хатырлайым. Учъ йыл къадар верем хасталыгъынен чекишти. Бизим къорантамыз тюш- кен озъбек кышлагъы шу хасталыкънынъ межаны эди.

Таталарымдан энъ уйкени Шевкъие татамнынъ айткъа- нына коре, шу кышлакъта эр кес, ичинде къурт вызыр-вы- зыр къайнагъан хавуздан сув алып иче ве аш пишире экен. Озъбек къорантасынынъ эр биринде бирер-экишер киши верем хасталыгъына огърай, шундан да олип кете экен. Рах-

къайдларымны бираз тертип-низамгъа къойдым, эсас фикирлерим- ни, корьген-кечиргенлеримни, адамларнен корюшювлеримизни, эдебиат акъкъында эшиткен, окъугъан, бильген ве озюм хуляса чыкъаргъан фикирлерни, айры бир адиселерни кыскадан олса да тантиминен язып къоябердим. Иште, бойлеликнен, кунъделик дефтер киби бир шей пейда олды.

Тама-тама голь олур, дейлер. Меним де тамчыларым артыкъ ку- чюк бир гольчик олды, гъалиба. Шу тамчыларымнынъ илян этиль- меси ляйыкъ корюлген сойларыны сечип алдым ве мухтерем окъ- уйыджыларымызнынъ укюмине теклиф этем.

Муэллиф.

*Эшреф Шемьи-задени берабер.
Майыс, 1968 с. Джамбай.
Джемиль Сарычевниң фотосы.*

метли анам да шу хасталыкънынъ къурбаны олды.

Бабам баягъы йыл эвленмеди. Къыш лакътан Джамбай районнынъ меркезине кочип кельдик. Мен озыбек мектебинде окъуп башлагъан эдим, район меркезинде де орта озыбек мектебини битирдим. Беш татам, эки агъам эвлендилер. Биз бабамнен экимиз къалдыкъ.

Мен Самаркъанддаки оджалар техникумына кирдим. Биринджи курста эдим. Бир «выходной» да эвге кельсем, бир къадын отура. Янында 4-5 яшлы огълан баласы да

бар. «Огълум, мына мен эвленмеге меджбур олдым. Эндиден сонъ бу аналыгъынъ, бу да къардашынъ оладжакъ», деди бабам. Бу меним ичюн башыма келип тюшкен ильки дарбе киби олды.

Кейфим бус-бутюн бозулды. Бабамнынъ эвленеджегини, эвленгенде де балалы къадын аладжакъыны ич акъылыма кетирмей эдим. Бирден озюмни бу звнинъ арткъач кишиси киби ис эттим. Бираз отурдым да, кимсеге дуйдурмай яваш эвден чыкъып кеттим. Техникум ятакъханесине кельдим. Кимсе ёкъ. Эр кес звине кеткен. Кроватыма юзюкъююн йыкъылдым да, хорлугъым келип агъламагъа башладым. Артыкъ дюньяда бир озюм эдим. Адджы козьяшларым арасында анамнынъ сымасы пейда олды. О заманда 17 яшымда эдим. Учъ афтамы, дёрт афтамы эвге бар-

мадым, 16 рубле стипендия бере эдилер. Шунъа яшап окъуп юрдим. Куньлерден бир кунь ятакъханемизге Абкерим дайым кельди. Мени яхшы этип сѣгди. «Сен энди бала тувылсынъ, анъламакъ керексинъ. Бабанъ къыйналып къалды. Акъай кишиге бир озю яшамакъ къыйын, ашын-сувын азырламагъа, устю-башыны къарамагъа къадын киши керек. Шай да, балаларым, деп, 15-16 джыл эвленмеди. Сен де окъумагъа кеттинъ, бир озю чомпайып къалды. Уйге келип кет, бабанъ ве аналыгъынъ беклейлер сени. О пек арув къадын. Мерхаметли. Мына озюнь корерсинъ» — деди. Акъикъатен де, Эмшире адлы стилиялы бу къадын пек мерхаметли, темиз, эвджимен, ырызлы бир къадын экен. Йылар кечип мен онъа, о да манъа пек алыштыкъ. Сервер адлы огълу догъмуш къардашым киби олып къалды. (Бабасы хасталыкътан вефат эткен).

Иште, бу къадар чекиновимнинъ себеби шу ки, экинджи аман киби олып къалгъан Эмшире анай минген хамырдан чиберек, тавалокъум, къабакъ ашлары пиширге пек чебер эди. Эшреф агъанынъ бизде къонып къаладжагъыны анълагъан сонъ, къасаптан ич олмадым ярым кило къыйма кетирмемни риджа этти. О заманда эвимизде буздолап ёкъ. Эвде эт сакъланмай. Мусафир кельдими, аман къасапкъа чапа эдик. «Минген хамырым бар, мусафирге чиберек пиширмиз», деди. Мен Асан къасапнынъ тюкянына чаптым. Къайткъанда бир шише ракъы да алдым... Бойле мусафирни ракъысыз сыйламакъ олурмы?

Эшреф агъанен бабам эп лаф этелер. Къаве, чай ичильди. Емек де азыр олды. Тапчанда алчакъ маса устуне Эмшире анай сыджакъ-сыджакъ чибереклер кетирип къойды. Стилялыларгъа хас шивенен: «Бегень де букорунъыз, мен ашим чай кетирсем ке», деди. Мени башкъа къасевет басты. Ракъыны не япмалы? Бабам диндар адам. Ичкиликке къатиен къаршы киши. Биз учъ агъа-къардаш бабамнынъ янын да ракъы я да сигара ичкенимизни хатырлап оламайым. Меним орьсенлегенимни Эшреф агъа дуя, кулюмсирей. «Анай бизге емекни меним одама къойсанъыз яхшы олур эди, Эшреф агъамнен лаф эте-лаф эте, ашар эдик», дедим шашмалап. «Зарары ёкъ, мында берабер ашайберинъиз, берабер лаф этип ашармыз», деди бабам. Эшреф агъа къолуны чайкъамакъ ичюн еринден турды. Мен онынъ къолуна къумандан сув къояр экеним «Сен чокъ орьсенлеме, мен ичкен адам тувылман», деди эр шейден хабер бар кишидай. Утангъанымдан эки янагъам атеш киби олды...

Бу вакъианы хатырласам аля бугунъ теджрибесизлигиме ве токъаллыгъыма куледжегим келе. О заманларда мусульман олсун, кяфир олсун, ракъысыз зияфет олмаз эди. Иште, мен де буюк шаиримизнинъ джаныны агъыртмагъа истемедим...

Гедже меним кичкене одачыгъымда яттыкъ. Эшреф агъа кровать устюнде, мен — полда.

О лаф эте, мен динълейим. Эп эдебият акъкъында. Эп шириет акъкъында лаф эте. «Сиз, яшларда, тиль фукъа-религи бар. Коп окъумакъ керексиз. Бедий эдебиятынъ, хусусан шириетнинъ темели тильдир. Эр бир сёзни ерлиринде къулланмагъа бильмек керек.

Э-э... сиз къайдан биледжексиз? Бекир Чобан-задени, Амди Герайбайны, Мемет Нузетни, Шевкъий Бекторени окъумай-огренмей тилинъизни билип олмасыз. Оларнынъ энъ яхшы шейлеринден сизинъ даа хаберинъиз ёкъ. Шаирлер биз тувул, акъикъий шаирлер олар. Коремени, Шерьян болсын, Мамбет Аблялим болсын, Иса болсын, сен бол — тырышасыз, лякин тилинъиз, мевзуларынъыз пек фукъаре. Якъында бала шаири Эшреф Ибраимни коръдим, эвине бардым. Пек къуванды, та Къырымда болгъанда бабасы меним шиирлеримни бегенип, онынъ адыны Эшреф деп къойгъан. Джаны агъырса да, мен огъа бираз тийсетип айттым. Балалар ичюн язгъан бир шииринде памукъны макътай да, барынъыз, баллар, берекет ерде къалмасын, тез-тез джыйып алынъыз, дей. «Алла-Алла Эшреф, дедим, сен бу гъарип балларнынъ памукъ ызанларында не къадар чекишкенлерини, къоллары чатлагъаныны бильмейсинъми? Шиирге бондай мевзу алынырмы?» — дедим.

Мен о вакъытта янъы орду хызметинден къайткъан, мектепте дерс бере эдим. Эшреф агъа менден шу геджеси, рус классиклеринден кимлерни окъудынъ, кимлерни билесинъ? — деп сорады.

Мен адамакъыллы бир джевап берип оламадым. Сонъра иляве этти: «Сен филологсынъ, Белинскийни окъу. Копек олса да, эдебият акъкъында пек гузель шейлер язгъан. Не къадар буюк олсалар да, оларнынъ шовинистик дюньябакъышлары къалмай». «Ничюн копек дейсинъиз?» — деп сорадым, «Бизим халкъымыз акъкъында ярамай сёзлер язгъан, — деп ташлады Эшреф агъа, лякин не язгъаныны айтмады. Арадан баягъы йыллар кечкен сонъ о чиркин лафларны мен озюм таптым. Буюк шаиримиз рус эдебиятыны пек севе, шунынъ ичюн де, бельки, меним яш къальбимде

оларгъа къаршы нефрет догъурмамакъ ичюн айтмагъандыр. Мен де шимди бизим шанымызгъа токъунгъан о сѣзлерни язмагъа истемейим...

Сабалыкъ къаве ичкенимизден сонъ Эшреф агъа ёлгъа — Ташкентке азырланды. Мусафиримизни район меркезинден 2-3 километр месафедеси Ташкент ёлуна озгъармакъ керек эдим. Къомшумыз гъаврлы Аппаз агъанынъ, копоты эки тарафкъа къанат киби ачылгъан эски «Москвич»и бар эди. Онъа риджа эттим. Эшреф агъаны энъ шеревли мусафир киби шу машинада озгъардыкъ. Буюк шаиримиз къаршысында беджерген энъ буюк ишим шу олды.

Эшреф Шемъи-заде акъкъында мийиме синъип къалгъан айдын хатыраларымдан даа бириси, бу — онынъ тыш корюниши эди. Устюндеки къара костюми, беяз кольмеги не ве костюмине уйгъун галстугы, бем-беяз гуръ сачлары — эписи о къадар еринде эдилер ки, корьген киши онынъ акъыллы ве интеллигент олгъаныны бирден билир эди. Бир сѣзнен айткъанда онынъ акъикъий шаир корюниши ве къыяфети бар эди. Бу тарафтан да онъа такълид этмеге ляйыкъ бир инсан эди. Мен базада перишан, чалпан-чарыкъ юмарлангъан урбалы эдиплерни корьсем, бутюн буларнынъ акси олгъан Эшреф агъаны козь огюме кетирем. «Инсанда эр шей гузель олмакъ керек», дей рус классиги. Мен беллесем, шаир киши де алельхусус ойле олмакъ керек.

Бундан сонъ Эшреф агъанен, Ташкентке барсам, эр сефер корюше эдим.

АДРЕНАЛИН

Кунъделик дефтерлеримни саифелейим. Эдебиятнен, омюрнен, шахсий аятымнен багълы бир чокъ къайдларым бар. Оларнынъ базыларыны шимди илян этмек мумкюн, базылары исе озъ вакътыны беклеп дефтеримде «ятаджакълар». Мен бу сефер эксерият эдебиятнен багълы фикир-тюшонджелеримни сизинъ иле пайлашмакъ истейим.

Чокъ йыллар звельси четэль телевидениесинде чыкъарылып бизге косътерильген яйынларнынъ биринде авада булунгъан эки къанатлы («Кукурузник») учакънынъ къанатлары устюнде сербест юрген ве чешит арекетлер япкъан къадын кишини косътердилер.

Бу къадын кескин ис-дуйгъулар (острые ощущения) къулу экен. «Мен япкъан ишимнинъ не къадар телюкели олгъаныны билем. Аилем бар, къызчыгъым бар, - дей о, - лякин кимер-кимерде къанымда адреналин артмасыны истейим... Бойле иляхий,ульвий ис-дуйгъуны исе кимсе билип оламаз.

700-800 метр юксекликте «страховкасыз» къанатлар устюнде чешит фигуралар якъанымны корьгенлернинъ де къанында адреналин арта, олар да эеджанланалар... Бу манъа кейф бере».

Шиир яратувда да къанымызда ич олмадым аз-бучукъ дереджеде адреналин артса эди... Биз де окъуйдыжыларымызгъа эеджанлар багъышлар эдик. Шиир язгъанда башта бир шаирнинъ озю эеджанлар ве кескин дуйгъулар ичинде яшамалы.

ШАИРНИНЪ ОЗЪ СЁЗЮ

Шаирнинъ озъ сеси олмакъ керек, дейлер. Бу ерде шаир йырджынен къыяслаштырыла. Бельки догърудыр. Лякин, шаирнинъ озъ сёзю олмакъ керек, деселер, даа догъру олур эди.

«Озь сёзю» демекнинъ манасы недир, аджеба? Шимди лексиконымызда 30-40 бинъ фааль (актив) сёз ола биле. Элине къалем алып бейит яхут шиир уйдурмагъа истеген кишининъ «сёз джеמידанында» ич олмадым 4-5 бинъ сёз ихтияты (запасы) олмалы.

Мен бундан баягъы вакъыт эвель бир эксперимент (эгер табир джаиз олса) яптым. Эшреф Шемьи-заденинъ «Козъ-яш дивар» дестанында текрарланмагъан сёзлерни сайып чыкътым. Оларнынъ сайысы бинъге бармай. Лякин, не къадар зенгин тильнен язылгъан шахэсер!

Сиз кунюмиздеки бейит уйдуруджы аркъадашларымызнынъ язгъанларыны ал да бакъынъыз. Хусусан, йырджы шаирлеримизнинъ сёзлерине эмиет беринъиз: озюм-сёзюм-козюм-юзюм, гузелим, беклерим, северим; ольдим-къалдым-талдым; олсун-толсун ве саире уджуз патырды-гудюрдилер.

Йыр оламы, шиир оламы, — онда ич олмадым кичкене бир кешфият, таже фикир олмакъ керек. «Озь сёзю» демек — бу фикир кешфияты, тешбих кешфияты, шекиль кешфияты, къафиелер кешфияты, ис-дуйгъу, тиль кешфияты демектир. «И звезда с звездою говорит» М.Лермонтовнынъ дюнья лирикасында тюшюнип тапкъан энъ буюк кешфиятлардан биридир», деп яза Къайсын Кулиев..

Мен авескъярларны айтмайым, энди шаир оларакъ танылгъан киши эр бир шииринде кучюк олса да, бир кешфият япмалы. Шаирнинъ озъ сёзю демек, иште, будыр!

ЁЛДАКИ ХОШСЫЗ СУБЕТ

Энъ къарт тувгъанларымыздан бири Абильтит акъам 83 яшында Джанкойнинъ Победное адына къасабасында кечинди. Рахметлининъ дженазесине барып оламадым. Едигине бардым. Дуадан сонъ кейфсиз бир алда автобуснен къайтар экеним, дуракълардан биринде автобускъа ири мучели, мазаллы бир ватандашымыз кирип меним янымдаки бош ерге отурды. Селямлаштыкъ, сораштыкъ. «Мен сизни таныйым, телевизорда корьдим», деди. «Сагъ олунъыз», дедим. Шу бир къач джумле субетимизнинъ башланмасына ве тезден битмесине себеп олды.

- Сиз генчлигинъизден берли спортнен огърашасынъыз, гъалиба, — дедим.

- Ёкъ, мен эвде эр кунъ физзарядка япам.

- Коресизми, мен ойле шейнен огърашмайым, шунинъ ичюн зайыфым, — дедим.

- Зато, пек яхшы шиирлер язасыз, — деп гонълумни ктерди ватандаш. — Билесизми, мен де шиирлер язам, «Къырым» газетасында эки шиирим басылды, бельки окъугъандырсыз?

- Окъугъандырым, амма хатырлап оламайым, анда пек чокъ шиирлер басыла. Сойадынъыз не?

О сойадыны айтты.

- Валлаи, хатырлап оламайым...

Субетдешим бир тамам рухтан тюшти. Мен де бир тюрю олдым.

- Сиз эр кунъ физзарядка япкъанынъызны адамларгъа косътересизми?

- Я оны косътермек неге керек? — деп айретленди ёлдашым.

- Я, шиирлер язгъанынъызны адамларгъа косътермеге истейсиз де?..

Акъмесджиткедже бир-биримизге бир лаф айтмай келипчыкътыкъ. Субетдешим меннен сагълыкълашмай алельаджеле автобустан чыккып кетти.

БИТМЕЙ КЪАЛГЪАН ШИИРИМДЕН БИР ПАРЧА

Та 2001 сенеси 13 октябрьде, балалыкъта корьген-кечиргенлерим акъкъында, сюрюнликнинъ бир мудхиш левхасы акъкъында бир шиир язып башлагъан ве битирмей ташлагъан эдим.

Кимерде иджатта ойле ола, бир шейлер фикиринъде ве

акъылында айланып юре, лякин истегенинъ киби кягъыт-
къа тюшмей. Тембелликми, эмаллыкъмы — озъ вакътында
битмеген шей шай да дефтер устюнде къалып кете. Иште,
арадан баягъы бир йыллар кечкен сонъ онъа бир даа къай-
тасынъ ве бегенген киби оласынъ. Иште, сюрюнлик ве ба-
лалыкъ девиримнинъ кучюк бир левхасы:

Расткельгендай кечильмез чонъ дерьягъа,
Къоркъа-къоркъа кирдим мен бу дюньягъа.
Киргенден сонъ къатсенъ де кечеджексинъ,
Такъдир косътерген ёлдан кетеджексинъ.

Аякъларым алтмышкъа тирельгенде,
Омрюм алтмыш таш олып корюльгенде,
Бу омюрде не корьдим, деп айтаман,
Та балалыкъ йылларгъа мен къайтаман.

Бир кичкене баламан. Тозлу ёлда
Анайымнынъ элине япышкъанман.
Бир парчачыкъ отъмекни сыкъып къолда
Анайымнен берабер ашыкъаман.

Пек балабан копчекли бир араба
Къаршымызгъа дос-догъру келе эди.
Азып-тозгъан беш-алты сой-акъраба
Къурумагъан козьяшын силе эди.

Анам атты озюни ёл устюне,
Ичин чекип агълады, сачын юлкъты.
Бутюн дюнья чеврильдиди тоз тюсюне...
Ильки сефер дюньягъа шай ёлукътым.

Шай расткельдим илькиде ильки ташкъа...
Иште, бойле башланды балалыгъым.
Къач дженазе корьдим мен бундан башкъа,
Солган гульге толды ильк аланлыгъым...

ТАКЪЛИДНЕН ТАКЪЛИДНИНЪ ФАРКЪЫ БАР

Базыда шаирлер башкъа бир шаирлернинъ — эксериет
алларда озьлеринден кучьлю шаирлернинъ шиирлеринден
ильхам алып, айны шу мевзуда язалар. Меселя, А.Пушкин
«Памятник» - «Эйкель» адлы шиирини Г.Державиннинъ
айны шойле адлы шииринден ильхамланып язгъан, атта ки,
сатыр-сатырына такълид эткен.

Къыяс этинъиз:

«Я памятник себе воздвиг чудесный, вечный» — Г.Державин;

«Я памятник себе воздвиг нерукотворный» - А.Пушкин;

«Так! — весь я не умру, но часть меня большая...» - Г.Державин;

«Нет, весь я не умру — душа в заветной лире» - А.Пушкин.

«Слух пройдет обо мне от белых вод до Черных» — Г.Державин;

«Слух обо мне пройдет по всей Руси великой» — А.Пушкин
ве иляхре. Аслы да Г.Державин озь «Эйкелини» юнан шаири Горацийнинъ айны шойле мевзудаки шиирини «озюндже» денъиштирип язгъан экен. А.Пушкин де озь шиирини Горацийнинъ «Exegi monumentum» («Мен эйкель яраттым») деген эпиграфынен башлай.

Бойле такълид ичюм А.Пушкинге ич бир заман итираз бильдирильмеди ве бильдирильмез. Чюнки улу шаир беш бейитли мешур шииринен озюнден эвельки улу шаирлерни де озды. Такълиднен такълиднинъ, иште, фаркъы бунда!

КЕНЕ ТАКЪЛИД АКЪКЪЫНДА

1989 сенеси «Багъчасарай» адлы шииримни яздым. Окъ-уыйджылар пек яхшы къабул эттилер. Матбуат саифелеринде де энъ чокъ басылгъан шу шиирим олды.

1990-нджы йылларнынъ башында радиодан гузель бир макъамлы йыр эшиттим. Макъамы керчектен де гузель. Йыр текстине дикъкъат эттим. Насылдыр манъа пек таныш сёзлер: «алчакъ-юксек эвлер», «сырлы чешме» ве сонъунда давул чокъмарнынъ сеслери фонунда меним «Багъчасарай-ым»нынъ дёрт сатыры толусынен окъула.

Йыр кеттикче эфирде девамлы янъгъырай. Эдип Асановнынъ йыры деп илян этиле. Базы аркъадашлар йырнынъ тексти менимки беллеп, хош сёзлер айталар. Мен де энкъастан индемейим, чюнки, керчектен де бир сыра сёзлер, ибарелер ве толусынен бир дёртлик менимки... Лякин эп Э.Асановнынъ йыры, деп илян этиле. Яш бестежарымызны къач кере раст-кетирсем де ич бир шей айтмайым. О да бир шей олмагъан киби къопайып юре бере. Эбет, бу бестежарымыз йыр текстини язгъанда кимнен чалышкъаныны да билем. Лякин онъа да бир шей айтмайым. Сёз озьлеринден чыкъаджагъыны беклейим. Лякин ымпыс-тымпыс юре берелер.

Бу, артыкъ, такълид де дегиль, плагиатлыкъ да дегиль,

— кичкене бир айнеджилик ве медениетсизликтир. Йыр тек-
стини яраткъан эмекдашлар менден афу сорагъан олсалар
я да меним разылыгъымнен дёртлюгимден файдалангъан
олсалар, валлаи, манъа нисбетен япылгъан итибарсызлыкъ-
ларыны афу этер эдим.

(1998 с.)

АЗБАРДА БААРЪ КЪОКЪУСЫ

Мартнынъ сонълары. Хастаханеден чыкъып эвге кель-
дим. Азбаргъа чыкътым. Хастахане къокъусындан сонъ аз-
барда бааръ къокъусына тоялмайым. Кок мас-мавы. Бойле
ачыкъ мавылыкъны биринджи кере корем... Кунеш йылты-
рай, тап къыздыра. Ничюндир, гъалиба, сувукълар олад-
жакъ деп тюшюнем. Топракъны сагъындым. Беденимде зай-
ыфлыкъ дуйсам да, лескерни алып бир-эки кийик отларны
къазып чыкъардым. Бир бакъкъанда юлкъып алмасы къо-
лай корюне, амма кийик отларнынъ тамыры пек яман. Осал
адамлар киби... Эм пек тез чокълашалар, эп къавийлеше-
лер. Тек фурсат бер оларгъа!

Бааръни о къадар сагъындым! Бурьленип башлагъан
къайсы, кираз, вишне тереклерине бакъам.

Не къадар бахт! Эй, Раббим, санъа бинъ шукюр. Къай-
сынынъ ачкъаныны бу йыл да кореджем. Яшамакътан да
гузель шей бармы дюньяда!

(2000 с.)

ОРХОН ЯЗЫЛАРЫНДАН АЛЫНГЪАН МЕВЗУ

«Не заман халкъ боладжакъсынъ, миллетим?
Къачан миллет боладжакъсынъ, эй, халкъым?
Бирлешмесенъ, не миллет, не халкъ, дермен,
Хорлукъларда джылай-джылай олермен».

Дюнья эдебиятындан хабири олмагъан базы кишилер,
бу мевзуны Ш.Селим озьбек шаири Абдулла Ариповдан
алгъандыр беллеп, онынъ «Къачан халкъ буласан, оломан?»
сатырларыны терджиме этип, матбуатта бастырдылар. Бой-
ле тюшюнгенимнинъ себеби шу ки, меним дёртлюгимден
эвель озьбек шаирининъ шиирини терджиме этмек кимсе-
нинъ акъылына кельмеди...

Акъайчыкълар янъылдылар... Мен та студентлик йылла-
рымда (рус филологиясында окъугъанда) Ф.Тютчевни окъ-
уп «юта» эдим. Онынъ:

«Опально-мировое племя,
Когда же будешь ты народ?
Когда же упразднится время
Твоей и розни, и невзгод,
И грянет клич к объединенью,
И рухнет то, что делит нас?..»

киби сатырлары зеиниме синъип къалгъан эди. Сонъра, чокъ йыллар кечкен сонъ бу сатырларнынъ Орхон языларында олгъаныны бильдим. Бу къадимий ташларда Улу Къагъан тюркий къавмларны бирлешмеге чагъыра. Буюк шаир Ф.Тютчев Куль-Тегин языларыны бильмемеси мумкюн дегиль...

Мурат Аджи да «Европа. Тюрки. Великая Степь» адлы китабында бойле сатырларны тамыры тюрк олгъан Фёдор Тютчев язды, деп къайд эте.

Арадан 35 йыл кечкен сонъ, та студентлик йылларымда мийиме синъип къалгъан шу сатырларнынъ тесиринде юкъарыдаки дёртлгим догъгъан эди. Бу ерде кимсе (алельхусус, токъаллар) не Ф.Тютчевни, не А.Ариповны ве не мени мевзу «чалувда» къабаатлап олмазлар. Севги мевзусында бинълердже эсерлер бар, эр анги шаир озь сёзюнен айта билир. Меселе - не дередже бедийлик иле айтмакъта...

СЕИТУМЕР ЭМИННИНЪ «СЕН ОЛМАСАНЪ» КИТАБЫ АКЪКЪЫНДА БАЗЫ КЪАЙДЛАРЫМ

Сеитумер Эминни йигирминджи асырда иджат эткен буюк шаирлеримизден бири, деп саям. Лякин не къадар теджрибели шаир олса да, иджадий яратув бир тегизде олмай экен. Онынъ «Сен олмасанъ» адлы китабыны эки кере окъуп чыкътым. Керчектен де озьгюн — оригиналь бир шаир. Манъа коре онынъ русча язгъан шиирлери ана тилинде язылгъанларындан баягъы устюн олып корюнди. Хусусан «В глазах адыга» шииринден пек тесирлендим. Бу шиирде бедийлик ве фельсефе уйгъунлыгъы, шекиль ве мундеридже уйгъунлыгъы бар. Мына бойле сатырларгъа дикъкъат этинъиз:

«Любовь к Отчизне
всеми нами движет.
Я знаю Адыгею не из книг.
В твоих глазах

Твою Отчизну вижу.
Что видишь ты
В моих глазах, адыг?»

Мен оны озюмдже ана тилимизге чевирмек истедим. Шиир озюнинъ теренлигини, пафосыны ве бедийй фельсефийлигини джойды, «движет — вижу», «из книг — адыг» киби гузель къафиелер терджимеде зайыф олып къалдылар. Бельки мен озюм зайыф терджимандырым? Ким биле? Лякин шунъа эмин олдым ки, керек олса Сеитумер агъанынъ озю де оны ана тилимизде яза билир эди. Лякин о, озюнинъ юрек дердини рус шиириети шекилинде ве мундериджесинде, рус шиириетине хас къафиелер иле язмакъ истеди эм ойле де япты. Ватан асретлигини рус классик шаирлери дереджесинде ифаде эте бильди.

Сеитумер агъа озюне хас шаир, дедим. Онынъ ана тилинде яраткъан сатырларындаки сёзлер тизювине де чешит дуйгъуларым иле айретнен бакъам. Шиириет къаидесине уймагъан сатырлары да мени айретлендире. Месея, «Мен мавы танъларда догъдым анадан», — деп яза Сеитумер агъа. Манъа коре бу несир сатырына ошап кете. Я, «Анадан догъдым мен мавы танъларда», деп язса даа кучлю шиирий ифаде олмаз эдими? Эбет, бу ерде энди «анадан» сёзюне къафие олгъан «аландан» сёзюни де денъиштирмек керек оладжакъ. Чюнки учюнджи сатырда «Чокъракъ сувлары ичтим мен аландан» дениле. Эбет, шиир ойле де язылгъан ве ойле де къаладжакъ. Пек гузель шиир. Мен тек шиирнинъ аэнкини бегенип оламадым.

Меселе шунда ки, эр бир сатырда эсас мантыкъ ташыгъан сёзлер, ибарелер яхут айры бир сёз ола. Мезкюр шиирнинъ биринджи сатырында эсас мантыкъ - бедиййлик ташыгъан «мавы танъларда» ибаресидир. Шай экен мантыкъий ургъу (логическое ударение) сатырнынъ сонъунда кельсе, окъуйджыгъа даа зияде тесир эте. Муэллифнинъ (лирик къараманнынъ) озю де анадан мавы танъларда догъгъаныны айрыджа къайд этмек истей. Онынъчюн сачларында «сабаларнынъ чыккы бар»! (Не къадар гузель кешфият!) Иште, бу себептен шу сатыр «Анадан догъдым мен мавы танъларда» олса, мавы танъларнынъ эмиети эксильмез эди. Бу меним шахсий фикирлерим ве талилим. Валлаи, шиирни пек бегендим. Ялынъыз аэнки юз файыз юрегиме ятмады. Умумен, Сеитумер агъанынъ эксерият шиирлеринде аэнклерге алышып оламайым. Месея, «Сен эпси бир къай-

тып келирсинъ, билем, мен сенден башкъа ич кимсени бек-
лемем» несирге якъын сѣз тизмелери. Тенъештирмек ичюн
«Биз къайтармыз» шиирини окъу да бакъынъыз. Сатырлар
бир тегизде акъып келелер (2002 с., сентябрь).

«Сен олмасанъ»ны экинджи кере окъугъанда (умумен,
бегенген китапларымны къайта-къайта окъуйым), эвельде
эмиет бермеген бир шейни абайладым. Бу — «Меним не-
слим» адлы дестандан парчанынъ ханларымызгъа, даа
догърусы, Шахин Гирейге аит еридир. Дестандан парчанынъ
шу парчасында бойле языла:

«Енгиль этек, бильмем даа, къайсы къанджыкъ,
о заманда
Узакълардан пис макъсаднен Хансарайгъа ёлгъа
чыкъа.

Ёл боюнда, ешилъ отлар халысында, бир чадырда
Абдест бозуп, Гирей чезе бельбагъыны, кунъ ярыкъта.
Беш-он дакъкъа сефа ичюн эсир тюше о

къанджыкъкъа,
Лянет санъа, къанлы Гирей, бойле кирдинъ сен
тарихкъа,
О кунъден сонъ беля битмей, козьяш акъа бу адада».

Бу сатырлар манъа пек худжур, ве, атта, агъыр, титис,
хошсыз тесирлер быракътылар.

Айды, къанджыкънынъ къанджыкъ олгъаны бутюн
дюньягъа белли. Я, Гирейнинъ «Ёл боюнда, ешилъ отлар
халысында, бир чадырда» абдестини бозуп, бельбагъыны
(?) чезип, кунъ ярыгъында беш-он дакъкъа кейфленгенини
муэллиф къайсы менбалардан алды экен, аджеба? — де-
ген тюшюнджеге далдым. Санарсынъ бу манзараны рессам
натурадан сызгъан... Умумен, бойле шей олдымы, аджеба?
«Къанлы Гирей (кровавый Гирей) ибаресини насыл анъла-
макъ мумкюн? Иван Грозный киби о да орталыкъны ал-ре-
ван къангъа батырдымы, ёкъса? Бу сатырларны окъугъан
яш несиллеримиз шанлы Гирейлер акъкъында насыл фи-
кирде ола билирлер?

Бу «адада беля битмегени, козьяш акъкъаны» тек шу
сонъки гирейлернинъ къабаатымы, ёкъса? Баш къабаат —
зайыфлашкъан, Русие къаршысында кучюни косьтерип ола-
магъан Осман пашалары ве султанларынынъ да къабааты
дегильми? Мустафа Кемаль Ататюрк «Къырымнынъ гулю-
ни солдургъан османлыдыр» деп нафиле айтмагъандыр...

Шахсен мен кечмишимизнен, гирейлеримизнен фахырланам, гъурурланам. Шанлы кечмишимизден гъайры бир шейимиз къалмады... Кечмишке тюкюрмек олмаз, деген баналь сёзлерни текрарламагъа меджбурим.

Ялварам, Сеитумер агъа, бу эсерни текрар нешир эткенде, шу сатырлар узеринде бираз тюшюнмек керек оладжакъ. Чюнки «Меним неслим» адлы эсеринъиз эдебиятымызгъа кирип къаладжагъына эминим. Сонъ девир эдебиятымызда Сизинъ адынъыз Эшреф Шемъи-заде, Энвер Селямет киби шаирлернинъ адларынен бир сырада оладжакъына да эминим. (5-12 октябрь, 2002 с. Гематология хастаханеси).

Ихтар: Бу сатырларны, алсызлыгъым себебинден, Сеитумер агъанынъ озю сагъ олгъанда бастырып оламагъаныма чокъ пешманым.

ЯСАЛГЪАН ШИИРЛЕР

Бойле фикир акъылымда чокътан берли айланып юре: эбет, ясалгъан шиирлер. Сонъки вакъытларда орталыкъны зораки ясалгъан шиирлер басты. Хусусан, йырджы-шаирлеримиз бу сахада ог сафта кетелер. Эм, токъаллыкъта бир биринден къалышмайлар. Оларнынъ бахтына шу ясама-къурама сатырларгъа бестекярларымыз гузель макъамлар уйдуралар. Бойлеликнен, бу ясама «шиирлер» де популяр олалар, чюнки эстрададан, радио-телевидениеден сыкъсыкъ эшитилип туралар. Халкъ арасында белли бир бестекярымызгъа (йыр сёзлерини озю яза): «ничюн эксерьет сатырларынъызда къафиелер ёкъ? — деген суалиме: «Йырда сёзлернинъ къафиееси олмасы шарт дегиль, яхшы музыка язылса етер» - деди. Демек, халкъымыз асырлар бою яраткъан «Бир далда эки кираз, бири ал, бири беяз» киби юзлердже йырларны нафиле къафиелеген...Макъамы гузель олса, етер эди...

Кунюмизде махсулдар чалышкъан муэллифлеримизден бирининъ бойле сатырларына эмиет беринъиз:

«Янъы дюнья»! Сен бинъ яша! Санъа татар

язылсын,

Къарты-яшы вакъыт джоймай, сени мытлакъ

окъусын,

Дюньямызнынъ къач буджагъы олгъаныны о

бильсин,

Ниети ве мурадына тез вакъытта иришсин!»

— мына сизге шиир, мына сизге шедевр! Соньки эки сатырнынъ мантикъсызлыгыны айтып отурмайым. Къафие-лерине бакъынъыз: язылсын-окъусын, бильсин-иришсин. Шиирден аз-бучукъ хабери олгъан бир де-бир кишиден, булар къафиедеш сёзлерми? — деп соранъыз бакъайым. Не дер экен, аджеба?

Эгер бестекарларымыз яхшы этип тырышсалар, бунъа да бир макъам уйдура билирлер. Иште, бойле осемиз.

ЭПИГРАММА

Окъулмасы, ах, не къадар кучь, шиирим,
Дефтеримден газетагъа кочь, шиирим.
Бир дам-тузынъ, тутуругъынъ олмаса да,
Бестекарлар нагъмесинде уч, шиирим!

«ШИИРИЕТНИ АЛДАТЫП ОЛАМАЗСЫНЪ»

Акыкъатен белли земане рус шаири Евгений Евтушенко язгъан мына бу сёзлер эр бир къалем эхлини тюшюнджеге далдыра билир: «Для того, чтобы иметь право беспощадно правдиво писать о других, поэт должен беспощадно правдиво писать и о себе. Раздвоение личности поэта — на реальную и поэтическую — неминуемо ведет к творческому самоубийству... К сожалению, многие поэты, когда их жизнь начинает идти вразрез с поэзией, продолжают писать, изображая себя не такими, какие они есть на самом деле.

Но им только кажется, что они пишут стихи.

Поэзию не обманешь.

И поэзия покидает их».

Буюк шиир устасынынъ сёзлерини даа терендже анъламакъ ичюн ана тилимизге терджиме эттим.

«Башкъалар акъкъында амансыз акыкъатны язмакъ ичюн, шаир озю акъкъында да амансыз акыкъатны язмагъа брджлудыр. Шаирнинъ эки шахскъа болюнюви, яни реаль ве поэтик шахс олуву — иджадий тарафтан озьозюни махв этювге алып келир... Языкъ ки, чокъ шаирлер, оларнынъ аяты шиириетке ич догъру кельмеген вакъытта да, озьлерини олгъаны киби дегиль, башкъаджа косътерелер.

Олар озьлериндже шиир язам, деп беллейлер.

Шиириетни алдатып оламазсынъ.

Ахыры-сонъу шиириет оларны быракъып кете.

НАРИМАН АГЪАНЫНЪ ЛЯТИФЕЛЕРИНДЕН

Акъмесджит — Кефе ёлунда, Безбайлянны кечкен сонъ «У Наримана» адлы бир къаве бар. Оны Аблязиз Велиевнинъ койдеши, къозлы Нариман агъа тутта. Куньлерден бир кунь Судакътан къайткъанда, эр сеферки киби, онъа тийип кечтик. Нариман агъа пек мусафирчен, гонъю ачыкъ ве бол судакълылардан бири. Гедже-куньдюз къавесининъ къапусыны япмай, барсанъ севингенинден орьсенлеп отуртмагъа ер тапмай. Онынъ инсаниетлиги тек бунынънен сынъырланмай. О шенълендирмеге де биле. Нариман агъанынъ ичи толу анекдот. Занымызджа, оларнынъ эписини озю уйдура. Эм миллий мевзуда ве колоритте уйдура. Мына о лятифелерден бири.

«Къырымгъа Америка президенти келе. Сюрگون олунгъанларнынъ яшайышыны корейим, деп ёлгъа чыкъа. Онынъ къайсы ёлдан кечеджегини билъген бир къырымтатар ёл кенарына чыкъа да, элине бир тутам тобан алып чайнап тура. Президент буны корип токътай ве не ичюн тобан ашайсынъ?— деп сорай.

— Ватангъа къайттыкъ, ачмыз, фукъаремиз. Эв къурмагъа дегиль, ашкъа биле парамыз ёкъ, президент эфенди, — дей. Президент эки пачка доллар бере. Татар эки афтада звини къурып битире. Буны коръген пакъылджы къомшулардан бири, олян, насыл яптынъ да бойле тез къурып битирдинъ, бу къадар параны къайдан алдынъ, я? — деп меракълана. О да, иште, президент келе эди, ойле-бойле яптым, деп меселени анълата. Бир къач куньден сонъ Кучманынъ келеджегини айта.

Кучма келеяткъанда къомшусы гъарип ёл кенарында пичен чайнап тура. Кучма токътай.

— Ничюн тобан чайнап турасынъ, сизинъ ерлешювинъиз ичюн бу къадар пара ёлладым, — деп ачувлана.

— О паралар бизге етип кельмеди, президент эфендим, иште бойле алгъа къалдыкъ.

— Ойле олса, сен шимди ешилъ от аша, тобанны джый да къышта ашарсынъ, — дей Кучма».

Халкъымыз арасында бойле шенъ, истидатлы, ирадеси къавий инсанлар бар. Онынъ бу къавени насыл къургъаныны сёйлесе, гузель бир къысса язмакъ мумкюн. Ах, нидженидже мевзуларны, эсер къараманларыны къачырамыз!

«ГЪАФЛЕТ САХРАСЫНДА СЕРИЛИП КЪАЛМАЙЫКЪ»

«Кунь догъды» эсерининъ баш къараманы Даниял, — тедкъикъатчыларнынъ айткъанына коре, Исмаил Гаспринскийнинъ озю экен. Халкънынъ медениетини, маарифини, эджумле, — эдебиятынъ юксельтмеге къарар берген Даниял: «...Не ишлемели, гъафлет сахрасында серилип къалмыш буюк бир миллетни не иле аякъкъа турсатмалы?» — деп озь-озюне суаль бере.

Эбет, Даниял, яни Исмаил Гаспринскийнинъ бу суаль этрафында насыл чалышкъаныны азмы-чокъмы билемиз. Буюк мутеффикир омюрю бою намуснен, метанет ве джесаретнен чалышты.

«Исмаил бей пек буюк иззетинефиске малик олмакънен берабер, гъает мутевази эди», деп яза Джафер Сейдамет Къырымэр. (Мутевази сёзюни шимди алчакъгонъюлли деп ишлетемиз).

Яратыджылыкънынъ энъ севген шейи, даа догърусы, яратыджылыкъкъа ярашкъан энъ гузель шей намуснен чалышмакъ ве мутевази олып къалмакътыр.

Эгер бундан 10-15 йыл эвель китапларымыз басылмай, дерсликлер умумен, ёкъ, маарифимиз олеята, иджаткярлар ичюн ич бир шараит мевджут дегиль, деп шикъятленген олсакъ, шимди — берекет берсин, заманымыз, турмушымыз чокъ дередже эйи тарафкъа тюрленди. Хусусан, китап нешир этювде «берекетли» заман олды. Бедий китаплар, дерсликлер, тезкерелер, лугъатлар эм ана тилимизде, эм рус тилинде арды- сыра чыкып турмакъта.

Бундан бир къач вакъыт эвельси Къырым Мухтар Джумхуриети Тасиль назирлигинде «Видрождення» фонду сечимлерине къоюлгъан лейхаларнынъ бакъылувы ве сечип алынувы боюнджа комиссия топлашувында иштирак этмек сырасы тюшти. Инанасызмы, о лейхаларнынъ сайысы отуздан кече эди. Бу — муэллифлеримизнинъ пара къазанмакъ пешине тюшкенлерининъ де бир делялети эди, эбет. Эм эксериети тасиль-окуув, методик къулланма, дерсликлер ве лугъатлар эди. Бир «универсаль» оджамыз атта ингилиздже-русча-украиндже-къырымтатарджа лугъат азырлагъан. Мен озюмни (табиатым къурсын) тутып оламадым. «Я, къардашым, шу лугъаткъа барем франсыз ве испанджасыны да къошсанъ олмаз эдими? Бирден алты тильни огренир эдик», деп мыскъыл-реплика аттым. Энъ меракълы ери шунда ки, лейхаларнынъ деерли эписи кечти ве бакъылмакъ ичюн Киевге ёлланмакъ тевсиесини алдылар. Чюнки чалышкъан

комиссия «кимсенинъ джаны агъырмасын» принципи бо-
юнджа иш тутты. Эбет, профессорларымыз, илим намзет-
леримиз ве «мутехассыслар»ымыз арасында бираз тартыш-
ма олды, лякин бу тартышмалар шахсий мунасебетлер ха-
рактеринде эди.

Энди бир къач дерсликлер чыкъарып етиштирген адам-
чыкъларымыз о къадар «осьтюлер» ки, оларгъа къаршы
итираз бильдирмек, тенкъид этмек шимдики заманымыз-
нынъ энъ къыйын муаммаларындан бири олып къалмакъта.
Даа тюневин бурнуны чекип, бойнуны бурып юрген, ана
тилинде эки сёзни зар-зорнен къошмагъа огренген ве мат-
буатта бир къач сачма-пытракъ яздыкъларыны бастыргъан
субьян, бугунъ бакъасынъ — танылмайджакъ дереджеде.

Не ишлерсинъ де, «гъафлет сахрасында серилип къал-
мамакъ» ичюн эр япкъан ишимизге тенкъидий козьнен бакъ-
макъ керек олгъаныны анълатырсынъ эксериет кишилери-
мизге. Тек макътавлардан (ай-ай акъикъатен де бус-бутюн
макътавгъа ляйыкъ олсалар!), зынзортлы презентациялар-
дан, бир иш япувда тек шахсий менфаатны козьде тутувдан
файда олмайджагъыны, бойле тарзда узакъкъа кетильмей-
джегини насыл анълатырсынъ бу бизим шуретперестлер-
ге?!

Даа бир меселеге токъунмакъ истейим. Бу презентация-
лар сонъки вакъытларда мот олгъан зынзортлы бир тед-
бирге чевирильмекте. Янъы бир китап чыкъа. Оны кимсе
адамакъыллы окъуп етиштирмей, базы алларда атта окъу-
май ве шу янъы китапнынъ таныштырмасында иштирак эте.
Окъугъан да, окъумагъан да ур патласын макътап башлай.

Шахсен мен презентация деген тедбирни китап акъкъ-
ында самимий, догъру, ачыкъджасына фикир бильдирув,
деп саям. Эбет, китапнынъ мусбет тарафлары да айтылмакъ
керек, лякин мевджут олгъан эксикликлерини де индемей-
ип кечмек олмаз.

* * *

Матбуат саифелеринде окъугъаныма коре, - языкъ ки,
мен хастаханеде олгъаным себебинден барып оламадым,
— мухтерем Идрис агъамыз Асаниннинъ «Адалет куреши
сафларында» адлы биринджи китабынынъ презентациясы
пек яхшы кечкени акъкъында хаберлернен таныштым. Ид-
рис агъаны чокъ урьмет этем, китап узеринде ыдырынып ча-
лышкъанына ич шубем ёкъ. Муэллифнинъ озю де миллий
арекетимизнинъ фааль иштиракчилеринден бири олгъаны-

ны билем. Онынъ китабыны хастахане палатасында окъуп чыкътым. Тенкъид дегиль, базы къайдларымыны о вакъытта дефтериме къайд эткен эдим. Биринджиде, шусы дикъкъатымны чекти ки, китапнынъ аман-аман учтен бир къысымы самаркъандлы миллий арекетчилер акъкъында олып къалгъан. Бу, миллий арекетимизнинъ эксериети самаркъандлылар олгъан, деген фикир догъура. Эгер китап муэллифи, меселя, Ташкентте яшагъан фааль олса, демек, ташкентлилер акъкъында чокъджа язар эди... Экинджиде, адети узъре конкрет шахслар акъкъында язылгъанда, шу шахсларнынъ хызметлери боюнджа эмиет дереджеси яхут догъум йылы сырасында тертип этилир. Бу нокътайи-назардан китап «тертипсиз» тертип этильген. Анълагъаныма коре, Идрис агъа элинде олгъан материалларны элифбе сырасынен «келиши гузель» яхут «мен ойле истейим» принципинде тизген къойгъан. Шахсен манъа даа бир худжур кельген ери шу олды ки, ким-ким, лякин Роллан Къадыев акъкъында энъ чокъ материал Идрис агъада ола биле. Лякин бу китапта не тирилер, не олюлер, не акърандашлары арасында Роллан Къадыевге багъышлангъан айры макъале ёкътыр... Меним фикиримдже бу биринджи китапта, ильк-эвеля, миллий арекетимизнинъ энъ корюмли, энъ чокъ эзиетлер чеккен миллетчи эрбапларымыз олмакъ керек эдилер. Алла ризасы ичюн айткъанда, бир къач дефа апсхане-лагерьлерде ятып чыкъкъан адамларнен бир къач кере Москвагъа барып кельгенлерни тенъештирмек олмаз. Истеймизми — истемеймизми, о заманларда да, шимдики заманда да лидерлеримизни танымамакъ, миллий арекетте бутюн халкъ иштирак этти, оларнынъ эписи бир сырада олмалы принципинде иш корьмек адалетке уймай. Шунынъ ичюн олса керек, Ватангъа къайткъан сонъ арамизда «къараманлар» кок гудюрдисинден сонъ пейда олгъан мантар киби чокълаштылар.

Даа бир шейни къайд этмек истер эдим. «Адалет куреши сафларында» эксериет макъалелер о къадар эмиетли олмагъан фактларнен сыкълаштырылгъан. Меселя, миллий арекет иштиракчисининъ анги окъув юртунда къач йыл чалышкъаны, анги хозяйствада насыл илери хадим яхут мутехассыс олып чалышкъаны ерине, шахсен миллий арекетте не ярарлыкълар япкъаны косътерильсе, китапкъа 32 дегиль, 50 макъале кирсетмек мумкюн олур эди. Шахсен мен ичюн адамнынъ къач йыл агроном олып чалышкъаны, истисалда нелер къазангъаны ич де эмиетли ве меракълы дегиль. Мен онынъ миллет ичюн не къадар эмиетли иш япкъаныны биль-

мек истейим. Китапнынъ сонъунда муэллифнинъ озъ элинен язылгъан он саифелик «Китапнынъ муэллифи акъкъында» адлы макъале де мутевазилик нумюнеси ола бильмез.

Къырымда эки-учъ ерде таныштырылгъан даа бир муэллифнинъ китаплары акъкъында самимий ве ачыкъ фикирлерим бар. Языджыгъа яхут озюни языджы деп сайгъан инсангъа кучюк, буюк хата багъышланмай. Айтылгъан сёз унутыла я да ёкъ ола билир. Амма язылгъан сёз ёкъ олмай. Инсанларнынъ эксериети окъугъан шейине инана къоя. Басма сёзнинъ кучю бундадыр.

Мухтерем алимимиз Айдын Шемби-заде арды-сыра эки китап язып чыкъарды. «Голубые мустанги» («Мавы тюрк тарпанлар») адлы китабынынъ таныштырмасы пек макъталгъан сёзлернен екюнленди ве о керчектен де окъуйыджыларда эйи тезсурат къалдырды. Бу макътавлардан рухлангъан Айдын агъамыз тез арада «Крымская хроника» адлы экинджи китабыны язып, аман кене Къырымгъа ашыкъты. Лякин бу китап муэллифнинъ биринджи китабы киби макътавларнен къаршыланмады. Бу сефер де презентация — таныштырма КъДМПУда кечирильди. Китап акъкъында чешит фикирлер, тенкъидий къайдлар, итиразлар айтылды. Эбет, бир де-бир китап акъкъында эр кесте бирдайын фикир ола бильмез. Лякин, шусы акъыкъаттыр ки, весикъалы, аятта олып кечкен вакъиаларны тасвирлегенде муэллиф сонъ дередже къандырыджы делиль ве шаатлардан файдаланмакъ керек. Меселя, мезкюр китапта сабыкъ партия номенклатураджылары, эвельде партия хадимлери олгъан уйкен несиль кишилеримизнинъ миллий арекетте иштирак хусусында муэллиф озюнинъ шахсий фикирлерини окъуйыджыгъа синъдирмек макъсадынен оларнынъ устюне бир сыра акъарет ве ифтира сёзлерини ата ве «чушь». «смешно», «очень смешно», «анекдот!» киби ибарелерни сыкъ-сыкъ ишлете. Биз, шимдики несиль, генчлигимизде корьген ве эшиткен Джеббар Акимов, Мутафа Селимов, Бекир Умеров, Бекир Османов, Велиулла Муртазаев, Большевик Абдураман киби чокъ аталарымыз, ырызлы-намуслы ватанпервер инсанларымызны о заманнынъ имкянлары ве шараитлери муитинде япкъан ишлерини къадрлемек ве урьмет этмек керекмиз. Муэллифнинъ бильдиргенине коре, бу номенклатураджы коммунистлер бир де-бир весикъагъа имза чекмезден эвель озьлерининъ партия тешкиятларындан изин ала экенлер, КГБнинъ ёлундан чыкъ-

май экенлер. Аджеба, анги партия тешкиляты ватанынъ-ызын талап этинъиз, деп изин берген экен?..

Бутюн меселе шунда ки, ильк миллий арекет тешкилятыны Айдын Шемьи-заде ве онынъ о замандаки курсдашлары ве дигер генчлер тизген эм де миллетни бу арекетке джелъп эткен эмишлер. Айдын агъамыз бу арекетнинъ башында булунган ве макъалесинде озъ-озюни къараман этип косьтере. Москвагъа бара, бир сыра итибарлы тешкиятларгъа мектюплер ёллай. Бу ишлери ичюн оны университеттен къувалар. Лякин студентлер, факультет рехберлери аман-аман бунт котерген сонъ (1954-55 сенелери бойле вазиетни козь огюне кетирип олурсызмы?!), бу энъ яхшы студентни кене тиклейлер... Биз бу вакъыткъа къадар бильмей эдик, — Айдын агъамызнынъ аятына суикъаст япмагъа истегенлер. Бу теджавузлыкъ альпинистлер лагеринде олып кече. Кене яхшы «начальник учебной части Сан Саныч» бойле суикъастнынъ огюни алмагъа етиштире. Университетни битирген сонъ Айдын Шемьи-задени Сурхандарья областына чалышмагъа ёллайлар. Советлер девиринде керчектен де ойле къанун бар эди. Лякин яш мутехассыс анда кетмей. Той-Тюбе деген бир ерде гизли яшай («тайком проживал»). «Бен Ладенимиз» о заманда тек гизленип яшмакънен сынъырланмай, — «проводил с нашими людьми пропагандистскую работу». Къыскъадан айткъанда, Айдын агъамызнынъ язгъанына коре, 1956 сенеси 17 ноябрьде къырымтатар студентлерининъ шу миллий арекети тешкиль этильмеген олса, ондан сонъ эп кучъленген миллий арекетимиз я олур эди, я олмаз эди. Эбет, ич кимсе инкяр этип оламаз, керчектен де о заманда яшлар тешкиляты мейдангъа кетирилген эди. Лякин бояларны бу къадар къоюлаштырмакъ, бу къадар фантазиягъа берильмек керек эдими, аджеба? Муэллифимиз о къадар фааллик косьтерген экен, миллетимиз та Ватангъа къайткъандже ады ничюн бир ерде эшитильмеди, ич бир арекетте булунмады? Китапта адлары косьтерильген студентлернинъ деерли эписи алий окъув юртларыны мувафакъиетнен битирдилер, базылары илим намзетлери ве доктор олдылар (шу джумледен муэллифнинъ озю де) ве Алла омюрлерини берсин, устьлерине тоз къондурмай аля бугунъ бахтлы-частлы яшап, чалышып, юрелер.

Иште, «Первая полулегальная организация национально-освободительного Движения крымских татар» адлы шу макъалени окъусанъыз, муэллиф тарафындан 50 йылдан

сонъ уйдурылган чокъ худжур ве акъылгъа ятмайджакъ шейлер узеринде тюшюнджелерге даларсынъыз.

Эбет, миллий арекетимизнинъ зенгин ве дюнъяджа мешур тарихы бар. Лякин, яхшымы-яманмы, бу тарихымызны, бозмай, эфсанеге чевирмей язып къалдырмалымыз.

АЙДЕР ОСМАН

Эшреф агъа келип кеткен сонъ чокъкъа бармадан адым «белли» олды... Озбекистан Языджылары бирлигинде къырымтатар эдебияты секциясынынъ топлашувларындан биринде Эшреф агъа «сонъ девирде эдебиятымызгъа бир сыра яшлар кирип кельдилер, олардан бириси Шакир Селимовдыр. Мен оны шахсен озюм корип кельдим», деген. (Алла рахмет эйлесин, буюк шаиримиз меним «Акъбардакъ» адлы шиirimе такъриз киби учъ саифели мектюп язып ёллагъан эди. О мектюпни шимди бастырмагъа истемейим). Не де олса, меним ичюн шу къыйметли зияреттен сонъ, Джамбайдаки эвимизге Ташкенттен ёл ачылган эди. Тамам шу йылларда (71-джи йылнынъ башында) оджалыкътан «Ленин байрагъы»нынъ вилает боюнджа мухбири вазифесине алынган эдим.

Шу йылнынъ яз айларында Айдер Осман келип чыкъты. Янында фотомухбиримиз Зальферат Шерфединов да бар эди. Ах, сени, генчлик йылларымыз! Санарсынъ бир-биримизни чокътан бильген кишилер киби, къучакълаштыкъ, бир-биримизни дункислеп-дункислеп алдыкъ. «Олян, пек арыкъсынъ да, къуру сюегинъ къалган. Бухенвальдден чыкъып кельдинъми, ёкъса?» - деп шакъалашты Айдер. Янъы эвленген йылларым эди. Къартларгъа бир козъчик эв къурып башлагъан ве эр кунъ иштен сонъ ве базар кунълери чий тола кесе эдим. Керчектен де белим шан тутмагъан вакъытларым эди. Кене Эмшире анай (Алла рахмет эйлесин) минген хамырдан этли пителер пиширди. Бу сефер зияфет софрасы меним айры одамда къурулды. Учюмиз де бираз-бираз «патлаттыкъ». Ичимиз толу лаф. Бир-биримизни болип токътамай лаф этемиз. Эдебият мевзусына кечтик. «Якъында редакциямызгъа Энвер агъа Селямет кельди. Бекленильмеген бир тавурда: билесизми, бизде янъы шаир пейда олды, сонъки шиирлерини окъу да бакъынъыз!» - деди». Айдернинъ бу лафлары мени пек айретлендирди, чюнки озюмни даа зерре къадар шаир деп саймай эдим. Аман-аман 25 йылдан сонъ, ана-Ватанымыз Кырымда ильк дюнъя юзю корьген «Тюшюндже» адлы кита-

быма кириш сёзю язаркен, Айдер Энвер агъанынъ (яткъан ери нур олсун) шу сёзлерини хатырлап кече. «Так что азыр ол, санъа даа келед-жеклер бар», - деди о вакъытта Айдер.

Шимди бу сатырларны язар экеним, тюшюнип бакъсам, шу ильк корюшювизге 35 йыл олгъан. Айдер Осман менде пек самимий инсан оларакъ тезсурат къалдырды. Не къадар шакъалашмайыкъ, не къадар шеньленмейик, онынъ ногъайларгъа хас къыйыкъ козюнде, бираз узунджа бетинде насылдыр гъамкедер кольгелери бар эди. Сигараны пек сыкъ тютете, эм кескин сойларыны иче эди.

Экинджи кунъ Самаркъандгъа кеттик, ишханелерни айландыкъ, къырымтатарлардан илери «производственниклерни», яни илери адамларны къыдырып таптыкъ (о заманда «Ленин байрагъы» ичюн даа не яза билирсинъ?), газета ичюн материаллар, фоторесимлер топладыкъ. Зальферат (Алла рахмет эйлесин) токътамай ресим чеке, бир адам ичюн бутюн бир пленканы масраф эте. Бунъа Айдернинъ бираз джаны сыкъыла, манъа козюни къыса да Зальферат эшиткендайын сеснен: «Джебинден пара чыкъарып пленка алса, эбет, бу къадар чокъ ресим чыкъармаз эди, эписини редакция тёлей» - деди. Иште, о вакъытта Зальферат Айдернен экимизнинъ ресимимизни чыкъаргъан эди.

Айдернен кене бизге, Джамбайгъа къайттыкъ (Зальферат къайнанаасынынъ звинде къалды, о вакъытта апайы Зейнепнинъ анасы Самаркъандда яшай эди).

*Айдер Османнен берабер.
Октябрь, 1971 с. Самаркъанд ш.
Зальферат Шерфединовнынъ
фотосы.*

Яз кунълери. Азбарда тапчан устюнде ашаймыз, чай ичемиз. Мыхта асылы турган кичкене телли радиодан афтада бир кере берильген концертте Сабрие Эреджепова «Бени гъамдан азат эйле» (эгер янъылмасам) тюркюсини иджра эте. Шу анъде худжур бир ал юзь берди. Айдернинъ козьлеринден толу-толу яш тамлап башлады. Эм озюни токътатып оламай. Еринден турды да четке барып сигара тотетти. Бабам, аналыгъым ве мен шашып къалдыкъ. «Бах къана тюркюден тесирленсе ке..» деди Эмшире анамыз. Иште, аля бугуныгедже Айдернинъ козьашларыны унутып оламайым. Арадан 30 йылдан зияде вакъыт кечип, ана-Ватангъа къайтып кельген сонъ омюрю бу къадар фаджиалы битеджеги о заман къайдан акъылыма кельсин?

Чокъ пешманларым иле ичимде даа бир пешман яшай. Сагъ олгъанда онъа бир эйи хызмет косътерип, я да бир проблемасыны чезмеге ярдым этип оламадым. Сагъ олгъанда онъа бир шиир багъышламакъ акъылыма кельмеди, ольген сонъ вефатына багъышлап яздым. «Иште, татарнынъ акъылы...» дегенлери шу олса керек.

Занымджа, Айдер Османнынъ омюрюнде япкъан энъ буюк ишлеринден бири — Кырымгъа къайткан сонъ нидже-нидже мешакъатларгъа, агъыр хасталыгъына бакъмадан «Йылдыз»ны ольдюрмеди. Бунынъ ичюн биз, кырым-татар эдиплери, онынъ айдын руху къаршысында борджлумыз.

(1997 — 2006).

АДХАТ СИНУГЪЫЛ

16.01.04. Хайырсыз хабер кельди: Адхат Синугъыл кечинген. Риза агъа (Фазыл) Къазанда яшагъан шаиримиз Амет Адильнен багъланган. 16 январь куню Къазанда Языджылар бирлигинде матем митинги олып кечкен, рахметли Адхатнен девлет севиесинде ведалашув мерасими олган. Биз де мындан тазие телеграммасы ёлладыкъ. Башкъыртыстандан сойлары келип, шаирни озъ Ватанына джыймагъа алып кеткенлер. Кырымдан дженазеге огълу Ширван кеткен.

«Йылдыз»да ве эки миллий ве дигер газеталарымызда Адхат Синугъылнынъ хатырасына Вефатнаме язып бастырыдыкъ. Алланынъ рахметинде олсун.

Адхат Синугъыл...

Ильк сефер 1987 сенеси Ташкентте «Йылдыз» меджмуасынынъ идареханесинде танышкъан эдим. Ондан эвель

бир-биримизни гыябий биле эдик. О вакъытта Москвада (июнь-июль) халкымызнынъ векиллери Къызыл мейдан-да наразылыкъ акциялары откере эдилер. Къырымтатарларнынъ ады дюньягъа даркъалгъан гурьдели бир девир. Адхат бизим миллетимизнинъ такъдирини озь миллетининъ такъдири киби къайгыра, яна-куе, там манасынен бус-бутюн бизим тарафымызда эди.

Адхат мени пек сувукъ къаршылады. «Сиз Роллан Кадыевнен Москвагъа баргъан икансиз, сизни саткъын дийлар. Нига шундай иттинъ?» — деди козюме бакъып.

Мен къыздым-ачувландым. О вакъытларда орталыкъта чешит провокацион информациялар юре эди.

- Саткъын олганымны-олмагъанымны сонъра анъларсынъ. Шимди исе санъа эсабат бермекни озюме ляйыкъ корьмейим,-деп джевап бердим сертликнен.

Арадан йыллар кечти. Адхат эр шейни темелинден анълады...

Къырымда Адхатнен пек достлаштыкъ. Бир-биримизни анълап башладыкъ. О меним иджадыма даима мусбет къыймет кесе ве самимий сёзлер айта эди. Ольмезден бир йыл эвельси бир топ шиирлеримни терджиме этип Къазанда, Уфада чыкъкъан матбуат саифелеринде дердж этти. О неширлер аля даа меним архивимде булуналар.

2000 сенеси март айынынъ башларында пульманология хастаханесинде ятам. Палатагъа Адхат кирип кельди. Ич беклемеген эдим, чюнки даа энъ якъын къалемдешлерим биле ал-хатир сорамагъа кельмеген эдилер. Адхат манъа теселли ве рух берди. Чырайымдан алымны корип тура эди. Къазантатар лехджесинде лафлары да пек гузель ве оригиналь. «Син куркма, али, Шакир, Худай иншалла синдай шагирларга тиймаз, бугъай, хали яшарсынъ бит...» киби лафларындан тап козьлерим яшланды. Ич унутмам, не къадер саде ве не къадар гонъюль котериджи сёзлер! Ондан сонъ дефаларджа эвиме кельди. Эр сефер янында бир шоколад плиткачыгъы ола ве оны торуным Джемилеге бере эди.

Кунъделик дефтеримде бойле язылар бар. Аллагъа бинъ шукюр, кене язып къалдыргъаным. «Эвде ятам. Бугунъ — 19 март 2000 сенеси. Аплар ичем. Адхат Синугъыл кельди. Къартайып башлагъан, сачлары сим-сия (бояй эдими не, бильмем), юрюши-турышы, кийимлери тырач киби...Лякин лафы пек чокъ...Шимди манъа да кереги тамам о. Ята-ята бездим, не лаф олса, динълемеге азырым. Адхат къытгъа-

лар (эки сатырлыкъ фельсефий фикирлер) яза экен. Манъа нумюнелер окъуды. Пек аджайип фикирлер, эм терен маналы. Кытъаларнынъ не олгъаныны манъа узундан-узакъ анълатып башлады. Мен оларнынъ не олгъаныны яхшы бильсем де, мусафирнинъ гонълюни кырмамакъ ичюн динълеп ятабердим. Сонъра мевзумыз денъишти. Бизден эвель кечкен уйкен несиль замандашларымызны, джумледен Эшреф Шемъи-задени, Шамиль Алядинни ве оларнынъ арасында олгъан базы даргъынлыкъларны анъдыкъ. «Буюк истидат саиплери арасында буюк даргъынлыкълар да ола экен», дедим мен. «Биласинъми, деди Адхат, - И.С.Тургенев ульганда душманнарындан алла бириси: да притворяетса он, диган». Мен кульмектен къатып къалдым.

Адхат манъа Башкъыртыстандан чебрец оты ве бир банка бал кетирген. «Булар сине тиздан тюзатир, иншалла», деди.

Иште, бугунъ къара хабер кельгенде, кунъделигимни ачып шу сатырларны окъудым. Целлофан пакети ичинде даа ичильмей къалгъан бир сыкъым чебрец оты тура, алып юзюме якъын кетирип къокъладым. Башкъыртыстандан Адхат кетирген отлар... Адхат достумнынъ ве Башкъыртыстаннынъ тюсю. Артыкъ оны ичмеге элим бир заман бармаз.

Эльвида, Адхат достум! Эльвида, шаир!

«ЗАУРКАН ЗОЛАК»

3.03.03. Юнус агъа Темиркъая 88 яшыны толдурды. Эвельден анълашкъанымыз киби акъсакъл шаиримизнинъ эвине бардыкъ: Риза Фазыл, Закир Къуртнезир, Аблязиз Велиев, Сафтер Нагаев. Телеоператор Нарджиман камерагъа чекти — бир саатке къадар камера къаршысында Юнус агъанен субетлештик. Феноменаль бир шей: 88 яшында олгъанына рагъмен Юнус агъанынъ о къадар мухкем хатырасы бар ки, та генчлигинде эзберлеген Абдулла Лятиф-заденинъ «Бер» адлы шиирини эзберден окъуды. Пек юк-сек бедий кучлюю шиир.

Юнус агъанынъ козьлери деерли коръмей, къулакълары эшитмей. Сач-сакълалы бем-безд. Эм яшына коре озюне пек яраша. Мен оны Зауркан Золак къарткъа ошаттым. Акъылынъыздамы, «Кеткенлерден сонъкиси» («Последний из ушедших») романында ойле образ бар. Ватаныны быракъып кеткен убыхларнынъ энъ сонъкиси... Зауркан Золак. Ватаныны терк эткен убыхларнынъ юз йыл ичинде насыл гъайып олгъаныны икяе эткен сонъки къарт. Закир агъа

Къуртнезир онъа «Нураний къарт» деди. Эпимиз Юнус агъаны невбетнен хайырладыкъ. Лятиф-задени, Умер Ипчини, Мамут Недимни, Ильяс Тарханны ве даа бир сыра девлет ве медениет эрбапларымызны корьген Юнус агъа. Шу несильнинъ сонъки эвляды. Юнус агъа Темиркъая пек чокъ сатырлар яратты...Оларнынъ ичинде меним энъ бегенген шиirim онынъ омюр аркъадашы Шефикъа Дагъджыгъа багъышлап язгъан «Сенсиз бу копюрни кечалмам» шииридир.

«Зауркан Золак» кельгенимизге пек къуванды. Козьлерри яшланды. «6900 сатырлы шиирий романым бар, ады «Къурт деде», шуны чыкъарынъыз», - деди.

Девамы бар.

Ресимде (солдан): язиджылар Юнус Къандым, Риза Фазыл, Закир Къуртнезир, Шакир Селим ве Сафтер Нагаев Къырым музидислик-педагогика университетинде студентлернен корюшюв вакътында. (2003 с.)

И. Абидовнынъ фотосы.

◆ Шон О'КЕЙСИ

ГЕДЖЕ ОАДЖИАСЫ

/БУЮКЛЕР ИЧЮН МАСАЛ/

Терджиман: Лейля Сейтхалилова

Персонажлар:

Джон Джоу Маллиген.....клерк

Анджела Найтингейл.....яш фаише

Дэниэл Хэллибэтклерк, Маллигеннинъ досту

Мисс Моси...итибарлы кьадын, эв саиби

Полис хадими

Эким

Эмшире

Терджиман акъкъында

Лейля Сейтхалиловна Сейтхалилова Самаркъанд шеэринде догъды. Самаркъанд девлет университетининъ инглиз тили ве эдебияты болугини битирди. Чокъ сенелер Самаркъанд шеэрининъ 37 саны инглиз тили мектебинде оджалыкъ янты. Ватангъа къайткъан сонъ, 1995 сенеси Акъмесджит девлет университетининъ къырымтатар тили ве эдебияты ф-ни битирди.

Шимди Къырым музедислик-педагогика университетининъ тарих-филология факультетинде инглиз тили оджасы эм де тербиевий ишлер боюнджа декан ярдымджысынынъ вазифесини эда эте.

Шимдики заман вакъиасы

Сана: Бойдакъ огълан Джон Джод Маллиген Мисс Мосиден кирагъа туткъан эвнинъ мусафир одасында отура. Мисс Моси — Дублин шеэринде эски эвнинъ саибеси. Бираз шырныкъсыз олса да, лякин Мисс Мосининъ ишкирлигинден, эв бакъылмыш олгъаны корюне. Мисс Моси, бирер козь ода айырып, эвни эки яш джентльменге кирагъа берген. Бу ода юксек, лякин саде ве корюмсиз. Сагъ тарафында адий газ собасы тура. Онынъ тёпесинде, раф устюнде, саат ерлешкен; саатнинъ эки тарафында ренкли чечек савутлары; диваргъа алтын сувлу дёрткоше кузьго асылгъан. Авлакъта, четке таба, Маллигеннинъ ятакъ одасынынъ къапысы корюне. Чет диварда, къапы янында, китап долабы бар, рафлар устюнде бир-эки китап ташлангъан ята, раф устюнде, ешил чечек савуты ичинде без помпас оту сокъулгъан.

Сол тарафта пенджереге агъыр, мазун, къою къаверенки тюсте перделер асылгъан. Пенджеренинъ ортасында, рафчыкъ устюнде, ренкли чечек савуты ичинде пальмагъа ошагъан бир осюмлик корюне. Авлакъта диварда без, акълангъан эвнинъ ресми. Ресимдеки эвнинъ эр тарафында къою къырмызы сипиртки оту топ-топ оськен, узакъта къою мавы дагъларнынъ сюйрю башлары сечиле. Бу манзараны мавы кок орте. Эвнинъ башкъа одаларына алып баргъан къапы чет диварнынъ ичинде корюне. Бир-эки эски пальто бу къапынынъ устюнде асылгъан.

Шемсислер ичюн рафчыкъ къапынынъ сол тарафында тура. Шимди рафчыкъ устюнде эки шемсие ве бир къол таягъы бар, шемсислернинъ бириси янъыджаракъ корюне. Камин янында къою ешил териден япылгъан кресло ве авлакъта къырмызы ортыули, тёгерек маса ерлешкен. Маса устюнде эки адамнынъ фотосурети; чечек савуты ичинде кузь чечеклери тура ве ачыкъ бетинен /окъулгъан ери джоюлмасын деген киби/ маса устюнде китап ташлангъан. Оданы таван ортасында асылып тургъан электрик лампа ярыкълата; лампанынъ кескин ярыгъыны йымшатмакъ ичюн, онынъ устюндеки абажур сары першомен къагъытын ортыульген. Лампа табанда, мусафир ханенинъ къапысындан авлакъча, пенджереге якъын тура, онынъ

ышыгы сым-сыкъ бурульгъан къырмызы йипек къумачнен ортыюльген. Мусафир ханесининъ къапысы делигинде анахтар корюне. Маллигеннинъ сары аякъ-къаплары камин янында тура. Шимди саба саат учдёртке якъын, сувукъ, ягъмурлы-къарлы январь сабасы. Лампад янмай, ода ичинде къаранлыкъ. Шу вакъыт ятакъ оданынъ къапысы ачыла ве Маллиген, къолунда электрик фенернен озюне ёл косътерип, мусафир ода-сына чыкъа.

Озю яры чыплакъ. Устюнде ачыкъ дамалы мавы кольмек, тизинде торбалангъан, дёрт адам сыгъаджакъ дон ве узун, ренкли чораплар. О, йигирми дёрт-йигирми беш яшларында олгъан йигит, юксек бойлу, лякин назик дегиль. Сачлары сап-сары демек мумкюн, оларны манълайындан арткъа тарай. Манълайы исе, бойле анъкъав бетке коре, пек юксек, базан, о, татильде олгъан клоунгъа ошап келе. Юкъарыдаки дудагъында къыс-къа мыйыкълар сечиле. О, эр вакъыт синъирли олып юрген яш, омрюнде бир къуванчлы адым япмагъа къоркъа, лякин япып олса — мемнюн олур эди, амма, гунях япмакъ дуйгъусындан айырылып олмагъан ве бу дуйгъу онынъ, темиз тыраш олунгъан бетинде, аджыныкълы чизгилер къалдыргъан. О яваштан оданынъ ичине кире, фенернинъ ярыгъындан табан, маса, къолтукъ устюнде бир шей къыдыргъан киби юрсете; сонъра о къапыгъа якъын келе ве яваштан ятакъ ода-сынынъ ичине бакъа.

Маллиген: */Одагъа башыны сокъып, яваштан фысылдай/* Мен оны бир ерден тапып оламадым. Керчектен де мында къалдыргъан эдинъми?

/Суальге джесеп ёкъ/ Эшитесинъми, мында бир шей тапып оламайым! Керекмей эди, асыл керекмей эди! Акълымны джойдым, гъалиба! Вай, Алла, мени афу эт! */О тилини чыкълдата ве кене де яваштан башыны одагъа сокъа/* Чыкъ, чыкъ! Кене де юкълап къалды! */тасырдап/* Анджела, Анджела!

/Бираз сеслиджерек/ Уяндынъмы, Анджела! Эу, Анджела!

Анджела: */Ода ичинден, юкзудан айынып оламагъан сеснен/-* Не-э-э-э?

Маллиген: /Онъа акс-сада олып/ - Не-э ? Не-э-э? /*Озь озюне*/ Вай, не буюк ахмакылыкъ яптым. Алла мени багъышласын! /*Одагъа ачувлы бакъын*/ Сен мени неге джибергенинъни унуттынъмы? /*ялварын*/- Джаным, Анджела, уянса!

Анджела: /*Ода ичинден*/ - Не-э-э? /*Кене сес-солукъ чыкъмай. Маллиген шу вакъыт, фенерни саатке догъур-тып, саатке бакъа*/

Маллиген: Саба саат дёрт олаята, Анджела

Анджела: /*Ода ичинден*/ Дудакъ боясыны таптынъмы?

Маллиген: /*Сингырленип*/ Ич бир ерде ёкъ, къач кере айттым.

Анджела: /*Юкзусындан уянмай*/ Джаным, бир даа бакъ. Анда бир ерлерде ташлагъан эдим.

Маллиген: /*Къалтырап башлай*/ Билесинъми, бу ер тропик авасына ошамай!

Анджела: /*Аля даа юкзусындан уянамай*/ Собаны якъмакъ къыйынмы, ёкъса? (Маллиген соба янына бара, собанынъ къулагъыны бура ве газ сайыджыгъа бир шиллинг даа ташламагъа керек олгъаныны коре. О, ачувнен, собанынъ къулагъыны арткъа бура, ятакъ одасына ашыкъа, маса устюнде тургъан чичек савутыны авдара: сув маса устюне ве андан табангъа тёкюле).

Маллиген: /*Асабийленип — де озюне, де Анджелагъа мураджаат эте*/ Чечек савутыны да авдардым. Аякъ-къапларым да, эр ер де сувгъа шишти! Собаны да якъамайым — бир шиллинг даа ташламакъ керек олур.

Анджела: /*Аля даа юкзудан уянамай*/ Анда бир ерлерде эль чантамнынъ ичинде, бакъса! Бельки капик бардыр.

/Шашмалап, не якъаныны бильмей, Маллиген савут долабына бара, ача, пара кисесинден бир шиллинг даа ала, кене собагъа ашыкъа, газ сайыджынынъ делигине ташлай ве атешни якъа. Сонъ ятакъ одасына къайтып бара/.

Маллиген: /*Башыны кене де ятакъ одасына сокъа*/ Анджела, даа турмадынъмы? Эр ерни сув басты. /*Джесеп ёкъ*/ Кене юкълап къалдынъмы, шу?

Анджела: /*Ичерицен юкзудан уянамагъан сеснен*/ Саат къач?

Маллиген: /*Юксек ве сабырсыз тавурнен*/ Мен санъа саат дёрт олаята деп, чокътан берли айттым. Текаран

ашыкъмасанъ, гедже дискотекасындан къайткъан достум келип чыкъар, сен исе, кетип де етиштирмезсинъ.

Анджела: /Ичериден/ Сонъ, не ола? О мында не олып кечкенини бильсе, дискотекагъа баргъанына бинъ пешман олур эди.

Маллиген: Анджела, мында бакъ, япкъанымыз асылда кулъкюнчли корюнмей! Бойле шей керек дегиль эди, амма! Ялварам, тур да, иш не олгъаныны анъла. Акълындыама, ант этип сёз бердик, яваштан, бир кимсеге дуйдурмайып, сыптырылып кетмеге?

/Анджела къаныда пейда ола. О йигирми беш, йигирми еди яшларында къыз, юксек, гузель эндамлы. Озюнинъ фиятыны бильмегенлерге ошамай. Алтын, кестане тюстекли сачлары къырмызы чала. Къызнынъ ичинде бир хыянетлик олгъаны дуюла. Шилди о туб кольмеги устюнден Маллигеннинъ къаверенки джуббесини кийген, чыплакъ аякъларыны Маллигеннинъ папучларына сокъкан. Насыл да олса, бир сааткеми, йылгъамы, я да омюрлюкли Маллигенден корюмли, онъа келишимеген аякъдаш/.

Анджела: /Къаныдан/ Сен къаранлыкъны, япкъан фена ишлеринъ ичюн бегенесинъ, гъалиба! Яраббим, якъ шу ышыкъны, инсан, кель бир-биримизнинъ бетимизге бакъайыкъ. Сонъ, гъарип Еваны, Маллигеннинъ дженетинден къуваларсынъ!

Маллиген: /Лампады якъып/ Ышыкъны илле биреви корер, токътап бакъар, сеслеримизни эшитир ве тааджипленир, деп къоркътым.

Анджела: Неге тааджипленир?

Маллиген: Бойле кеч геджеми, я да саба эртеми, меним одамдан къыз сеси эшитильсе, тааджипленир.

Анджела: /Назланып/ Вай, Алла, дюньяда бундан да татлы шей бармы, кеч гедже я да саба эрте эр кеснинъ одасындан къыз сеси эшитильсе?

Маллиген: /Агълайджакъ дереджеге келип/ Ойле олмагъаныны озюнь билесинъ. Таныш олмагъан адамнен бойле ишнен огърашмакъ яхшы дегиль. Сен оны пек яхшы билесинъ. Бойле шейге Алланынъ ризасы олмаса, пек ляйыкъсыз. Биз пек гуняхкъармыз ве санъа утанмагъа ве пешман этмеге керек, сен исе гуняхны унутып, къуванасынъ. Бойле гуняхкъа пешман этмек керек!

Анджела: Инсан, я биз мында кельгенде сен пек

шенъ эдинъ де, ёкъса янъыламмы? Омюрнинъ энъ эйи дакъкъаларыны ис эттинъ, о санъа бир яшын киби олды, эр бир шейни энди бозмаса! Бунынъ сонъу сенден де зияде манъа фена олмакъ мумкюн. /О къалтырай/ Бр-р-р! Мында сувукъ. Мен ода къызгъан сонъ чыкъарым ве бу итибарлы дюньяны коръмеге азырлапырым.

/О ятакъ одасына къайтып кире, огълан исе, ятакъ одасынынъ къапысы янында бир-эки дакъкъа не янаджагъы бильмей къатып къала/.

Маллиген: /Козьлерини тавангъа тикип ялвара/

Аллам, Я раббим! Бу къыз шенъленип гуняхтан къоркъмагъаны ичюн джезасыны пек яхшы чекер, амма! Вай, Аллаам, Яраббим, не заман унутырым мен бу геджени? Не къадар алчакъ тюшмек! Эм озю де Азиз Новенанынъ экинджи куню! /О яваштан ятакъ одасына башыны сокъып бакъа/ Ерлеше берме анда, турмагъа истемезсинъ. Санъа кетмек керек, эм тездже кетмек! /О савут долабына бара, ача, кене де къапата ве анахтарны джебинне къоя, сонъ къолтукъкъа бара ве аякъкъапларыны кийип башлай., ве дуа окъуй/

Джаным, Азиз Пэнтемелэриа! Мени бу белядан, айыбым ачылмаздан, къуртар! /О тилини чыкъылдата/ Чыкъ-чыкъ! Сым-сылакъ! Мен энди пек сакът олурым – сёз берем /Аягъында бир аякъкъабынен, кене де ятакъ одасынынъ къапысына бара, яваштан башыны сокъып бакъа/ Анджела, ода къызды. Яхшы къызды. Вакъыт йылдырым киби тез кече, унутма! /Джеван ёкъ/

Вай, Аллаам, кене де юкълап къалдынъмы, шу? Ялварам, мисс Найтингейл, башкъаларыны да текаран тюшюнсе.

Анджела: /Ичериден – уянып оламагъан сеснен/ Сен таптынъмы?

Маллиген: Не таптым, не?

Анджела: Озюнъ къыдыргъан меним дудакъ боям

Маллиген: Ёкъ, ёкъ. таппадым, мында бир ердедир!

Анджела: Шимди акълыма тюшти, сен мени чекчиклеп тизинъе отурткъанда, о менде эди. Хатырладынъмы?

Маллиген: /Мусафирханедеки адамнен лаф эткен киби/ Уф, о шейни акълыма билетюшюрме!

/Ятакъ одасында/

Анджела: Яхшы. Бир стакан шарап къой, мен бир дакъкъадан чыкъарым.

/Маллиген савут долабына бара, ача, бир иише шарап ве стакан ала. Савут долабыны кене де кзанага, анахтарны делигинде кзалдыра. Бир стакан шарап толдура ве иишенен берабер азырлап, масанынз янына бара. Устюнде Анджелла ичюн кзалдыра. Кзуолтукзкз отура, экинджи аякзкзаны кие, юнз боюн багзыны бойнуна сара, курсю башында асылып тургзан орьмеси ве быджакзны устюне кие ве, ахыр сонзу, йылшакз фетр иляпасыны башына отурта ве токтамай озь-озюнен сомурдана бере/

Маллиген: */Анджеланынз шарабынен огзраша/*

Бу шейнинз устю ачылса, манза не олур экен деп, акылына да кетирмей. Тек озюни тюшюне. */Кзуолтукзкз отуруп, экинджи аякзкзаны кие ве дуа окзуй/* Ах. Назик Азиз Кэмисолинэс, гузель яшларнынз кзоруй-ыджысы!

Мени ве бу этекли, гуняхларгза джаштургзаан шейтаннынз арасында тур, мен бу куньден башлап акылы олурым. Сёз берем, корерсинз!

/Чокз бекленильген Анджелла ахыр сонзу одагза чыкзга ве атешке ашыкзга. О, энди чорапларыны кийген — чораплары йишек. Фистаныны да кийген — кызыкзга, яхшы бичип тикильген, кзою ешилз тюзете: онынз устюнден кзою кзырмызы, кзара токталы кзушакз такзкзан. Кзаверенки джерси кольмеги омузында, аякзкзаны кзулунда/

Анджелла: */Аякзкзаны кзуолтукзкзга фырландырып ата, кзуолларыны атешке узата/* Бр-р! Бунынз ичи алядаа сувукз экен де! Сен, эв кызды деген киби эдинз де! */Анджелла Маллиген бутюнлей кийингенини коре/*

Сеяткзга бутюнлей азырсынз, я? Тезден биз мердивенлерден вызылдап учып кетерик, я? Бутюн Азизлерге дуалар окзурсынз, менден кзуртулып олсанз, я? */О, джерси кольмегини башына сокзып, калин янында тургзан кузьго кзаршысында кие, кокюс ве омузларыны сыйлап тюзете/*

Анджелла: Шимди биз олгзан делиллерге ачыктан бакзмагза меджбурмыз, ойле дегильми, джаным?

Маллиген: Сени мында корселер, меним алым не олур, оны тюшюнесинзми?

Анджелла: */Кзылынып/* Керчектенми? Эбет, бир адам тек оны тюшюнуп отурса, ондан да муим меселе олмас.

Маллиген: /*Къылынганна кзулак асмай*/ Керчектен де. Билесинъми, Анджела, бизим департаментимизнинъ башы, Улу Шевалье Коламбэнес пек джиддий католик, о тек догъру ёлдан юрген адам, бойле шей акъкъында эшитсе, мени бир сание ичинде иштен ушкюртир. Омрюмдеки Бир зерре кзуванч, о да гъайып оладжакъ, мен телеф олурым. Алла мени белялардан кърчаласын!

Анджела: /*Онъа ярдым эткен киби*/

Ондан да гъайры Демси Бабай да бар, я?

Маллиген: Ондан да гъайры Демси Бабай, джемиетте мен онынъ сагъ кьолу олам, дигер Азиз Винсент де, Поль корюшмелеринде де ярдым этем. О эр вакъыт айта: «Бу ишни биз, къркъмадан, Маллигенге буюырмаыз». Я да Джон Маллиген бу ишни бизлер ичюн япар. Корьдинъми, бу иш тек мен ичюн муим дегиль. Айды, тур еринъден, тездже кетейик.

Анджела: /*Курсюден котерилип, шарабыны иче*/

Анджеланынъ парлакъ козьлери, ал дудакълары, аджайип аякълары, узун баджакълары, ойнакъ янбашлары Маллиген ичюн озь гузеллитини джойдымы? /

Бир стакан шарап даа тёке ве иче/ Я меним алым не оладжакъ? Сенинъ акълынъа биле кельмей, мен де тюшюнмейим. /*О, ода бою, яваш, фикирсиз кзуванч ве зининде айланyp* баилай. Маллиген оны токъта-джакъ олып пешинден тюше/.

Анджела: Мен къасевет этмейим, алым не олса да...

Маллиген: /*Беджергени къадар аякъларыны сюйреп, пешинден тюшип, яваш, кедрли сеснен*/ Анджела, ялварам! Токъта, отур, ялварам!

Анджела: /*Фырланып*/ Экигедже кезсем де, бир адамны севсем де, къасеветим ёкъ. Меним къасеветим ёкъ, бир адамны севсем де.

Маллиген: /*Пешинден*/ Ялварам, мисс Найтингейл, бу ишке джиддий бакъ! Эв саиби эшитсе, иш битти!

Анджела: /*Фырланып*/ - Меним къасеветим ёкъ, нелер деселер де, меним къасеветим ёкъ, мени севселер де.

Маллиген: /*Ялварып тавангъа бакъа*/ Азиз Кубериско, ярдым эт!

Анджела: /*Ахыр-сонъу патлагъан киби*/ Чюнки ярын мен эвлениджемиз, ондан да гъайры мен къасевет эт-

мем. /Айланып, Маллигенинъ бетине бакъа/ - Эртеми, кечми, эр бир якъан ишимизнинъ нетиджесине чыдамакъ керек; къадыннен бир тѣшекте яткъанынынъ нетиджесине де; дуа муджесинден сессизликке де кечмек ондан эксик дегиль; яз къышкъа чевирильгенини, омюр олюмнен екюнленгенине де чыдамакъ керек!

Маллиген: /Чокъуна/ Олмайджакъ, гуняхкяр шейлер айтасынъ, Анджела! Ясакъ олгъан шейлерге киришме. Сакът олмасанъ, башыма къаргъышлар кетирсинъ! Ялварам, мукъайт ол!

Анджела: Бу, ачыкъ-айдын делиллер.

Маллиген: Бизге шимди делиллер керекмей.

Анджела: /Ачувнен онъа айланып бакъа/ Сен мында отурасынъ, озъ-озюнъе фигъанлар уйдурасынъ, меним омрюмни куль эткенинъ акълынъа биле кельмей. Эбет, куль эткенинъ! Сен буны тюшонмейсинъ!

Маллиген: /Шашмалан/ Вай, Яраббим, сен оны эшитесинъми, омюрини куль эткеним! Вай, етер энди озюнъни темизге чекип, къызчыкъ олып корюнеджек оласынъмы?!

Анджела: Сен озюнъ темиз олып корюнеджек оласынъ, амма о да олмай! Мен сени расткетиргенде, гуняхсыз, темиз бир къыз эдим. Сен мени мында алып кельдинъ ве бутюн табиятымнынъ гузеллигини, ишанчымны парча-кесек эттинъ! Сен меним пешимден бир вакъыт къалмадынъ. Мен фесимни биле чыкъармаз эдим, сенден бир зерре шубем олгъан олса! Биз яваштан отурып Йитсинъ шиирлери акъкъында къонушаджакъ эдик. Сен курсюде, буз киби къатып, отураджакъ эдинъ де!

Маллиген: /Къызышып/ Мен сени алып кельдим?! Анджела Найтингейл, сен уйдурасынъ! Сен озюнъ мени мында кельмеге меджбур эттинъ, чюнки ресторанлары бегенмей экенсинъ! Чокъ языкълар олсун, сени динълегениме пешман этем!

Анджела: /Сѣзлерине къулакъ асмай/ Сени динълегениме меним джаным агъырмакъ керек! Сен, тынч шиириет акъшамы оладжакъ деп, сѣз бердинъ, лякин эвге кельгенимизнен денъишип башладынъ. Иитсинъ шиирлери бир кереден башынъдан да, къолунданъдан да учып кетти. Сен шиирнинъ,- «Мен шимди туарым ве кетерим, Йнисфри шеэрини кетерим», деген ерине келип етиштирмединъ, сонъки сатырнынъ акс-

садасы битмезден эвель мени кѡпышлап, тизинѣ ат-
тынъ. /*О агъламагъа баилай*/ Бу, меним беляларымнынъ
башы эди. Вай, энди не япайым!

Маллиген: /*Козьлерини тавангъа тикип*/ Эписи ялан!
/Анжелагъа айланып/ Мен шашам, сен озюнъ, бир
сѣз айтмадан, меним тизиме кѡрулып отурдынъ /*Якъ-
ынджаракъ келип, кѡзышыа*/ Догърусыны бильмек ис-
тесенъ, кельгенде, мен, ичимден бутюн эвлияларгъа дуа
окъудым, аджет истедим, кѡатып кѡалсын да, арекети-
ме де, бакъышыма да дикъкъат этмесин дедим.

Анджела: Сенинъ мерамынъ бутюн эвлияларны бо-
сагъада кѡалдырып, эм де бетлерине кѡаршы кѡапы-
ны кѡапатмакъ эди. Мен мында аякъ басмаздан эвель,
сен манъа ачыкъ юректен, кузгюдеки кольге киби, тынч
олмагъа сѣз бердинъ. Мен санъа инандым! Сени яхшы
огълан, деп эшиткен эдим! Джентльмен белледим!

Маллиген: Биз Йитсининъ шиирлерини окъугъанда,
сен маса чевресинде «Кан-Кан» авасына джошкъун
ойнагъанынъа не демек мумкюн?

Анджела: /*Озь фикрини девам эте*/ Сен мени инан-
дырдынъ, бир кѡлайсызлыкъ чыкъмаз, бутюн дюнья-
ны экимизнинъ арамызга кѡоярым. Инандырдынъ, сени
бильген эр кес айта да: кѡызларгъа теренден урмет
эте, севгиде де пек юваш.

Маллиген: /*Аякъ тиреп*/ «Кан-Кан» оюны... Маса
чевресиндеки «Кан-Кан» оюны не?

Анджела: /*Кѡычырып, агълап баилай*/ Сенинъ ча-
биклигинъ мени серсемлетти!

Маллиген: /*Даа зияде аякъ тиреп*/ Сенден сорайым,
мен санъа «Мен шимди турарым ве кетерим, Инисф-
ри шеэрини кетерим» деп окъумагъа тырышкъанда,
маса чевресинде «Кан-Кан»ainaгъанынъа не демек
мумкюн?

Анджела: /*Озюни гуняхсыз меляике киби тута*/ На-
сыл «Кан-Кан»? Сен не айтасынъ шу? Мен «Кан-Кан»
не олгъалыны бильмейим.

Маллиген: Сен озюнъе ёл ачып, этегинъни котерип
ойнагъан оюнны айтам.

Бу оюннен сен рухий айдынлыкъны беден кѡуван-
чына чевирдинъ

Анджела: /*Бутюн дюньягъа айткъан киби*/ Вай, сиз
бойле шей эшиттинъизми? Сенинъ энъ буюк алчакъ-
лыгъынъ, озюнъни кѡара ёлунънынъ чильтерини ме-

ним гъарип омузларыма ташламакъ. Мен ойнагъан оюн айнени авасы киби темиз бир оюн. Сен озюнь энъ башындан дешетли гуняхкяр олып башладынь! Сеннен кеткенде дуйдым, авада, этрафта бир хыянетлик сезиле эди! Вай, не ичюн озъ дуйгъуларыма ишанмадым?! /Фигъан къопарып/

Мен сени яхшы адам белледим, шимди мени маскъаралыкъта къабаатлайсынъ. Бу не къадар маскъаралыкъ /О, оданынь бир кошесинден, бир кошесине къолларыны юмып ве ачып юре/ Вай, не япайым? Къайда барайым? Не айтайым?

Маллиген: /Пек къоркъып/ Анджела, тынчлан. Явашча лаф эт, мисс Мосини уятырсынъ, сонъ эр бир шей бербат олур. Ялварам, отур!

Анджела: /Къалтырай ве башы айлангъан киби эте/ Мен гъайып олдым, бутюнлей гъайып олдым! Мен энди бир намуслы къадыннынъ бетине бакъып оламам, къаршыма расткельген намуслы адамгъа къол узатып оламам. Меним келеджегим ёкъ, къалмады! /О къолунен юрегине яныша/ Мен озюмни ярамай дуям, пек ярамайым. Мисс Мосини чагъырсанъ яхшы олур эди.

Маллиген: /Дешет ве ачувнен/ Анджела!!!

Анджела: /Башы айлангъан киби, курсюге чёкип/ Пек ярамайым! Гъалиба эсимни джоям! /О, курсюге отура ве козьлерини юма/

Маллиген: /Анджеланынь янына тизлерине йыкъылып, энди пек къоркъып/ Анджела, этме! Анджела, джаным, озюнье кель!

/Козьлерини тавангъа тикип/ Азиз Кэрелиолэнез, кель ве бизни бутюнлей йыкъынтыдан къуртар!

Анджела: /Зорнен ве аджыныкълы алда/ Сув!!!

Маллиген: /Шаималап/ Ёкъ, шарап /О, бир стакан шарап тёке ве онгъа узата/ Вай, Анджела, не ичюн озюньни бу алгъа кетирдинъ? Мына, яваштан, ютум-ютум ич. /Анджела иче/. Бираздан озюнье келирсинъ ве сувурылып къачарсынъ.

Анджела: /Оны сыйпагъан эльде юзюк корип/ Не къадар гузель юзюк!

Алтын ичинде эльмаз, пек паалыдыр, ойле дегильми?

Маллиген: /Не айтаджагъыны бильмей/ - Э-э-э, чокъ паалы дегильдир, гъалиба.

Анджела: Не ичюн уфакъ пармакъта ташыйсынъ?

Маллиген: Сагъ къолумнынъ пармакъ бугъумы ба-
лабан, онъа олмай.

Анджела: Къана, меним къолума бакъайыкъ. /*Маллиген не япаджагъыны билмей. Сонъ пармагъындан юзюкни чыкъара ве истемей-истемей узатып, Анджеланынъ нишан пармагъына кечире*/ Пек яхшы келишти. Сен къайдан алдынъ?

Маллиген: Эмджем Гон-Конг тарафкъа чалышмагъа кеткенде, манъа къалдыргъан эди. О, андан къайтып кельмеди, бир кимсе де менден оны сорамады, юзюк ойле де манъа къалды.

Анджела: Я не гузель! /*О, Маллигеннинъ бетине бакъа, яваштан кулюмсиреп, пармагъыны ве юзюкни косътере*/ Санки биз нишанлымыз, я? Джон Джоу, джаным, не айтырсынъ?

Маллиген: Нишанлымыз?!! /*Къолайсыз, меджбурий алда кулюмсиреп*/

Э-э-э! Кулюнчли фикир. Эбет ойле. Текаран озюнъе кельдинъми энди?

Анджела: Гъалиба, умют этем, бир даа къайтавламаз.

Маллиген: /*Къызышып*/ Алла сакъласын! Аякъкъапларымызны чыкъарып кетейикми, не дейсинъ? /*О аякъкъапларыны чыкъара*/

Анджела: /*О да аякъкъапларыны чыкъара*/ Не вакъыт олса да, кетмеге керек.

Маллиген: /*Гъалсыз лаф этмеге тырышып*/ Джаным, юзюкни къайтар.

Анджела: /*Унуткъан киби*/ Юзюк! А-а-а... Эбет, унутаяздым.

/*О пармагъындаки юзюкнен ойнай, сонъ апансыздан дингленип къала*/

Ашагъы къапыдан биревнинъ сеси эшитильди, я манъа ойле эшитильдимми .

Маллиген: /*Кене де эджанланып*/ Вай, Аллам, эгер о дискотекадан къайткъан Хэллибет олса, о, одасына киргендже, беклемек керек оладжакъ. Языкъ, вакъыт джойдыкъ. Вакътында кетмек керек эди.

Анджела: /*Аякъкъапларыны чыкъаргъан, курсюден котирилип, кетмеге азыр*/ Юр, кетейик, фырсааттан файдаланайыкъ!

Маллиген: /*Аркъасындан итеклен*/ Файдалан! Беклемеге вакъыт ёкъ.

/*Эвнинъ баишкъа тарафындаки къапыгъа барып*/ Фыр-

саттан файдаланмаздан эвель, мен ашагъы барып бакъ-айым, ёл ачыкъмы, ёкъмы?

/О одадан чыкъа, бир-эки дакъкъа ёкъ ола. Шу арада Анджела бир стакан шарап даа патлата, сонъ о, ашыкъ-ып, къолуны «яваи ол!» деген киби котерип къайта/.

Маллиген: */Къоркъып фысылдай/ Мердивенде онъа сюрюнездым. Аллагъа шюкюр, о къадар къаранлыкъ! Зорнен къачып етиштирдим. Энди ичери киргенини беклейик. /О къапы янында динълей, апансыздан оны япа ве Анджелагъа атыла/ Тез! О, озюнинъ одасындан чыкъты, мында келе! /Анджеланынъ къолуна яныша, ода ичинден сюйреп, ятакъ одасына итеклеп кирсете /Кир де, Яраббим, сес-солукъ чыкъармай отур! /О Анджеланы итеклеп кирсеткенде, мусафир одасынынъ къапысы къакъыла. Маллиген ятакъ одасынынъ къапысыны япа, курсюге чапып отура, маса устюнден китап ала ве окъугъан киби эте. Къапы бир даа къакъыла, сонъ ачыла ве Мистер Дэниэл Хэллибэт къапыда пейда ола. О йнгирми биш яшларында адам, орта бойдан алчакъчаракъ, мазаллы, ишшман оладжакъ дуюла. Сачлары кырмазыджас, юкъары дудагъында оськен мыйыкълары агъзыны къапата. Кимерде пармакъларынен мыйыкъларыны четке сыйнайджакъ ола, лякин пармагъы четке чекильгеннен, мыйыкълары кене ерине къайтып тюше. Сарылтым-къаверенки пальтосы тюбюнден ресми олмагъан акъшам урбасы, акъшамлыкъ емек орьмесин ве къара боюн багъы корюне. Къара Хамберг илянасы башында. О, озъ-озюнен нек мемнион олгъан адам киби кире, санки дискотекада чокъ яхшы эгленген ве Маллигеннинъ юваи ве къоркъакъ дюньясындан дегиль де, дигер, ондан да юксек, бир дюньядан кельген. Онынъ пальтосы ве илянасы сылакъ/*

Хэллибэт: */Одагъа кирип/ Ха, сен мындасынъмы, огълум, тышарыда авасы титис, ягъмурлы къар ягъа. Кельгенде, сени мердивенде коръгениме ант этмеге азыр эдим.*

Маллиген: */Алдатаджакъ олып, айретленген киби/ Мени мердивенде? Бойле эрте? Не япарсынъ анда бойле эрте маальде?*

Хэллибэт: Я сен юкъламайып танъда не япасынъ?

Маллиген: Юкълап оламадым, турдым. Йитснинъ шириети текаран юкъумны кетирип, дедим.

Хэллибэт: Керчектен, Йитсми? Вай, Аллам, инсан, о

сенинъ юкъунъны бир вакъыт кетирмез. Чылдырма! Йитсени севген адамлар эписи худжур ола. Онынъ, озю бутюнлей суаль. Мен кимим? Мен неге керегим? Бу не? О насыл пейда олды? Къайда алып барар? Бутюнлей бош лафлар. Эски къулленинъ тѣпесинде сакъланып, дюньяны джелъп этмек ичюн, агъыз копорте. Дигер, уфакъ-тюфек языджылар да, орьнек алып, олар да де копюк пускалаталар ве бираздани о копюклерни сонакъ янындаки шейлер арасында, я да нишанлынынъ сачлары арасында йылтырагъаныны коресинъ.

Маллиген: /Ачыкътан эсен/ Айды, насыл олса да, Йите мени юкьугъа далдырды.

Маллиген: /О, китанны маса устуне фырлатты ве турмагъа азырланды/

Кене де барып тѣшегиме ятайым.

Хэллибэт: /Оны курсюге итеклеп отурта/

Токъта, лафым битмеди. Санъа дискотекагъа бармагъа керек эди. Бундан да яхшы фырсаат ёкъ эди! Эр бир ер рыкъма-рыкъ къыз толу! Лякин тек бир-экиси тизинъс отурса, кейф ата эдинъ. Вальс янъгъырагъанда исе, Джон Джоу, антерлер ве тюб этеклер котерильгенинден эеджанланасынъ!

Маллиген: /Тура ве Хэллибэтни мусафир одасынынъ къапысына итеклей/ Яхшы йигит ол да, бар да ят! Мен ёрулдым. Ярын лаф этермиз. Гедженъ хайыр!

Хэллибэт: /Маллигенни арткъа, каминге таба зорлап итеклей/

Токъта, айтайым! Сен ошлу бир адамсынъ. Анда ким бар эди, билесинъми! Акълыныъа да кельмез. Кечкен афтаки севгилинъ. Джетсини корьдим, о манъа ойле шейлер айтты! Сен не вакъыт уянырсынъ? «О мени биринджи кере кезмеге давет эткенде, — деди Джерси, — мен дискотекада я да мюзик холда шенъ бир гедже олур деп белледим. О мени Бенедикшин кильссине дуагъа давет этти, анда мен эсимни джояяздым: Маллиген къызларнен кельген. Вай, пек худжур Джон Джоу, сен не вакъыт уянырсынъ?»

Маллиген: /Безип, Хэллибэтни къапыгъа итеклей/ Мен телюкседен четте олмагъа истейим, о меним ишим. Мында бакъ, Дэн, манъа ярын саба эрте турып, иштен эвель, кильсеге бармакъ керек, яхшы йигит ол да, одангъа кир.

Хэллибэт: Языкъ! Олса, яхшы олур эди!

/О кене де Маллигенни каминге тараф итеклей/

Геджелери яхшы юкълар эдинъ.

/О Маллигенни озюне дост олмагъа меджсбур эткен киби, къучакълай/.

Акъшамлары мен кезем, я? Вай, эриф! */Шенъленип/* Яш къызлар янымда! Ах, акъшамлары кезинмек не гузель!!

Маллиген: */Ачувлы, Хэллибэтнинъ къучагъындан къуртарылмагъа тырыша ве къапыгъа тараф серт-серт зорлап итеклей/* Айды, вазгеч шуны, Алла бойнунъны урсын! Меним юрегиме шимди Шотланд йыры ятмай! Ялварам, оданъа кет, мени тынч къалдыр, тойдым сенден! */О, Хэллибэтни итеклеп чакъара ве мусафирханенинъ къапысыны япа/.*

Хэллибэт: */Итеклеп чыкъарылгъанда/* Айды, санъа ойле келишсе яхшы!

Хэллибэт: Яхшы, амма къолунъны къызнынъ тизине къойсанъ ве фырсааттан файдалансанъ даа яхшы! */Маллиген къапы янында бир-эки дакъкъа динълей. Сонъ тизине чёке ве къуллагъыны табангъа къоя, динълей. Тура, одасынынъ къапысына бара, ача ве Анджеланы чыкъара/*

Маллиген: Къана, Анджела, вакътымыз кельди. Ялварам, созып отурма...

Анджела: */Пенджередеки перделер артына кирип/* Бу не? Геджеми, я да саба? */Перде артындан/* Аллам, Яраб-бим! Къар ягъамы, не ягъа шу?

/Перде артындан чыкъа, къапыгъа бара, къапы устюндеки Маллигеннинъ пальтоларындан бирини ала /Мангъа пальто керек./Анджела пальтоны кие/

Маллиген: */Зайыф разылыкънен/* Вай, Анджела, энъ яхшы пальтом.

Анджела: */Раф устюндеки шемсиени алып/* Шемсие де керек!

Маллиген: Меним энъ яхшы шемсием!

Анджела: Раатсызланма, джаным. Сен мени гедже юрген таксиге отурткъан сонъ, къайтарып беририм. Энди тез ол, эриф! */Маллиген къапыны яваштан ача, динълей, джебинден фенерни ала ве аятны ярыкълата, сонъ, артындаки къапыны яваштан къапатып, одадан чыкъа. Экиси де аякъкъапсыз. Бир-эки дакъкъа кечкен сонъ, къапы апансыздан ачыла ве Анджела ичериге чыгып кире. Маллиген пешинден — юзюнде джан чекишмеси. Аякъкъаплары къолларындаки Анджела: Сени, битли,*

мени бойле йибереджек эдинъ, я? Менден къртулгъ-ан сонъ санъа эр шей бир капик! Я меним эки афта-лыкъ ашайджакъ парам, о чантанынъ ичинде де!

Маллиген: /Ялвара/ Явашча лаф эт, Анджела! Тёпе-де Мисс Моси эшитмеси мумкюн. Кельгенде кьолунъда чантанъ олгъаны акълымда ёкъ.

Анджела: /Ачувнен/ Акълынында ёкъ!? Элимде чантам бар эди. Эм де чантамнынъ энъ яхшы сою. Мен оны тапарым, корерсинъ! Мени яланджы этеджек оласынъ-мы, шу?

Маллиген: /Джсан аджсетинен/ Ёкъ, ёкъ. Лякин, Алла ризасы ичюн, явашча лаф эт, ялварам, Анджела!

Анджела: /Аякъкъапларыны ерге котерип ата, сет ястыкъларына япышып, оларны да фырлатып йибере/ Не япсанъ яп, чантамны тап. Хаберинъ олсун, эгер чан-тамны джойгъаным, сокъакъта акълыма тюшкен олса, къапыны йыкъып-парлап къайтып кирер эдим!

Маллиген: /Аякъкъапларыны ерге ташлай, масаны четке тарта, курсюлерни дивардан чеке, шемсиелер тургъан долапны итеп, артына бакъа/.

Насыл дешет! Эгер ачылса, ишим битти! О насыл тюсте эди? Сонъки кере къайда корьдинъ? Къайда кьойгъан эдинъ, акълынында ёкъмы??

Анджела: Бильмейим, ахмакъ! Къою ешилъ тюсте, беш паунд берип алгъан эдим. Сен мени кьучакълап, чеккелеп башлагъан сонъ, шашмаладым, эр шейни унуттым.

Маллиген: Лякин биз оны кьыдырып, вакъыт джой-ып оламаймыз. Тезден Мисс Моси, кьолунда мум чы-рагъынен келир.

Анджела: Мен чантасыз кетмем! Гъалиба, хатырла-дым, сен мени тизинъе отурткъанда чантамны кьолум-дан чекип алдынъ!

Маллиген: Быракъ шу, тизиме чеккен лафынъны, кель берабер кьыдырайыкъ. /Ятакъ одасына чапып кире ве анда чаршафларны фырлатып, кьыдырып башлай. Ятакъ одасындан/ Мына бир ерде ёкъ, бир ерде тапал-майым.

Анджела: /Агъламсыран/ Мен, гъарип, мен ахмакъ, бу ерге бир кьурабиенен бир стакан шарап ичейим, деп кельдим. Сен озюнъ де къайтарып-къайтарып айткъан эдинъ! Мен де санъа инандым, инандым санъа!

Маллиген: /Ятакъ одасындан чыкъып/ Бир ерде изи биле ёкъ.

Анджела: /*Ода бою аскер киби юрип, кьолларыны ачип юла*/ Вай, бир стакан шарапнен бир кьурабиенинъ сонъу не яхшы!

Маллиген: Озюнъни тут! О насыл чанта эди?

Анджела: Темиз йылан терисинден, кьою ешилъ тюсте. Устюнде адымнынъ ве сой адымнынъ баш арифлери садефнен язылган эди.

Маллиген: /*Сабырсызлыкънен*/ Эбет, эбет.

/*къасеветнен*/ Онынъ фияты не къадар эди?

Анджела: Он беш паундан зияде.

Маллиген: /*Дешет ичинде къалып*/ Вай, Аллам!!!

Анджела: Сен тапып оламаган дудакъ боясы да онынъ ичинде олмакъ керск, кьутучыкъ ичинде, темиз кумюштен, лякин, тамир этиледжек билезлик де бар эди. Вай, мен не япарым? Кумюш топузым да анда эди: ташыны кьыдырып юре эдим. Не япарым да, не ишлерим!

Маллиген: Сен шимди яваштан чыкып кет. Мен кельген сонъ, эр бир ерни кьыдырып, ахтар-тёнтерип, тапарым.

Анджела: /*Асабийлене*/ Сен оны тапкъандже, мен насыл яшарым? Мен кетсем, сен бир тель сачынъны биле кьыбырдатмазсынъ! Джон Джоу Маллиген, сен кьоркъакъ, хасиссинъ! Сени мисс Мосиге ве бутюн эвге насыл адам олгъанынъны бильдирсем, яхшы олур эди!

Маллиген: Алла сакъласын, Анджела! Мен санъа не япайым, айт? Сен ичюн эр шей япарым.

Анджела: Сеннен тынч олурым, деп, къайдан да акъылыма кельди! /*Анджеланынъ козылери урба долабына тюше ве о дос-догъру анда ёл ала*/ Бельки мындадыр?

Маллиген: /*Ашыкъып*/ Ёкъ, ёкъ. О анда олмаз.

Анджела: /*Териден япылган пара кисесини чыкъарып*/ Бу не?

Маллиген: /*Кисесини тутып алмагъа ашыкъып*/ Бир - эки шахсий мектюп ве бир парча пара. /*Маллиген этиштирин алмаздан эвель, Анджела баягъы параны киседен къапышылап ала*/.

Анджела: /*Къакъылдан куле*/ Джон Джоунынъ гизли хазинеси /*тез-тез сая*/ Юз сексен паунд. Эписи япънъы. Элинъде тугмасы хош.

Маллиген: Ахчалар менимки дегиль. Достума бермеге ниетлендим. Ерине кьойсанъ яхшы олур.

Анджела: /*Назлана*/ Шимди, джаным! Мен санъа бер-

меге ниетленем, джаным./ *О пара кисесинден чек китапчыгъыны чыкъара/*Чек китапчыгъыны да/*Маллиген якъышлашкъанда/* Авлакътa тур, авлакътчаракъ, агъызынъны йыртарым!

Маллиген: Сени тынчландырмакъ ичюн бир-эки паунд береджек эдим, джаным.

Анджела: /*Окелене/* Береджек эдинъ? Насыл гузель! Мен оны бутюнлей алырым, сен тербиесиз мал! Ондан да зияде алырым

Маллиген: /*Фысылдан/* Яхшы, яхшы. Тек яваш ол, яваш ол.

Анджела: /*Чек китапчыгъыны косытерин/* Къана, эдепли, темиз юрекли адам ол да,беш паунд чек яз да бер!

Маллиген: /*Джебинден къалем чыкъарып, язмагъа тутуна/* Яхшы, не япсанъ яп, тек тынчлан!

Анджела: /*Маллигеннинъ башыны сыйнай/*Сен пек ярамай адам дегильсинъ, Джон Джоу! Сеннен анълашсанъ, яхшы огълан экенсинъ. Чантада олгъан шейлернинъ парасыны одемек ичюн, он паунд чек яз да бер, джаным, иш тамам. Эбет, экимиз пек яхшы вакъыт кечирдик. Языкъ, отурмагъа вакътым ёкъ. Текаран озюнье кельген сонъ, корюшермиз, ойлеми? Ярамаз бала!

/*Шашмалагъан Маллигенден чекни ала, кисесине къоя ве кетмеге тедарек эте, аякъкъапларыны алып, къолтугъына къыстыра. Къаны янында/* Мен ёлны билем, асыл еринъден де къыбырданма. Мен арап масалларында олгъан къызлар киби, яваштан гъайып олып кетерим. Даа корюширмиз! Яхшы къал /*Шашмалагъан ве шашкъан Маллиген, бир-эки дакъкъа къыбырдамай отура, сонъ курсюден турып чевре-четине бакъа/.*

Маллиген: /*Курсюден котерилип/* Тамам джеэннемеге азыр сою экен, амма бир кереден анъламазсынъ! /*о апансыздан таш кесиле/* Онынъ чантасы асыл да ёкъ эди де! Онынъ ич бир вакъыт чантасы ёкъ эди! Вай, Аллам. Яраббим, о мени алдатты! /*Маллиген урба долабына, сонъ маса устюне бакъа/* Кисемни де алгъан! Шемсиемни де! /*Одадан Анджеланынъ пешинден ойле эеджаслангъан чыкъа ки, къаныны артынадже ачыкъ къалдыра. Бир-эки дакъкъа сес-солукъ чыкъмай, сонъ ачыкъ къаныда Мисс Моси, къолунда шамдан устюнде янгъан мум чырагъынен пейда ола. О алчакъ бойлу, шимман, отуз беш, я да зияде яшларына баргъан къадын. Устюн-*

де тобугъына къадар къаверенки фистан, къара чорап-лар, къара аякъкъаплар ичине кирип кеткенини корип этиштиремиз. Къара сачлары топнен джыйылгъан ве мукъайтлыкънен энъсесинде ерлештирилъген. Устюнде сары джемпер, Джемпер пальтосы омузларына ташил-гъан. О козыюк такъып юре. Бир- эки дакъкъа оданынъ ичине бакъа, тааджиплене, сонъ Хэллибэтни чагъырлагъа чевириле/.

Мисс Моси: Мистер Хэллибэт, мистер Хеллибэт, мында келинъ! Тездже келинъ! /Хэллибэт къапыда пейда ола. Шимди устюнде мавы кольмек, кольмекнинъ ус-тюнден къою-къырмызы джуббе ве чыпакъ аякълары папуч ичине сокъулгъан/. Вай, мистер Хэллибэт, мында не олгъан? Вай, джаным, не олгъан экен?

Хэллибэт: /Тааджиплене/ Не олды, мисс Моси?

Мисс Моси: /Мусафир одасына кире, артындан Хел-либэт/ Ода не алда, бакъынъыз! Мистер Маллиген бир чораппен, аякъкъаппсыз, шимди тышары чапып чыкъ-ты.

Хэллибэт: /Шашып/ Керчекми? Чапып чыкъкъа-ныны къайдан билесинъиз?

Мисс Моси: Чапып чыкъкъаныны корьдим. Джем-перимни кийгенде бир шей къыбырдагъаныны эшит-тим, бакъсам, мистер Маллиген мердивенден ашагъы чапа. Гъалиба, о юкъусында юре, онынъ корюниши худ-жур, санки озъ-озюне севда олгъан: бакъышы, санки дерсинъ омюрнен олюмни ян-яна къойып, къайсы узунджа олгъаныны тенъештире.

Хэллибэт: Ойлеми? Дискотекадан кельгенде, мен де оны мердивенде корьген къиби олдым, лякин мен иче-риге киргенде, о отурып Йитсининъ шиирлерини окъ-уй эди. Бу шиирлер акъкъында мен оны чокътан бер-ли тенбиелей эдим.

Мисс Моси: /Ятакъ одасынынъ къапысына бара, оны ача/ Вай, бу оданынъ да алы харап! Эр бир шей дарма-дагъын!

Хэллибэт: /Буюк урьмет ве къоркъунен/ Санки, дер-синъ эски дерди янъыдан туткъан, я да бир белягъа огърагъан.

Мисс Моси: Къоркъунчлы бир шей! Бу дарма-дагъ-ынлыкъ дегиль, мистер Хэллибэт, бу аст-устъке чеви-рильмек. Не дейсинъиз, бельки о, апансыздан, худжур бир дертке огърагъандыр?

Хэллибэт: */Бу фикирден кѳоркѳып/* Бир шей олды, мисс Моси! Онѳа не олмакѳ мумкюн?

Мисс Моси: Мистер Маллиген киби адам бойле шей япып оламаз */оданынѳ пусюрлигини косѳтерип/* башында бир денѳишме олмаса.

Хэллибэт: */Кѳоркѳып/* Акѳлында дейсизми?

Мисс Моси: */Кѳатты ираденен/* Бир шей япмакѳ керек. Ёлларда юрмек я да мында бир беля чыкѳармакѳ олмаз. Мен полиске ве эмширеге телефон этейим, эм де ёлда тургѳан Констебельге яваштан хабер этейим. */Олар мусафирханесининѳ кѳапысына догѳрулар/*.

Мен барайым, сиз аятта кѳаранлыкѳта турунѳыз ве кельгенини бекленѳиз.

Хэллибэт: */Шубели/* Мен такѳатлы адам дегилим, мисс Моси.

Мисс Моси: Ахыр-сонѳу, мистер Хэллибэт, биз озѳ тѳшегимизде ольдюрильмеге истемеймиз де, ойлеми?

Хэллибэт: */Чокѳуна/* Алла сакѳласынѳ, Мисс Моси!

Мисс Моси: Аджайип шей, бутюн япкѳанлары эйи ниетлер эди! Кѳайтып кельсе, о аля даа юкѳуда олмакѳ мумкюн. Онынѳ ичюн кѳычырманѳыз я да апансыздан уятманѳыз. Тек шакѳа этинѳ, мукѳайт олунѳ, кѳутурмасын!

Хэллибэт: */Не олгѳаныны козѳ алдына кетирип/* Вай, кѳутулар! Дешет! Дешет!

Мисс Моси: Сиз онынѳнен берабер кѳапанырсыз ве Констебель кельгендже оны тутарсынѳыз.

Хэллибэт: */Теляшланып/* Берабер кѳапанып? Констебель кельгендже тутмакѳ керекми? Вай, аначыгѳым, менде бойле джесюрлик ёкѳ!

Мисс Моси: Япып олгѳанынѳыз кѳадар япарсынѳыз, мен билем. Эгер о сизни енѳсе, кѳабаат сизде дегиль.

Хэллибэт: Кѳолума машаны алсам, о тек сакѳырмакѳ ичюн сайылырмы? Я да не, не тюшюнесинѳыз?

Мисс Моси: Пек агѳыр зорбалыкѳ. */Аятнынѳ кошесине косѳтерип/*

Ана анда перде таягѳынынѳ парчасы бар, мен оны пенджерере ачмагѳа кѳулланам. О янынѳызда олса, етер. Лякин, не ичюн туткѳанынѳызны аныламасын. */О, кѳапынынѳ ичери делигинден анахтарны ала да тышарыдан кѳоя/*.

Мисс Моси: Ана бойле, эгер энъ бетери олса, ода-дан сыптырылып къачарсынъыз ве артынъыздан къапыны къапытырсынъыз.

Хэллибэт: Айтмакъ къолай, амма меселе умуотсиз.

Мисс Моси: Къоркъкъанынъызны дуймасын, эмиринъизден чыкъмасын. Бир-эки йыл эвельси мен де юкъумда кезгенде, меним аптем тыпкъы ойле япкъан эди.

Хэллибэт: /*Къоркъудан шашмалагъан*/ Не, сизде юкъунъызда юрген эдинъизми???

Мисс Моси: Мен де ондан къоркъам даа. Не япарым, бу адетим бир даа къайтавласа, чюнки бир вакъыт эмин дегильсинъ: я да сен уянмайып эр вакъыт юкълайсынъ, я да юкъламайып эр вакъыт уяныкъсынъ. Айды, мен кеттим! Акълынъызны джоймасанъыз, хавфсыз олурсынъыз! /*О, чыракъны алып, къаранлыкъ дюньясыны гъарип Хэллибэтке къалдырып кете. Бир-эки дакъкъа сес-солукъ чыкъмай, сонъ этрафкъа къаранлыкъ ичине бакъкъан адам, я да динъленип тургъан адам, тышарыда, мердивенде аякъ тасырдысы эшитиле ве Маллигеннинъ сеси бар къуветинен Мисс Мосини чагъыра. Сонъ «данъ» этип урулгъан къаны сеси эшитиле. Бир-эки дакъкъа эр бир ер чым-чырт ве кене де Маллигеннинъ чагъыргъаныны эшитиле*/.

Маллиген: /*Тышарыдан*/ Дэн, Дэн, сен юкъламайсынъмы? Дэн Хэллибэт, уяныкъсынъмы, инсан? /*Маллиген аятта, мусафир одасынынъ къанысы янында пейда ола. О, озь-озюнен лаф эте, азаплангъан, шашмалагъан бетинде теляш чизгилери, нефеси тутулып, зорнен чыкъа. Пальтосы ве шляпасы тышарыдаки ягъмуры-къардан сым-сылакъ, аякълары да сым-сылакъ. Аятта токъталып электрик фенерини салламагъа баилай. Ахыр-сонъу онынъ нурлары, сессиз, эки букленген Хэллибэтке ура*/ А-а-а сен мында экенсинъ? Мен белледим, сен тешегинъде къатты юкъудасынъ. Сени чагъырдым - джевап бермединъ. Насыл гедже! Эки юз сексен пунд слъге савурылды! /*Ерде тургъан ястыкъны ялып, тюбюни бакъа*/Мында ёкъ. /*Ачувенен ястыкъны Хэллибэтке ата*/ Санъа мында къаранлыкъ ве сувукъта не керек?

Хэллибэт: Пенджере такъылдамасын, деп къапатаджакъ эдим.

Маллиген: /*Мусафирханеге кирип*/

Бир шей япмакъ керек. Мисс Моси фессиз, къаранлыкъ къарлы-ягъмургъа чапып кетти, къулакъ ас - фессиз, санки кене де юкъусында юрип башлады. Бир заманда ойле адети бар экен, сен билесинъми? Санъа онынъ пешинден бармакъ керек.

Хэллибэт: /*Одагъа кире, лякин кене де къапыгъа якъып, артында перде таягъыны тутып*/ Яхшы, яхшы. Я сен озюнъ бу ягъмурлы къарда, къаранлыкъта, тышарыда не япа эдинъ? Бир чораппен, аякъкъапсыз, аякъларынъа бакъ!

Маллиген: Мен? Юкъум къачты. Ава етмеди: текаран нефес алайым, деп чыкътым. Аякъкъап киймеге акълыма да кельмеди. Башымда бир шей вызылдады. /*Сабырсызлыкънен*/ Сен кийин де, мисс Мосининъ пешинден чап. Онъа не олды, бакъ! Сен кельмезден эвель, бир-эки кере одама кирди. Озю къатты юкъуда, яры гедже, бети севда олгъан киби, юкъуда бизлерни ольдюрюп ташламасын, Дэн! /*О курсюге озюни ташлады.*/ Азиз Феэрдущес, мени бу гедже къорчала!

Хэллибэт: /*Теляштан къутурып, козылерини тавангъа котерип, ялвара*/

Вай, джаным, Азиз Сламбернориус, кель, ярдым эт! /*Маллигенге*/ Яхшы, анъладым! Башта сени бакъайым. Бар, тѣшегинъе ят, Джон Джоу, яваштан ят. Тѣшегинъе бар, тѣшегинъе бар, ят, юкъла, юкъла.

Маллиген: /*Шашып, Хэллибэтке бакъып сабырсызлыкънен*/ Мен санъа айттым, юкъум къачты. Эки юз сексен паунд ве дюльбер мешин кисем омюрлик ъкъ олды.

Хэллибэт: /*Иырлап, эмир эткен киби*/ Къулакъ асма. Акълынъдан чыкъбар ве тѣшекке ят. Мен эмир этем!

Маллиген: /*Курсюден текаран котерилип башлай. Хэллибэт арт-артына къапыгъа чекиле ве шашып онъа тикилип бакъа*/

Санъа да бир шей олдымы, Хэллибэт? /*О кене де курсюге отура, Хэллибэт одагъа къайтып кире*/Энъ яхшы пальтом, эм шемснем! Эписи кетти!

/*Апансыздан къолуна бакъа. О, курсюден атылып тура, Хэллибэт йылдырым киби арт-артына одадан къача*/.

Маллиген: Юзюгим! Мен оны бир вакъыт къайтарып оламам!

Хэллибэт: /*Кене де яваштан арт-артына одагъа къайтып*/Пара, янъы къышлыкъ пальтонъ, энъ яхшы шем-

сиенъ, кисенъ ве юзюк! Эписини не заман джойып етиштирдинъ, акъай?!

Маллиген: Бир дакъкъа эвельси я да зиядеми? Ёкъ, ёкъ бир саат эвельси. Эки саат эвельси, ондан да эвель! /о джансызланган къолларыны узатып, башыны къолларынынъ арасында сакълай/ Мен джоймадым. Дэн, мен берип йибердим, эписини котерип аттым!

Хэллибэт: Зенгинлигинъ чокъ олгъанындан, садакъа бермеге чыкътынъмы? Я да башкъа бир шей олдымы? Билесинъми, Джон Джоу, мен санъа эвельден айттым, къач керелер айттым!

Маллиген: /Башыны котерип ве шубели/ Эвельден айттынъ? Эвельден не айттынъ?

Хэллибэт: Мен санъа эвельден айттым: гедже-кюнъ-дюз дин ишинен огърашып юрсенъ, чокъ къыйметли вакътынъны тизлеринъ устюнде, ибадетте кечирсен, бир кунъ ола, о сени бозар. Эм шимди, разы ол, янынъда бу гедже бир къыз олгъан олса, бойле шей олмаз эди.

Маллиген: /Ачувындан, улугъан киби/ А-а-а Джеэн-немде янаджакъ дели олма! /Хэллибэт артынъда бир шей туткъаныны коре/ Сен артынъда нени гизлейсинъ?

Хэллибэт: /О озюни гъамсыз, шенъ косътермек ичюн/ Къуйругъымны! Бильмей эдинъми? Мен кийик айваным! /Перде таягъыны о якъ, бу якъ къыбырдата/ Шимди кийик айван санъа эмир эте: тёшегинъе ят, тёшегинъе ят, юкъла, юкъла. Къана, кийик айваннынъ сёзюни динъле!

Маллиген: /Явашитан, курсюден котерилип, Хэллибэтке раатсызлыкънен ве шубели бакъа/ Санъа не олды, Хэллибэт? Сен де юкъуда юресинъми, ёкъса? Ташла шу перде таягъыны. Етер энди къутургъанынъ, инсан баласы! Айды, айды, Дэн, достум, ташла шу таякъны!

Хэллибэт: Сен тёшегинъе яткъан сонъ, Джон Джоу! Ондан сонъ мен мисс Мосининъ пешинден чапып, оны бакъарым! Тёшекке, тёшекке, юкъла юкъла. Мен эмир этем!

Маллиген: /Дешет ичинде къалып, апансыздан шаарап ишшесининъ богъазына япыша ве сопа киби тута, пенджерере чапа, перделерни четке тартып, пенджерелерни ачмагъа тырыша/ Аллам Яраббим! Мен акъылы зайыф хастанен бир озюм къалдым. /Пенджерелерни ачмагъа тырышкъанда, къычыра/ Ярдым этинъиз!!!

Хэллибэт: Мен санъа озъ-озюнъни гъайып этмеге

чаре бермем, пенджере янындан кѡач, эменьни чык-
арырым!

Маллиген: /*О чевирилип Хэллибэтке бакѡа, кѡолун-
да аля даа сопа, шарап шишесини тута/* Мында бакѡ,
Хэллибэт, ташла шу сопаны. /*кѡандырып/* Кѡана, Дэн,
акѡлынѡны топла, яхшы йигит ол, ташла шу сопаны.

Хэллибэт: Мени динѡле, башта сен шишени ташла,
башта сен шишени ташла!

Маллиген: Мен санѡа айтам - сопаны ташла.
/Ачувнен/Сопаны ташла!

Хэллибэт: /*Юкѡары-ашагѡы, ойнагѡан киби юрип,
теляш ве кѡоркѡу ичинде/*

Шишени ташла! Шишени ташла! Тѡшекке ят, мѡн
эмир этем!

Маллиген: /*Айнеджилик этип, сакѡынып/* Тез, сопа-
ны ташла, Хэллибэт!

Хэллибэт: Дерѡал шишени ташла!

Маллиген: Мен эмир этем!

Хэллибэт: Мен эмир этем! /*Бири-бирининѡ янына якѡ-
ынлашар. Хэллибэт озюни кѡуртармакѡ ичюн огюне перде
таягѡынынѡ парчасыны фырландыргѡанда, таякѡ кѡолундан
сыптырыла ве пенджерини сындыра, парлангѡан дѡкам сеси
эшитиле. Экиси де пенджерере тикилип, шашып кѡала/*

Маллиген: /*Кѡуванчнен/А-а-аана энди туттым!/* Лякин
Хэллибэт одадан атылып, артындан кѡапыны япып кѡача
ве тышарыдан килиптей. Маллиген аркѡасынен кѡапыны
басып, ачмагѡа тырыша. Сонѡра тышарыдан мисс Моси-
нинѡ сеси эшитиле/

Мисс Моси: Вай, не олды? Бунынѡ сонѡу зорбалыкѡ
олур, деп кѡоркѡа эдим. Мистер Хэллибэт, мистер Хэлли-
бэт, яраландынѡызмы?

Маллиген: /*Кѡапы артындан мисс Мосиге кѡычыра/* Мисс
Моси, мында келинѡыз, мисс Моси!

Мисс Моси: /*Тышарыдан/* Вай, мистер Маллиген, за-
валлы, гуняхсыз мистер Хэллибэтке не яптынѡыз? Биз
оны эссиз алда таптыкѡ!

Маллиген: /*Кѡабаатсыз олгѡаныны билит, ачувланып иче-
риден дѡевап бере/* Заваллы, гуняхсыз мистер Хэллибэт! О
манѡа нелер япты, билесинѡызми? Мында сюрип кирип
сопанен урды. О кѡутургѡан, козылеринден белли. Мени
ольдюреджек эди! Шимди де меним устюмден килит-
леп кѡачты.

Мисс Моси: /*Тынчландырмагѡа тырыша/* Вай, бу

маскъаралыкъ дегильми? Не къадар ярамаз адам экен! Къулакъ асманъыз! Бар да камин янындаки курсюге отурынъыз. Мен анахтарны тапып, къапыны ачарым. Эр бир шей ерине келир, мистер Маллиген.

Маллиген: /Кене акълы олгъаныны билп, ачувен/
Шимди де, айткъанынъыз киби, эр бир шей еринде дегиль! Мен энди Хэллибэтнен бир эвде яшамам!

Мисс Моси: Ялварам, бар, камин янында отурынъ, мистер Маллиген, джаным! Мен сизге ичмеге сыджакъ бир шейчик кетирерим ве эр бир шей акъкъында лаф этермиз: къана, барынъ. Отурынъ, яхшы йигит олунъ! /Маллиген каминнинъ янына бара ве къолтукъкъа отура. Сигаретни якъып, ачувындап нуфылдата. Бир-эки дакъкъадан къапы ачыла ве мисс Моси ичериге учъ адамны кирсете:юксек бойлу, узун пальто ве мигфер кийген полисменнинъ къолунда чантасы, бети раатсыз олгъан экимини ве къою мавы бир шейге сарылгъан, онынъ устюнден, сол тарафында баяз тёггерек ичинде къырмызы хачы олгъан эмишере. Онынъ къолунда чантасы бар. Мисс Моси орталарында, Хэллибэт, артта тура, бети дешетли, апакъ, аякъ пармакъларына котерилип омузлары артындан бакъа. Эписи, Хэллибэттен гъайры, Маллигеннинъ артындан ярым даире янып туралар. Маллиген исе, сигаретни нуфылдата, артында тургъан халкътан хабери ёкъ. Мисс Моси полисменнинъ омузы артындан созулып, отургъан Маллигеннен лаф эте/.

Мисс Моси: Шимди, мистер Маллиген, бакъармыз, бу къалабалыкъ неден олды, къайдан чыкъты ве сонъ - э-э-эр бир шей ерине келир ве яхшы олур, ойлеми? Мен бир-эки яхшы достларны ярдымгъа кетирдим.

Маллиген: /Къолтукътан аджыныкълы алда котерилип ве мисс Мосиге, акс-сада олгъан киби текрарлай/
Бир-эки достларны ярдымгъа!? /О мисс Мосиге бакъмакъ ичюн чевириле, лякин онынъ ерине къоджаман, башында мигфер олгъан полисменни, экимини ве эмишере-ни коре. О, къолтукъ устюне эссиз, олю киби тайып тюше. Сонъ къолтукъ ичине йыкъылып кете/.

КЪАНАТЫ КЪАЙРЫЛГЪАН КЪАРЫЛГЪАЧ

(Мамут Недимниң шахсенети, такъдир,
иджады акъкъында къайылар)

Сафтер
НАГАЕВ

*«Хусусан, 1920-1930 сә-
нелери Недимни якъындан
билгенлер, онынъ тешки-
лятчылыкъ къабилиетине
сукълана эдилер. Кулюм-
сиреген черели, ири мучели,
кок козълар, сыджакъкъан-
лы Мамут Недим о йыл-
лары къырымтатар эрбап-
ларынынъ ог сафында
эди».*

Шахыскъа сыгъынув де-
вирининъ къурбанлары
олгъан иджадий зиялыларымыз-
ны шартлы оларакъ эки груп-
пагъа больмек мумкюн. Бириси
— Октябрь инкъилябына къадар
акъыл-балигъ олып, янъы къу-
румны эскисинен къыяс этюв
къабилиетинде олгъан Асан
Сабри Айвазов, Осман Нури
Акъчокъракълы, Абдулла Лятиф-
заде, Бекир Чобан-заде, Мамут
Недим киби корюмли эрбаплар,
экинджиси — Умер Ипчи, Джа-
фер Гъафар, Ильяс Тархан, Амди
Гирайбай киби биваста янъы
къурумда тербиеленген иджат-
къарлар.

Биринджи группа иджаткъар-
ларыны «халкъ душманы» сыфа-
тында телеф этильгенини, олар
эр эки къурумны къыяс этип,
сталиндже зулумнынъ чаризм
истисмарындан бетерлигини
башларындан кечиргенлери-
ни, «халкълар атасы» ичюн му-
айен хавф догъура биледжекле-
рини анъламакъ мумкюн. Лякин
экинджи группанынъ, аюв озь
баласыны балчыкъкъа булгъап
ашагъаны киби, эрте гъайып
этильмеси акъылгъа ятмагъан
джанаварлыкъ эди.

Бойле джанаварлыкъкъа огъ-
рагъанлардан бири Мамут

Недим — Абдулла Лятиф-задеден учъ яш кучюк, Умер Ипчиден дёрт яш буюк, Бекир Чобан-заденинъ акъ-рандашы эди. Мамут Недимде Лятиф-задеге хас незакетлик, Чобан-задеге хас талапчанлыкъ ве Ипчиге хас тырышкъакълыкъ муджессемлешкен эди. Оны кимгедир тенъештирмек лязим олса, мен Лятиф-задеге къыяс этер эдим. Зира, бу муневверлернинъ бири — янъы заман къырымтатар шириетининъ, дигери — къырымтатар ичтимаий илими ве эдебий тенкъидчилигининъ къарылгъачлары эдилер. Лятиф-заденинъ шириети не къадар нефис ве тесирли олгъаны киби, Недимнинъ илим ве эдебий тенкъиддеки адымлары да джуръатлы ве джесюр эди. Теэссюф ки, бу эки къарылгъачнынъ къанаты пекинмеден къайырылды, юк-секке учув къудретинден махрум этильди.

Мамут Недим йигирминджи сенелери озюнинъ фааль ичтимаий фаалиетинен джемаатнынъ назарына тюшти. Мамутны яш олгъанына бакъмадан терен бильгиси, джиддий мулязасы, дедиль фикери, отъюр къалеми, иджадий зиялыларгъа тез танытты. Зиялылар онынъ макъалелерини къолдан къоймай окъуй, эдиплер янъы язгъан эсерлерине Мамут Недимнинъ насыл кыймет кеседжегини беклей эдилер. Онынъ макъалелери адамларны рухландыра, мунакъашаларгъа себеп ола эди. Инкъиляптан сонъки йылларда о, къырымтатар медениетини къайгыргъан гъайретли эрбап, яш истидатларны къорчалагъан муреббий, эдебий джерьянгъа сезилирли тесир эткен тенкъидчи оларакъ шекиллendi. Хусусан, 1920-1930 сенелери Недимни якъындан бильгенлер, онынъ тешкилятчылыкъ къабилиетине сукълана эдилер. Кулюмсиреген черели, ири мучели, кок козьлю, сьджакъкъанлы Мамут Недим о йыллары къырымтатар эрбапларынынъ ог сафында эди.

Лякин заман агъыр, турмушнынъ кетишаты таякънынъ уджу я да сонъу дегиль де, ортасы олып, «фукъаре четте» деген къайдeнен яшамакъны талап эте эди. Сталин «сербест»лигининъ эп тезлешкен эджель машинасынынъ иштиасы къутура, агъызыны кенъ ачып, чокътан-чокъ къурбанлар талап этмекте эди. Бу машина, ильк эвеля, ог сафта булунгъан, чанакъяларлыкъ ве ялтакълыкъны бильмеген, мустакъиль фикирли шахысларны ютмагъа давранды. Мамут Недим де бу

машинагъа емиш олды. Чокъ йыллар онынъ ады медениет тарихындан цилинди, эсерлерини огренюв дегиль де, анъмакъ биле ясакъ этильди, манълайына «миллетчи», «халкъ душманы» сёзлери язылды. Амма черик асырдан сонъ адалет тикленди, вуджуды майышса да, сынмагъан акъикъат тильге кирди. Бугунъ Мамут Недим де Номан Челебиджихан, Асан Сабри Айвазов, Яя Наджи Байбуртлы, Осман Нури Акъчокъ-ракълы, Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан-заде, Мемет Нузэт, Джемилъ Керменчикли, Умер Ипчи, Джаффер Гъафар, Амди Гирайбай, Ильяс Тархан киби халкъымыз афызасына къайтты ве медениетимизден мунасиб ер алдылар. Оларнынъ бойле къайтувы хырпалангъан тарихымызны толуге догъру тасавур этмеге, кечильген ёлнынъ муреккеплиги ве къыйынлыгъыны, о енъишлер ве кешфиетлер адымлары дегиль де, фаджиалы янълышлар ве джанаварлыкълар ёлу экенини анъламагъа ярдым эте. Тарихны бильмек исе миллетке кечмиш хаталарыны текрарламакъны хатырлатып тура.

Мамут Недим 1893 сенеси Керчь якъынларындаки Сараймен коюнде Мурат акъайнынъ къорантасында догъды. Эки яшында бабадан оксюз къалгъан Мамут кечинмек ичюн балалыкъ чагъындан башлап кой байы Сулейман Аджы Бейтуллаевнинъ къойларыны бакъты...

Сараймен буюк, эалиге бол кой эди. Сулейман Аджы агъыр табиятлы адам олса да, окъумышлы, миллетнинъ талийини къайгъыргъанлардан бири эди. Исмаил Гаспринский «Терджиман» газетасыны чыкъарув пешинден юргенде, онъа чокъ ярдымы токъунды. Исмаил бейнинъ досту, Къырымда инкъилябий чыкъышлар тешкилятландыргъаны ичюн якъалангъан Асан Нури оджаны буюк паралар берип, омюринде корьмеген ве бильмеген алда, Сибирьге сюргюнден къуртарып къалдыра. Бу ишни Исмаил эфендининъ риджасына бинаэн япа.

Мамут окъув чагъына кельгенде, Сараймен мектебинде шаир Шамиль Токътаргъазы оджа чалыша эди. Озюнинъ эдебий, ичтимаий ве маарифий фаалиети нетиджесинде чар укюмети идарелерининъ кейфини бозгъан Токътаргъазы бир ерде темеллешип, даимий яшап оламады. О, догъгъан-оськен улъкесининъ дже-

нюбинден — шималине, гъарбындан — шаркына коче бермеге меджбур олды, та сонъунда Исмаил эфендининъ тевсиесинен Сулейман Аджнынынъ теклифинен 1902 сенеси Сарайменге келип, Керчь-Кефе орталыгында янъы усул мектебини ачты. Оджанынъ балаларгъа огреткен янъы фенлери, Сараймен медресесини идаре эткен агъаларнынъ ве мутеассип софуларнынъ кейфине уймады. Олар, халкъ ичинде Токътаргъазынынъ итибарыны тюшюрмек ичюн чешит фитнелер уйдурдылар. Бу себептен Усеин Шамиль Сараймен мектебини быракъып, Харджибиеге авушты. Сулейман Аджы къаиль олмаса да, кой агъалары ве полиция незаретине къаршы чыкъып оламады. Токътаргъазы Харджибиеде джемаатнынъ ярдымынен буюк, ярыкъ, дюльбер мектеп бинасы къурды, койнинъ балаларыны топлап, окъутты. Кой залиси онъа «Усеин оджанынъ мектеби» адыны къойды. Мектеп тезден бутюн уездде белли олды, медреселерде окъугъан сохталарнынъ эксериси медресени быракъып, Усеин оджанынъ мектебине келип окъудылар. Амма язда къой бакъкъан Мамуткъа къыш айлары Харджибиеге къатнамагъа имкян олмады.

Сонъра анасындан да айырылгъан Мамут озюнинъ тырышкъакълыгъы ве зейининен оджаларнынъ алгъышыны къазанды, олар бу бала окъумасы керек деген фикирге кельдилер. Кой джемааты да ырызлынамуслы, ишкир осьмюрге ярдым ичюн пара топлап, оны джемиет хайрие эсабына Тюркиеге окъумагъа ёлламакъ истеди.

1908 сенеси майыс 2-де Багъчасарайда «Терджи-ман»нынъ йигирми беш йыллыгында сарайменли бай Сулейман Аджы да Шамиль Токътаргъазынен берабер байрам дуасында иштирак этти. Сулейман Аджы шерефине де дуа окъулды. Усеин оджа дуадан сонъ байнынъ агъызындан: «Сарайменли Мурат акъайнынъ огълу Мамутны хатырлайсынъызмы? Оджалар пек макътайлар» сёзлерини эшитип, юреги ат башы киби олды. Эбет, акъылында. Оксюз ольмез, орьселенир дегенлери киби гъарип балачыкъ аджайип зейининен эр кесни айретлендирген. «Оны джемиети хайрие эсабына окъумагъа ёлламакънынъ чареси олмазмы?» деди оджа байгъа мемнюн козълеринен бакъып. «Бакъайыкъ, мектепни битирсин. Бизим кой-

де де окъумышлылар чокълашса зарары олмаз», деп сёзюни кести. Сулейман Аджы сёзюни ерде къалдыргъан сойларындан дегиль. Усеин оджа бу къонушувдан чокъ хошнут олды.

Мамут мектепни битирген сонъ Керчыке барып, джемаат парасына озюне урба ве аякъкъап алып келе. Бир къач кунъ койде янъы урбанен форса сатып юре. Затен о шенъ, болюрекли осьмюр эди. 1909 сенесининъ язында джаяв-джалпы, кимерде арабагъа минип, Мамут Акъяргъа келип чыкъа. Лякин элинде тевсие къыгъыты олмагъаны себебинден, весикъаларыны ресмийлештирмек къыйын ола. Къаршыдан геми беклеп шеэрде эглене. Гемиге мингенде джебинде тек бир къач бакъыр акъчасы къала. Истанбулгъа барып чыкъкъанда «Паралы копюр»ден кечкенде джебине тек-милъ сюме тюше. Къырымлы бириси оны тешкериджиге «къытайлы мусафир» деп такъдим эте. Атта онъа къытайджа бир къач сёз огрете. Бойледже о эджнебий фукъаре тарзында Тюркия топрагъына бедава аякъ баса.

Онынъ четэльде окъувы иште бойле ёкъсуллыкъта башлай ве шай да девам эте. Истанбулда, Къарасувбазардан кельген озю киби чобан баласы Бекир Чобанзаде ве Абдулла Лятиф-заденен таныша. 1909 сенеси Абдулла идадиеде Мамутнен берабер алты ай окъугъан арада бабасынынъ вефаты мунасебетинен Къырымгъа къайтмагъа меджбур ола. Мамут бир йыл шу мектепте окъугъан сонъ онынъ Тюркие бойлап кезинтилері башлана. Лякин яшайышы феналашкъан осьмюр Истанбулны терк этип, Измирде оджалар семинариясында окъуй. Джемаат ёллагъан паранен кунъ кечирген талебе етиштиралмай, джумаакъшама кунълери вариетли къорангалардан олгъан талебелернинъ урбаларыны утюлей, аякъкъапларыны темизлей. Джума кунълери исе талебелер эвлерине къайткъанда, Мамут мектепте къалып дерслерини азырлай.

Шай да Бурсагъа кете ве 1914 сенеси тасилини битирмеге наиль ола. Чобанзаде ве дигерлери киби Къырымгъа къайтмай, Тюркие шеэрлеринде оджалыкънен мешгуль ола. Тек 1917 сенеси тасиль алмакъ ичюн Алманиягъа кете.

Шу ерде шуны да къайд этмели ки, 1937-1938 сенелери къапалгъан зиялыларымызнынъ арасында

Тюркиеде окъугъанлар баягъы олып, соргъу вакъы-
тында кэгэбистлер бунъа чокъ эмиет бермеген алда,
бу тек Мамут Недимни къабаатлав ишинде эсас се-
беплерден бири оларакъ къайд олуна. Затен, шу де-
вирде къырымтатар яшларынынъ Тюркиеде тасиль
алувлары энъ итибарлы вакъиалардан бири эди. Гъа-
латасарайдаки султание мектеби Осман империясын-
даки орта тасиль тизимининъ энъ юксек seviyesi эди.
Шу йыллары Тюркиеде орта ве алий тасиль идадие,
рушдие, султание, алие шекиллеринден ибарет олып,
шу девирдеки бу сой мектеплерден бираз фаркъ эте
эди.

Идадие — орта тасильде биринджи баскъыч олып,
онда талебелер шеэрлерде беш ве кой ерлеринде дёрт
йыл окъуй эдилер;

Рушдие — екінджи баскъыч олып, онда талебелер
шеэрлерде дёрт ве койлерде учъ йыл окъуй эдилер;

Султание — алты йыл окъулгъан толу орта мектеп
эди;

Алие — алий мектеп эди.

XX асырнынъ башында Истанбулда 30-дан зияде
идадие ве 20-ге якъын рушдие мектеби олып, тек Гъа-
латасарайдаки султание сайыла эди.

Султание мектеби 1868 сенеси султан Абдулазиз
Парижде откерильген Бутюндюнья сергисинде бу-
лунып, Францияда мектеп тизиминен таныш олгъан
сонъ тешкиль олунды. А. Крымскийнинъ язгъанына
коре, «мектепте эсасен Осман империясынынъ бакъ-
ымында булунгъан юнанлар, эрменилер, еудийлер,
араплар, бунынъ киби де Русие империясындан чыкъ-
къан тюркий тилли студентлер окъуй эдилер. Мек-
тепте чокъ йыллар дерслер эсасен франсыз тилинде
алынып барылдылар, яваш-яваш османлы тюрк ти-
лине кечильгенине бакъмадан франсызчанынъ теси-
ри буюк эди». (Крымский А., Боголюбсети О. До исто-
рии вишней освити у арабив.-К. 1928. С. У1).

Къырымдан Тюркиеге эр йыл онларнен яшлар
ёлланыла, яш тюрклер инкъилябындан сонъ олар-
нынъ сайысы эп арта. Оларнынъ эксериети идадие
типиндеки мектеплерде окъуй, тек баягъы азырлыкълы
сойлары нумюне seviyeleri султание мектебине къа-
бул олуна эди. Амма Гъалатасарай лицейинде (о 1910
сенеси лицей деп адландырылды) бизим миллеттен

окъугъанлар сырасында тек Бекир Чобан-заденинъ ады анъыла. Амма базыда бу мектепте бираз тасиль алгъанлар сырасында Мамут Недим ве Абдулла Ляtif-заде де бар эдилер деген фикирлер де бильдильмекте.

1908-1914 сенелери Истанбулда, Измирде, Бурсада баягъы къырымлылар топлангъан олып, олар илериде белли медениет эрбаплары олып етишкен Номан Челебиджихан Челебиев, Джафер Сейдамет, Амди Бекиров, Мидат Рефатов, Керим Джемалединов, Мамут Недим, Расим Афuzов, Абдулла Ляtif-заде (ярым йыл олса да), Якъуб Кемаль, Амет Шукрий, Мустафа Ситкый, Якъуб Аблямитов, Абибулла Одабаш ве дигерлери къырымтатар талелелери джемиетини дешкиль эттилер. Бойле яш адамларнынъ тасили девиринде Тюркий тарихында гуръдели вакъиялар - 1908 сенеси яш тюрклер инкылябы олды, апрель айында халкънынъ нефретини къазангъан къанлы султан Абдулхамид тахттан эндирильди. Талабелер ичтимаий омюрнинъ демократлашувнынъ тек шаатлары дегиль де, озълери де сиясий фаалиетке къатылдылар. Оларда миллий анъ уянды, бутюн тюркий халкълар медений ве тиль умумийлигини анълавда ватанперверлик дуйгъусы эп артты. Олар Русиенден мында келип чыкъкъанлар тешкиль эткен «Тюрк дернеги» ве «Тюрк оджагъы» деген тешкиятларда иштирак этип башладылар.

Тюркиеде къырымтатар яшларынынъ ичтимаий пишкинлиги, оларнынъ миллий сербестлик ве теракъкъияткъа ынтылувы иште бу вакъыт Исмаил Гаспринскийнинъ Истанбулгъа келюви айдын нумайышкъа чевирильди. Студентлер ве талелелер оны «Улу ата», акъикъат ве эйилик темсильджиси оларакъ къаршыладылар. Онынънен корюшув ве нутукъларыны динълев теэссурадлары алтында Абибулла Одабашнанъ «Улу Бабай» деген мешур шири нафиле язылмады. Гаспринскийнен къонушувнынъ унутылмаз кунълери акъкъында Джафер Сейдамет озъ хатырлавларында язды. Оджаны ве рухий устазны дикъкъатнен динълегенлер арасында Бекир Чобан-заденинъ ян-янаша булунгъан Мамут Недим де бар эди.

Умумен Тюркиеде яш тюрклер инкылябы девиринде тасильде булунгъан, сонъунда ичтимаий-меде-

ний омюримизде фааль иштирак эткен эрбаплар акъкъында фикир юрсетильгенде, бу девир акъкъында энди тафсилятлы токъталмагъа ихтиядж эп сезильмекте. Базыда Бекир Чобан-заде акъкъында язылгъанда анда-санда анда окъугъанлардан базыларынынъ адлары анъыла, амма асырнынъ башында медениетимизде мусбет вакъиалардан бири олгъан Тюркие тасилининъ эмиети ве теджрибесини огренюв шимди де файдалыдыр.

1914 сенеси семинарияны мувафакъиетли битирген Мамут Истанбулгъа къайта ве нумюневий иптидаий мектепте оджа чалыша. Энди пишкинлик яшына кельген, дюньянынъ къач буджакъ экенини анълагъан Мамут шу вакъыт немсе тюркшынасы, Осман империясы маариф везирининъ муавини, профессор Шмидтнинъ ярдымынен 1917 сенеси бильгисини даа теренлештирмек ниетинен Алманиягъа кете, (Берлин университетининъ икътисадият факультетине) Икътисадият мектебине окъумагъа кире. Ёкъсуллыкъ даима онъа ёлдаш ола, кечинмек ичюн Берлиндеки тюрк балаларына хусусий дерс бере, истекнен немсе ве франсыз тиллерини мукеммель огрене, ичтимаий илимлернен меракълана, сиясий арекетлерге къатыла.

Мамут Недимнинъ Берлиндеки тасили Алманияда инкъилябий котеринкилик девирине догъру келе. Биринджи джиан дженки бу котеринкиликни даа зияде къуветлендире. Германия социал-демократик арекети эсасында догъгъан «Спартак бирлиги» адлы инкъилябий тешкилят 1914-1916 сенелери амансыз курешлерде пишкинлешкен немсе ишчилерининъ буюк къазанчы эди. «Спартак бирлиги»нинъ башында Карл Либкнехт, Роза Люксембург, Франц Меринг, Клара Цеткин, Вильгельм Пик булундылар. Спартакчылар интернационализм позицияларында булунып, ишчилернинъ баш котерилювине ёлбашчылыкъ япа эдилер. 1918 сенеси ноябрь инкъилябий девиринде олар ишчи арекетининъ пекинмеси огърунда иш алып бардылар, антисовет интервенциясына къаршы чыкътылар, ишчи сыныфыны Совет Русиесини къорчаламагъа чагъырдылар.

«Спартак бирлиги»нинъ фаалиети Алмания коммунист партиясынынъ тешкиль этильмесине темель

азырлады ве, ниае, 1919 сенеси декабрь 30-да бу партиянынъ тэсис съезди олды.

Мамут Недим Берлинде бу арекетнинъ ичинде булуна, инкыляпчы студентлернен багълана, ишчилернинъ чыкышларында иштирак эте. Факъырлыкънынъ, истисмарнынъ не олгъаныны та балалыкътан башындан кечирген ве ондан къуртулув ёлуны арагъан йигит, азатлыкънынъ бирден-бир еяне ёлу — инкылябий курештен ибарет деп биле ве спартакчылар сафына кире. Эбет, бугуньде адамларнынъ терджимейялында бу факт гуя озюнинъ эвельки маиедини гъайып этти. Амма бу фактны къайд этиовимизнинъ себеби бар. О вакъытларда адамлар коммунист идеалларына джан-юректен инанып, эр кес бахтияр яшайджакъ джемиет къурувны итикъад билип, онъа садыкълыкънен партиягъа киргенлер. Мамут Недим де бу итикъадны юректен къабул эткен себатлы курешчи сифатында булунгъан Алмания коммунистлери тарафындан партиягъа къабул олунгъан эди. Мамут Недим буны озюне шерефли ишанч деп билген ве бу онъа буюк месулиет юклегенини яхшы анълагъан.

Иште бу — Къырымдаки къапа-къарышыкылы, зиддиетли девир Мамут Недимнинъ аятыны четлеп кечмеди. Биз юкъарыда къайд эткенимиз киби, Бекир Чобан-заде 1915 сенеси Къырымгъа къайткъан, Мамут Недим исе 1917 сенеси Алманиягъа кеткен. 1917 сенесининъ сонъунда Икътисадият мектебине къабул олунгъан Мамут досту Бекирнинъ Будапештте булунгъанындан хабердар ола. Къурултай къангъа батырылгъан сонъ Тюркиеде джан сакълагъан Джафер Сейдамет Швейцариягъа кельгенде оларнынъ экиси де Авропанынъ меркезий шеэрлеринде юксек тасильде булунгъанларындан севине ве Истанбулда берабер окъугъан достларыны къыдырып тапа. Лозаннада олар корюшелер ве Къырымда Врангель ат ойнаткъаныны анълайлар, большевиклернинъ исе акимет башына кельмелерининъ ихтималы эп айдынлашкъанына къаний олалар. Джафер Сейдамет 1889 сенеси догъгъан, олардан дёрт яш буюк, сиясий куреш мектебини кечкен бир зиялы олып, Авропаны Бекир ве Мамуткъа нисбетен баягъы ичтен биле эди. Оларнынъ къонушуву эсасен Миллий фиркъа этрафында

ола, миллий девлетчиликни тиклевде оларнынъ иль-мий-ичтимаий фаалиетлери чокъ керек оладжагъы хусусында муляза юрсетелер.

Иште о вакъыт оларнынъ учюнде де Тюркие пас-портлары олып, Авропадаки кергин вазияттен отърю Тюркие Алманияда окъугъан студентлерини кери къайтармакъ ичюн махсус геми ёллайджагъы хабе-рини Джафер оларгъа бильдире. Бойле корюшюв-нинъ дигер джеэти де бар эди. 1919 сенеси Маджа-ристанда инкъиляп къангъа батырылып, адмирал Хар-ти онынъ иштиракчилерини асып-кесип башлагъан эди. Маджар инкъиляпчылары сафында булунгъан Чобан-заде де Маджаристанны терк этип, баягъы вакъыттан берли Швейцарияда, Лозанна шеэринде булуна эди. Айны даа бир вазиятни хатырламакъ ля-зим. Лозанна биринджи дюнья дженки ве ондан сонъки йыллары Русиеден чыкъкъан мусульман эмиг-рациясы (мухаджирлиги)нинъ меркези эди. 1916 се-неси бу ерде Русиезде эзильген халкъларнынъ конг-ресси олгъаны да нафиле дегиль эди. Онынъ ишти-ракчилери медений ве диний мухтариат, миллий дис-криминацияны битириув, Девлет Думасына сайлав системасыны денъиштириувни талап эттилер. Дж. Сей-даметннъ Къырымдаки инкъилябий вакъиалар акъ-къында муляазалар китабы да 1917 сенеси бу шеэрде нешир этильген эди. Корьгенимиз киби, олар Къы-рым топрагъына аякъ басув огюнден озьлерининъ ираделерине бакъмадан сиясий-ичтимаий курешке джелъп олунгъан эдилер. Бу куреш исе Бекир ве Ма-мут ичюн деерлик йигирми, Джафер ичюн къыркъ йыллыкъ Къырымнынъ фаджиалы тарихынен багъ-ланып кетти.

Къырым ярымадасында совет акимieti пекине. Лякин бу акимiet биринджи къурултайнынъ къан-гъа батырылмасы, халкънынъ Челебиджихан киби энъ асыл эвлятларынынъ мустакъиль девлет тизюв огъ-рунда курешлерининъ эсабына къурула. Ишчи сыны-фынынъ курешинде пишкинлешкен, сиясий джеэт-тен кереги киби азырлангъан Бекир Чобан-заде ве Мамут Недим Врангель девиринде бир гемиде эвель Истанбулгъа келип чыкъалар, анда да Джафер Сейда-метнен корюшелер, сонъра ватан топрагъына аякъ басалар.

Б. Чобан-заде ве М. Недимнинъ Къырымгъа къай-
тув меселелери сонъки вакъытларгъа къадар чокъ
белли дегиль эди. Чюнки архив материаллары къапа-
лы, Тюркие тасилинде булунгъанларнынъ деерлик
эписи 1937 сенеси энди къурум къурбаны олгъан эди-
лер. 1937 сенеси соргъуларда М. Недим ве А. Айвазов
буны баягъы ачыкълайлар. Мамут 1920 сенесининъ
июнинде битириув имтианындан вазгечип Тюркие-
нинъ Германияда окъугъан озъ талелелери ичюн
Гамбурггъа кельген махсус геминен ёлгъа чыкъа. Геми
Италиянынъ Бриндизи лиманында токътагъанда онъа
Швейцариядан кельген Бекир де мине. Лякин олар-
нынъ экиси де буны гизлейлер. Бу биз ичюн аля бу-
гунъ сыр олып къалмакъта.

Недим соргъуда шойле икяе эте: «Меним Гер-
маниядан кельгениме бир ай сонъ Чобан-заде де по-
езднен Истанбулгъа келип чыкъты. О, мен булунгъан
мусафирханеде токътады. Чобан-заде, Будапешттен
Швейцариягъа Джафер Сейдаметке баргъаныны ве о
миллий аксиинкъиябий группа тешкиль этмек ичюн
Къырымгъа кетмесини меслеат бере. Чобан-заде Ис-
танбулдан кеткен сонъ мусафирханеге Джаферден
мектюплер келип турды ве мен оларны окъудым. Бу
мектюплер директива характеринде эдилер».

Айвазов исе бойле деген: «1920 сенеси Чобан-заде
Къырымгъа Будапешт аркъалы Истанбулдан кечип
кельди. Онынънен берабер Мамут Недим де Герма-
ниядан окъувдан къайтып кельди. Олар Истанбулда
эки афта булундылар, Джафернен сёйлешювлер алып
бардылар. Чобан-заде Джаферден Миллий фиркъагъа
ёлбашчылыкъ япув акъкъында мектюп алды». Олар-
нынъ къайсына инанмакъ мумкюн? Биринджиси бу
вакъианынъ шааты, экинджиси дигеринден эшиткен.
Украина Телюкесизлик хызмети баш идаресининъ
Архивинде булунгъан (д.19442) машинкада басылгъан
ан 27 протоколда Айвазовнен соргъу 1937 сенеси
июль 7-де олгъаны къайд олунгъан. Корюне ки, о кунъ
эвельден азырланылгъан. Дешетли о йыллары бу энди
амелияткъа чевирилген джеза материалларыны тер-
тип этюв усулы эди. Айны заманда бу протокол рес-
мийлештирилъгени акъкъында къайд япылмагъан.
Бойле малюматкъа инанмакъ къыйын, оны джиддий
тарзда огренмек лязим. Сонъунда анълашылгъанына

коре, Мамут Недим энди шу вакъыт Чобан-заде къапалгъаныны эшиткен ве догъру малюмат берген такъдирде, экиси де атыладжагъыны биле тура достунынъ бу азаплардан бираз олса да къуртулмасына умютнен шойле малюмат берген. Чюнки Чобан-заденинъ къырымтатарларнынъ сиясий ве медений-маарифий тешкилятына ёлбашчылыкъ акъкъында Джафер Сейдаметнинъ теклифине шаат эди.

Чобан-заде бу вакъыт Къырымда онынъ авалесинен учъ аксиинкъиялий группа тешкиль олунгъаныны, бирине Асан Сабри Айвазов, экинджисине Якъуб Мусаниф ве учюнджисине озю ёлбашчы экенини бойнуна ала. Оларнынъ иштиракчилери Тюркие разведкасынен багълы экенлери къайд олуна. Умумун алгъанда соргъуда Бекир Чобан-заде фаалиетини джиддий огренген алим Ф.Д. Ашнининъ эсабына коре о, соргъуда 332 адамнынъ сойадыны айткъан ве оларнынъ эписи 1937-1938 сенелери атылгъан. Теэссюф ки, оларнынъ сырасында Чобан-заде биринджилер сырасында аныгъан Мамут Недим де бар эди...

Мамутнынъ Германиядаки сиясий фаалиети назаргъа алынып, догърудан-догъру ВКП(б) сафына къабул олуна ве виляет партия комитетининъ къырымтатар тилиндеки эркъаны «Янъы дюнья» газетасына муаррир тайин этиле.

Мамут Недим муаррирлик фаалиетини гъает агъыр шараитте башлады. Виляет партия комитети къурултайдан сонъ мааллий зиялыларгъа чокъ инанмай, маариф ве медениет оджакъларындан оларны сыкъып чыкъармагъа даврана, эали арасында медений-ярыкъландырув ишлерини алып бармаларына кедер эте, инкъиялптан эвель медреселерде тасиль алгъан оджаларны такъип этип башлай. Газета эалининъ буюк тешкилятчысы ве тешвикъатчысы экенини яхшы анылагъан Мамут Недим, халкъ арасында итибарлы миллий зиялылардан муэллифлер коллективини, ишчи-койлю хаберджилери ордусыны шекиллendirмеге тырыша. Къырымтатар эмекдарларына янъы къурумнынъ маиетини анылатмагъа, оларгъа газета вастасынен ватандаш дженки йыллары виран олгъан халкъ ходжалыгъыны аякъкъа турсатмагъа чалыша. Бунынъ ичюн «Терджиман» мектебинден кечкен, хал-

кънынъ маарифи ве медениетини къайгыргъан зиялыларны матбуат этрафына топлай.

20-нджи сенелери Къырым ичтимаий-сиясий омюрнинъ энъ муреккеп девири олып, бу, къадимий мирасны бийсинмейип, янъы медениет ичюн куреш пердеси алтында эски зиялыларны телеф телюкеси шараитинде кечти. Бу эсасен маариф системасына дарбе эндириувнен башланды. Халкъ маарифи огюне Къырым мектеплерини исляат этюв ишинде «эмек тербиеси эсасында эмек мектеплери принциплерини себатлыкънен омюрге кечирюв» вазифеси къойылды. 1921 сенеси январда къабул олунгъан «Къырымда мектеп сиясетининъ принциплери акъкъында» косътериште «Халкъ ходжалыгъыны тиклев вазифеси халкъ тасилинден биринджи невбетте эмек джебэси ичюн бильгили сиясий-анълы инсанни етиштирмекни талап эте»...

Мектепни озюне хас милитаризациялаштырув осеткъан несильни коммунистик утопия рухунда гъаевий тербиелевнен бирликте башланды. 1923 сенеси февраль 20-де «Красный Крым» газетасында басылгъан макъаладе халкъ маарифи ёлбашчыларындан бири: «Янъы мектепнинъ макъсады — тасиль дегиль де, балада келеджекнинъ янъы адамыны тербиелевдир» деп нафиле язмады. Бу исе окъув дегиль, тербие бурджуа идеологиясына къаршы куреш сиясы мектебидир деген шиарнен багълана. Шунунъ ичюн де бутюн фенлер, биринджи невбетте гуманитар сойлары марксистик догмаларнынъ сарсылмазлыгъына садыкълыкъны тасдикъламагъа догърультмакъ керек эди.

Ве, ниает, Къырымда «коренизация (темеллешюв)» ве «пролетар интернационализм» пердеси артында мектеп сиясетининъ даа бир вазифеси гизленген эди. Къырымдаки вазиятни яхшы бильген тарихчылардан бири С.В.Грачев чар империясы миллий чет улькелердеки халкъларына нисбетен «медений-маарифий бошлукъны руслаштырув» макъсадгъа уйгъун тарзда алынып барылды», («Педагогика» журналы, 2002, №7, с. 74) деп ишанчлы тарзда косътерди. Халкъ маарифи саасындаки бу ёнелиш дигер союз ве мухтар джумхуриетлерде олгъаны киби яваш-яваш Къырымны къаврап алды.

Мектепни большевиклештирюв, онъа идеология функциясыны берюв тенденциясына, гуманитар яратыджылыкъ демек мумкюн олгъан дигер тенденция къаршы турды. О, кырымтатар халкынынъ умуий медений гъайрыдан тикленювде халкъ маарифинен бирликте гуманитар педагогиканынъ энъ яхшы анъанелери эсасында тасиль ве тербиенинъ гармоник бирлиги, оджаларнынъ маддий ве медений севеси юкселюви, мектеп агъыны сакълав ве инкишаф эттирюв боюнджа амелий ишнинъ себатлыкънен алынып барылувы саесинде корюнди. 1920-нджи сенелернинъ башында Б.Чобан-заде, педагогика окъув муэссиселерининъ ёлбашчылары А.Озенбашлы ве А.Одабаш, ватанперверлик кейфиетиндеки национал-коммунистлер Мамут Недим ве У.Балич, орта ве алий мекетепнинъ бир чокъ оджалары бойле прогрессив тенденцияларнынъ ташыйыджылары эдилер.

Лякин оларнынъ бойле гъайретлерини чокъ бегенмедилер. Энди бу вакъыт виляет партия комитетинде татар бюросы лягъу этильген эди. Невбет Халкъ маарифи комиссариатына кельди. Онынъ Бекир Чобан-заде мудир олгъан татар болюги кыскъартырылды. Бу насыл олгъаныны кимсе бильмей эди. Ниает, «Красный Крым» газетасында 1923 сенеси октябрь 26- да «Азлыкътаки миллетлер кенъешини гъайрыдан тешкиль этюв» деген хабер пейда ола: «Кырым Халкъ маарифи комиссариатында аппаратны татарлаштырув ве къолайлаштырув макъсадынен онынъ татар болюги кыскъартырыла. Эр бир болюклерде татар белли бир саанен огърашаджакъ мудир муавини вазифеси бельгилене ве о, саанынъ белли бир сасынен огърашаджакъ. Ичтимаий тербие болюгине Одабаш, унер-зенаат тасили болюгине Чобан-заде, сиясий маариф болюгине Мамут Недим аркъадашлар мудир муавинлери тайинлендилер. Шимди мевджут олгъан азлыкътаки миллетлер кенъеши ерине татар ве азлыкътаки миллетлер маарифи боюнджа кенъеш мейдангъа кетириле. Халкъ маарифи комиссары Мухитдинов онынъ реисидир». Бойледже татар маарифине ёлбашчылыкъ муэссисеси ясакъ этиле ве о, Кырымнынъ тамыр халкы дегиль де, азлыкътаки дигер миллетлер сырасына кечириле...

Мамут Недим Вели Ибраимовнынъ миллий дев-

летчиликни пекитюв огърунда давранув девиринде, миллий фиркъанынъ гизли фаалиетинен багълы шахыслардан бири эди. Большевиклер Вели Ибраимовны Миллий фиркъанынъ тешкилятчысы деп биле, онынъ даветинен маариф ве медениет ишине фааль къошулгъан, чаризмге къаршы куреш джерьянында пишкинлешкен Исмаил Лёманов, Асан Сабри Айвазов, Осман Нури Акъчокъракълы, Шевкъий Бекторе, Амет Озенбашлы, Яя Наджи Байбуртлы, Умер Сами киби муневверлернен берабер янъы къурумнынъ тешвикъатчылары Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан-заде, Умер Ипчи, Абибулла Одабаш, Джафер Гъафар, Амди Гирайбай киби эдиплернинъ джелъп этильмесинден чокъ разы дегиль эдилер. Олар миллий янъарувнынъ эр анги мусбет адымыны къадимий медений мирас-тан айырды инкишаф этмесини истей, бунынънен мааллий эали арасында миллий кергинликни къуветлендирип, къырымтатарнынъ тарихий тамырларыны кесмеге киришкен эдилер. Экинджи тарафтан, къырымтатар, большевиклер сиясетини анъламай, арап язысы бунъа кедер эте, деген уйдурманен, кирилл язысына кечюв тарафдарлары уджюмге кечтилер. Биринджи къурултайда магълубиетке огърап, Челебиджихан телеф этильген, Вели Ибраимов гизли чалышкъан Миллий фиркъагъа къолтуткъан ёлбашчы сыфатында большевиклернинъ къан душманы оларакъ атылгъан сонъ Къырымда миллий зиялыларгъа къаршы куреш компаниясы даа да кенишледи. Вилает партия комитетининъ янында чалышкъан татар бюросы 1924 сенеси дагъытылды.

Къырымда маариф ишлерининъ башында булунгъан Бекир Чобан-заде бу саада меслекдеши, джиан илиминден хабердар Мамут Недимнинъ матбуат вастасынен эйи ишлерге киришкенинден чокъ мемнюн эди. Оларнынъ экиси де, янъы къурум тарафдарларынынъ эксериети алель-аджеле кирилл язысына кечюв гъаесине къолтутып, оны чабиклештирмеге тырышкъанларыны бир аз олса да сусландырмакъ ёлуны арадылар. Бекир Чобан-заде бу гъаенинъ телюкели екюнленеджегини анълап, азербайджанлыларнынъ латин язысына кечюв акъкъындаки теклифлерини догъру танып, бу арекетке къатылмакъ ичюн Бакугъа кетти. Къырымда исе бу ишнинъ башында Мамут

Недим булунды. Эвельси Асан Сабри Айвазов, Осман Нури Акъчокъракълы, Яя Наджи Байбуртлы киби намлы маарифчилер бу ёнелишни догъру танымадылар, лякин СССР худудында яшагъан тюркий халкъларнынъ ярын насыл алгъа огърай биледжеклерини анълап, олар да бу джерьянгъа къошулдылар. Буны шойле бир вакъиадан биле бильмек мумкюн. 1926 сенеси Бакуда откериледжек тюркшынасларнынъ биринджи Бутюниттифакъ къурултайына Къырым векиллери оларакъ иштирак этмек ичюн ёлгъа чыкъкъан Асан Сабри Айвазов, Осман Нури Акъчокъракълы ве Мамут Недим поездде мензильге барып чыкъкъандже озъара давалашалар. Асан Сабри къурултайда сёзге чыккып, латин язысына кечюв бу миллет огюнде хаинлик, деп айтмакъ истей. Мамут эм де Осман Асан Сабрини бу ниеттен вазгечтирмеге тырыша. Мамут Недим Айвазовны устазы деп сая, онъа сёз къайтармай эди. Лякин бу сефер кирилл язысына кечюв келеджек ичюн телюкесини анълата, къарт зиялыны латин язысына кечюв бу гъаеден къуртулувынынъ екяне ёлу экенине къандыра.

Къырым векиллери Бекир Чобан-заде, Осман Акъчокъракълы ве Асан Сабри Айвазовнынъ къурултайда чыккышларыны эр кес бегене ве къырымлылар топлашувгъа «Терджиман» рухуны алып кельдилер, деп алгъышлайлар.

Къабилиетли тешкилятчы Мамут Недим озъ фаалиетинде матбуатны инкъиляптан эвель де, сонъ да эдебиятымызгъа кельген къалем саиплерини бири-биринен багълагъан копюр деп бильди, оларнынъ талийини къайгъырды, миллий рухта эсерлер яратув ишине бутюн къуветини ве бильгисини къойды. Советлер девиринде къырымтатар тилинде чыкъа башлагъан «Енъи чолпан» (1923-1924) ве «Илери» (1926-1929) журналларынынъ муаррири оларакъ, бу неширлерни эдебият ве санатнынъ миллий сербестлик ёлуна хызмет эттирмеге чалыштырды. Бу ишни о учъ ёнелиште — янъы къурумнынъ устюнликлери акъкъында эсерлер яратув, эдебий мирасны огренюв ве джиан эдебиятынынъ энъ яхшы нумюнелеринен халкъны таныштырув ёлунен алып бармакъ зарурлыгъына дикъкъатны джелъп этти. Эсерлерни догърудан-догъру эдженбий тиллерден терджиме этювнинъ эмие-

тини козьде тутып, бу саада Исмаил Гаспринский, Мидат Рефатов, Исмаил Лёманов, Ильяс Борагъанский, Асан Сабри Айвазов, Осман Акъчокрыакълы, Осман Заатов Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан-задеден нумюне алмагъа, кырымтатарларынынъ дюньягъа танылмасы ичюн четэль тиллерини менимсемге чагъырды. Онынъ озю 16 тильни биле, марксизм-ленинизм классиклерининъ эсерлерини, рус, немсе ве франсыз тиллеринден терджиме эте эди. «Интернационал»нынъ, «Коммунист манифести»нынъ кырымтатарджагъа биринджи терджимеси, о йыллары Мамут Недим тарафындан япылды. Мамут Недим кырымтатар театрининъ келеджегини кыйгъыргъан иджаткяр оларакъ мейдангъа чыкъты, «Янъы дюнья» газетасында шу йыллары ойналгъан пьесаларнынъ кейфиетини козетип барды. О «Керчли Мебсуюсе» техеллюсинен спектакллер акъкъында онларнен такъриз язды. Драматик эсерлернинъ бедийи севие, артистлернинъ иджраджылыкъ меарети, режиссура меселелери даима онынъ дикъкъат меркезинде булунды. Джелал Меинов ве Умер Ипчининъ режиссёрлыкъ фаалиетлерини талиль этерек, оларнынъ миллий театр инкишафындаки ерлерине токъталды. Онынъ такъризлеринде тек саналаштырылгъан эсернинъ маиети дегиль де, муэллиф бедийиликни не дерджеде анълагъаныны назарий хулясаларнен косътерди. Онынъ «Янъы дюнья»да 1927 сенеси ноябрь 18-де басылгъан «Илериеми, ёкъса гериеми?» макъалеси шу девирде театр санатымызнынъ енъишлери ве къусурларыны косътерген джиддий чыкъыш олып, о аля бугунъ озь эмиетини джоймады. Умумен онынъ тиль, эдебият ве театр акъкъындаки макъалелери эм назарий, эм амелий джеэттен гъает кыйметли олып, олар бугунъ ичюн чокъ файдалыдырлар.

Девирнинъ кетишатыны джиддий козетип баргъан Мамут Недим латин элифбеси эсасында кырымтатар тилининъ имлясыны мукеммеллештирюв меселесинен огърашты, матбуатны бу саагъа догърултты. 1927 ве 1929 сенелери откерильген имля конференцияларынынъ тешкилятчысы олды. Бу конференцияларда марузаджылар джедвелинде Бекир Чобанзаде, Асан Сабри Айвазов, Умер Ипчи, Абдулла Лятиф-заде, Керим Джемалединов, Умер Аджыасанов,

Якъуб Азиз киби эски мектептен чыкъкъан теджрибелі тильджилернинъ адлары олмасы биле, онынъ тешкилятчысы бу муим ишке медениетимизни къайгыргъан эрбапларыны джелъп этиови о девирде буюк джесарет эди.

1929 сенесининъ августында откерильген экинджи имля конференциясында Мамут Недимнинъ Мухтар джумхуриетнинъ халкъ маарифи комиссары оларакъ «Эдебий тилимизнинъ инкишаф ёллары» мевзусында эсас марузасында советлер девиринде тиль сиясетининъ ёнелиши айдынлатылды.

Марузадан сезильди ки, мемлекет сиясий омюриндеки назик ве телюкели девир олмыш 1929 сенеси Мамут Недимнинъ эдебий-тенкъидий фаалиетинде де озъ тесирини косътерип башлады. Шай корюне ки, эрбап ичюн хавфлы сиясий вазияттен башыны алып чыкъувнынъ, эдебиятымызнынъ корюмли векиллерине сиясий къабаатлар япыштырувда себепчи шахыс-къа чевирильмесининъ озю де къаш къояджам деп козь чыкъармамакънынъ екяне ёлу сиясий курешлер майданындан озюни четке чекюв, даа догърусы «къачып къуртулув» эди. Лякин джумхуриет халкъ маариф комиссары ичюн бунынъ имкяны ёкъ эди. «Сиясет»тен сербест, саф илимнен огърашув Мамут Недим ичюн озюне хас имдат ёлу, екяне чаре экенине о эмин олды.

Мына шунынъ ичюн де 1932 сенесинден онынъ фаалиети зиядесинен ильмий-тедкъикъат ишлеринен багъланды. Бу исе онынъ уста публицист ве атешин натыкъ фаалиетининъ девамы эди. Алев юрекли журналист газета ве журналларда басылгъан макъалелеринде, куннинъ муим меселелерини котере, ишчилер ве койлюлер топлашувларында марузалар ве лекцияларнен чыкъышта булуна, яшларнынъ тасилине чокъ эмиет бере эди. Бу девирде язылгъан ве «Илери» журналынынъ 1927 сенеси июль, август, сентябрь, октябрь ве ноябрь айларындаки санларында басылгъан «Бутюнкъырым янъы элифбе, имля конференциясынынъ екюни», «Колония халкъларынынъ анты: империализм бирлигине къаршы куреш», «Янъы элифбе ве язы културамызнынъ инкишафы этрафында», «Янъы элифбеге багъышлангъан пленум», «Окъув ишлери» журналынынъ 1927 сенеси санларындан

биринде басылган «Октябрь ве халкъ маарифи» киби макъалелери Мамут Недим тек озь девирининъ сиясий ве джемаат эрбабы дегиль де, узакъны кунъ эвельден коре бильген, халкъынынъ келеджегини къайгыргъан иджаткъарлыгъыны косътерелер. «Илери» журналынынъ 1927 сенеси октябрь санында басылган «Акъмесджит янъы элифбе ячейкалары азаларынынъ умумий топлашувы» деген хаберде, октябрь 29-да олып кечкен шеэр зиялыларынынъ бу топлашувында Асан Сабри Айвазов ве Мамут Недим маруза окъугъанлары, 25 адамдан ибарет меркез сайлангъаны бильдириле. Бу меркез азалары джедвелинде Мамут Недим, Асан Сабри Айвазов, Яя Байрашевский, Абдулла Ляtif-заде, Джафер Гъафар, Февзи Мусаниф, Керим Джемалединов, Умер Ипчи, Эшреф Шемъи-заде киби о девирнинъ корюмли эдиплери булунмасы биле Мамут Недим кутыленен багълы гурьдели омюрнен яшагъаныны косътере. Шу йылы Джанкой оджалары конференциясында чыкышта булунган Мамут Недим халкъ маарифининъ вазиятини талиль эте, бу саада ёл берилеяткъан къусурларгъа токътала.

Амма мемлекет садыкъ эвлятларынынъ омюрини къыскъартмагъа бильсинген, халкъы ичюн хызмет этеяткан федаийлерден интикъам алмагъа ниетленген, элинде къанлы къылычынен 1937 сенеси якъынлагъаныны кимсе акъылына кетирмей эди. Чокъ йыллар 30 сенелери мемлекет тарихындаки энъ айдын, энъ семерели девир эсап этильди. Мына шу йыллары СССРден бутюн джиангъа кесен-кес енъиш къазанган социализмнинъ тантаналы садалары янъгъырады. Бу тантаналы садаларнынъ муреккеп корюниши шунда ки, шу йыллары халкънынъ турмушы бираз олса да, яхшылашкъаны, мемлекет баягъы аякъкъа тургъаны акъикъат. Лякин шимди бу «къазанчлар» пек агъыр джоюкълар ве мисильсиз фаджиалар эсабына эльде этильгенини эр кес биле. Шу йыллары зулум кенишледи, адалет тапталды, тантаналар пердеси артындаки «сербестлик» панджаларынен, мемлекет тикенли теллернен сарып алынган къоджаман бастырыкъкъа, бутюн халкъ исе сакъав, укъукъсыз махбюске чевирильди. Халкъкъа «социализм» деп макъталган джемиет исе, акси олып чыкты. Мына шу душманларнынъ, дешетли къыргъынларнынъ, адсыз-эсапсыз фа-

джиаларнынъ энъ юксек нокътасы 1937 сенесине догъру келе. Сонъки йылларда бу девирдеки умум-халкъ фаджиясынынъ бутюн дешетини косътериджи весикъалар илян этильди. Инглиз тарихшынас алыми Роберт Конквестнинъ «Буюк къыргъын» деген эсери олардан биридир. Бу эсер 1989-1990 сенелери «Нева» журналында илян этильди. Алимнинъ эсабына коре, 1938 сенесининъ сонъларында совет апсханелери ве лагерьлеринде докъуз миллион махбюс булунгъан. 1937 сенесининъ январындан 1938 сенесининъ декабри арасында еди миллион адам къапалгъан. Эки йылда бир миллионгъа якъын адам атылгъан. 1937-1938 сенелери девамында апсхане ве лагерьлерде он эки миллион адам ольген. Оларгъа атылгъан бир миллион адамны къошмакъ керек. Эр бир ракъамнынъ артында джанлы адамнынъ такъдири, онынъ къорантасынынъ башына кельген мисильсиз белялар тура. Атылгъан ве эляк олгъан он алты миллион адамны тасавур этинъиз. Оларнынъ артында къалгъан къадынлар ве балаларнынъ коксюне «халкъ душманынынъ аилеси» деген ярлыкъ асылды, хорланды, акъаретленди, ашшаланды. Оларнынъ вазиятини козь огюне кетиринъиз. Инсанлыкъ тарихында чешит къыргъындар, залымлыкълар чокъ олды. Лякин оларнынъ ич бири совет девириндеки киби буюк къыргъын олмагъан. Мына шу миллион-миллион къапалгъан, атылгъан, эляк олгъан, сюргюн этильгенлернинъ 99 файызи мытлакъа къабаатсыз, гуняхсыз адамлар эдилер. 1936 сенеси чалгъы-чагъананен «къуруп битирильди» деп илян этильген Сталин социализмининъ акъикъий корюниши, къанлы бет сымасы шойле олды.

Мына шу мисильсиз къыргъын, эр анги янгъындардан къудретли йылдырым, эр анги фелякетлерден дешетли фаджиа Къырымны да четлеп кечмеди. Оны да озюнинъ кениш къуджагъына сарды. Атылгъанлар, сюргюн этильгенлер, хорлангъанлар арасында инкъилипчылар да, корюмли партия-совет хадимлери де, икътидарлы алимлер де, эли алтын ишчилер де, иш-кир койлюлер де, акъикъатпервер яызджылар да бар эдилер. Теэссюф ки, аля даа бу къурбанларнынъ эписини, адларынен кимсе текмиль бильмей...

Бугунъ биз шу девирнинъ къурбанлары акъкъында фикир юрсетир экенмиз, омюри бойле агъыр кунъ-

лерге расткельген, медениетке аз-бучукъ биле ярдымы токъунган эр бир шахыснынъ фаалиетине адалетли кыймет кесмек, оларнынъ фаалиетини догъру талиль этмек ве анъламакъ керекмиз. Бойле шахыслардан бири Мамут Недим 1936 сенеси июнь 25-те озъ элинен, къапалмаздан бир ай эвель, ВКП(б) азасынынъ эсап карточкасына шойле яза:

1915-1917 сенелери Тюркиенинъ Истанбул шеэринде биринджи баскъыч мектепте оджалыкъ яптым.

1917-1920 сенелери Германиянынъ Берлин шеэринде студент эдим, чешит шахысларнынъ эвинде хусусий дерс бердим.

1920-1928 сенелери Акъмесджит шеэринде «Енъи дюнья» газетасынынъ, «Енъи чолпан» ве «Илери» журналларынынъ месуль муаррири,

1928-1929 сенелери Къырым Мухтар джумхуриети халкъ маарифи комиссары,

1930-1931 сенелери Москва шеэринде СССР халкълары меркезий нешриятынынъ баш муаррири,

1931-1932 сенелери Халкъ ходжалыгъыны планлаштырув ве тешкиятландырув институтынынъ уйкен ильмий хадими,

1932-1933 сенелери Меркезий педагогика институтынынъ уйкен ильмий хадими,

1933-1934 сенелери Маариф ишлери боюнджа Алий коммунистик институтынынъ уйкен ильмий хадими,

1934 сенесинден СССР Миллетлер меркезий педагогика ильмий-теджикъат институтынынъ уйкен ильмий хадими олып чалыштым...

Бойле омюр ёлуны кечкен Мамут Недим сонъунда меслекдеши Бекир Чобан-заде киби акълы оларакъ «мен медений инкъиляп огърунда чалыштым» дегенлерден бири эди. Онынъ шахсий айдын аят тарзы бунъа нумюнедир.

Мамут Недим 1923 сенеси о девирнинъ корюмли муневверлеринден бири, намлы оджа ве эдип Яя Наджи Байбуртлынынъ къыз къардашы Сеерге эвлене. Сеер Мамуттан эки яш кучюк олып, вакътынен Исмаил Гаспринскийнинъ къардашы Пемпе оджапчеде окъуп, янъы усул иптидаий мектебини битире, балалар эвлери ве багъчаларында чалыша. 1921 сенеси Акъмесджитте муретбиелер курсында окъугъан Сеер

о девирнинъ белли муаллимлери Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде ве Мамут Недимнинъ лекцияларыны динълей, оларнен якъындан таныша. Олар эвленгенде, Сеер Багъчасарайда балалар эвининъ директоры эди. Затен Недим Сеернинъ агъасы Яя Наджинен эвельдже таныш олып, Бекир Чобан-заденен берабер Багъчасарайда сыкъ-сыкъ булуна, намлы оджанынъ мусафири, академик Александр Николаевич Самойловичнен къонуша эдилер.

Александр Николаевич Самойлович шаркъ халкълары тиллерининъ буюк мутехассысы, Багъчасарайгъа кельген вакъытларында Сырлычешме мааллесинде дёрт номерли эвде къона, Байбуртлынынъ урьметли мусафири ола эди. Буны эшитип Умер Сами де келе. Акъшамлары къырымтатар тили ве эдебияты хусусында къонушма башлай, яры геджеде токътай, эртеси куню девам эте. Самойлович Яя Наджи иле лакъырды эткенде сагъ къолуны коксюнинъ сол якъына, юреги устюне къойып, лакъырды эте ве Яя Наджининъ фикирлери иле разы ола эди. Бойле вакъытта Бекир ве Мамут бу эки муневвернинъ субетини меракънен динълей, къырымтатар тили ве эдебиятынынъ инкишафына багъышлангъан чыкъышларында оларнынъ фикирлерине юксек къыймет кесе эдилер. Сонъунда къырымтатар медениетинде буюк хызметлер эткен бу муневверлер — академиклер Александр Николаевич Самойлович, Бекир Сидкъий Чобан-заде, джемаат эрбабы Мамут Муратович Недим ве оларнынъ устазы Яя Наджи Байбуртлы бир вакъытта — 1937 сенеси къапаладжакълары ве атыладжакълары, Байбуртлы исе 1943 сенеси Архангельск лагеринде эляк оладжакъы кимсенинъ акъылына кельмей эди.

Усеин Токътаргъазыгъа «Шамиль»ни, онъа Коккозъ медресесининъ муаллими такъкъан. Экинджи адялынъыз Токътаргъазы да дегиль. Айвазовдаки «Сабри», Байбуртлыдаки «Наджи», Акъчокъракълыдаки «Нури», Чобан-задедеки «Сидкъий» ве дигер зиялылардаки бойле къошма «баба адлары» дегиль, мектепте ве медреселерде къоюлгъан, къошма исимлер эдилер.

Девамы бар.

**Сейран
СУЛЕЙМАН**

*«Шаирлернинъ
бешигини
тепреткен
— миллет».*

НАЗМ

Танъ вакътында

Юкъудан сонъ
Козъ ачкъан чыкъ.
Къайда бакъсанъ
Анда сачыкъ.

Хафиф ельчик
Кечкен демин.
Чыбалтырып
От перчемин.

Кунеш яваш
Котериле.
Парлакъ яна
Ве тириле.

Алем узъре
Кериле танъ.
Джоша юрек
Севдалыкътан.

Дёртлюклер

Шаирлернинъ бешигини
тепреткен — миллет,
Татлы сёзнен юрегини ириткен
— миллет.
Къалемине къувет берген кене
де — миллет,
Къадирина еткен де, стмеген де
— миллет.

* * *

Бинъ тюрлю сес арасында
Джоюлса сссинъ, -
Тек ананъ эшитир сени
Янынъда дерсинъ.

* * *

Эр бир буюк севги
Юректе из къалдыра.
Сакъын, изге тийме —
О, гузельден хатыра!

МЕСТУРЕ

*«Бизим зльден байракъны
Барсын, яш несиль алсын!
Сёндюрмесин чыракъны,
Яшасын, гьурурлансын!»*

**Кушлардай къайтып
кельдик**

Майыс он секиз — матем,
Халкъымнынъ къара ясы.
Оксюз къалды юртум, эм
Сёнди кунеш зиясы.

Севимли озь халкъындан
Къырым айрылып къалды.
Янды, куйди артындан,
Явурлернен тапталды.

Тапталды медениет,
Тарихымыз ёкъ олды.
Кетти берекет, урьмет,
Чокъракълар къапатылды.

Хор олды мезарлыкълар,
Кяфир домузлар онъды.
Янды омюр, китаплар,
Татарлар «саткъын» олды.

Бизим миллетимизни
Макъсадлары — ёкъ этмек.
Ер юзюнден силип, сонъ
Несильге бильдирмемек.

Ач чёллерде къырылды
Бизим хор миллетимиз.
Урал дагына сюрюльди,—
Не агъыр къысметимиз!

Ярым асырдан сонъра
Мурадымызгъа еттик,
Шу Ватан топрагына
Къушлардай къайтып
кельдик!

Ватанымыз титреди
Къоркъунч тюштен уянып,
Баш котерди, шеньленди,
Озь халкъына таянып.

Къырымтатар халкъымыз
Къара куль, тоздан къалкъты.
Севимли Ватанымыз
Сербест бир нефес алды.

Бол берекет эр ерде,
Янъы эвлер къурулды.
Халкъымыз озь юртунда
Кене ишке урулды.

Бизим эльден байракъны
Барсын, яш несиля алсын!
Сёндюрмесин чыракъны,
Яшасын, гъурурлансын!

Парча

Бу дюнья девир-девир,
Вакъыт оте, токътармы?
Бильмейсинъ неде хайыр,
Азданмы, я чокътанмы?

Тегиз мейдан, ёлларда
Йыкъылсанъ да турарсынъ.
Пек юксеклерге чыкъсанъ,
Эпкин юварланырсынъ...

Кезлев ш.

Таир КИРИМОВ,
кѣмпу
кѣырымтатар
ве тюрк
филологиясы
кафедрасынынъ
аспиранты

*1977 сенеси Озбекис-
тан джумхуриети-
нинъ Самарканд
вилаяти Булунгъур
районында дюнъягъа
кельди. 1990 сенеси
ашлесинен Къырымгъа
кочит, Къурман
районы Полтавка
коюнде ерлешти. 1996-
2001 сенелери Къырым
девелет муэндислик ве
педагогика институ-
тыннынъ кѣырымта-
тар тили ве эдебия-
ты болугинде окъуды.*

*2001 сенесинден
КѣМПУ кѣырымта-
тар ве тюрк филоло-
гиясы кафедрасынынъ
оджасы оларакъ
чалышты. Ал-азырда
КѣМПУнынъ кѣырым-
татар ве тюрк
филологиясы кафе-
расы янынъда аспиран-
турада окъуй. «Кѣы-
рымтатар шаири
Джемиль Керменчик-
лининъ эдебий асаба-
лыгъы» мевзусы
боюнджа шльмий
араштырмалар иле
огъраша.*

ДЖЕМИЛЬ КЕРМЕНЧИКЛИНИНЪ ШИИРПЕРИНИ АРАП УРУФАТЫНДАН КИРИЛЬГЕ ЧЕВИРЮВ МЕСЕЛЕСИНЕ АИТ БАЗЫ КЪАЙДЛАР

Аннотация

УДК 821.512.145: 003.034

В статті «Джемиль Керменчиклининъ шиирлерини арап уруфатындан кирильге чевирюв меселесине аит базы къайдлар» («К питанню транслітерації віршів Джеміля Керменчіклі з арабської графіки на кириличну») проводиться текстологічний аналіз віршів Джеміля Керменчіклі. Акцентується увага деяким помилкам допущеними літературознавцями у ході розшифрування арабографічних поетичних творів Дж. Керменчіклі.

Ключові слова: транслітерація, оригінали, аналіз, порівняння, твори

В статье «Джемиль Керменчиклининъ шиирлерини арап уруфатындан кирильге чевирюв меселесине аит базы къайдлар» («К вопросу транслитерации стихотворений Джемиля Керменчикли с арабской графики на кириллическую»), проводится текстологический анализ стихотворений Дж. Керменчикли. Уделяется внимание некоторым погрешностям допущенных ли-

тературоведами при расшифровке арабографических поэтических произведений Дж. Керменчикли.

Ключевые слова: транслитерация, оригиналы, анализ, сопоставление, произведения.

In the article «Джемиль Керменчиклининь шиирлерини арап уруфатындан кирильге чевирюв меселесине аум базы къайдлар» («Concerning the question about the transliteration of the poems of Dzhemil Kermenchikli from Arabic script into Cyrillic»), the author gives the textual analysis of the poems of Dzhemil Kermenchikli. He pays the great attention to some mistakes which are made by literary critics while deciphering the Arabic poetic works of Dzhemil Kermenchikli.

Key words: transliteration, originals, analysis, comparison, works.

1917 сенелери эдебий фаалиети юксек дереджеге котерильген къырымтатар шаири ве несирджиси Джемиль Керменчиклининь муаребеден эвель ве ондан сонъки неширлердеки эсерлерини тенъештирюв усулы иле огренир экенмиз¹, оларда бир сыра хаталаргъа расткельдик. Эм бу хаталар эсасен, земаневий тедкъикъатчыларымыз ве эдебиятшынасларымыз тарафындан онынь эсерлерини арап уруфатындан кирильджесине авуштыргъанда пейдалангъандыр. Козюмизге чарпкъан хаталаргъа дикъкъат эткенде, оларнынь ашагъыдаки схемасыны тизмек мумкюн:

1. Шиирлернинь метн сёзлеринде бир я да бир къач арифти тюшюрилип къалдырыла яхут да къошула;

2. Шиирде сёз яки, сёз ибареси арап уруфатындан кирильге янълыш кечирилюви нетиджесинде бамбашкъа, яни мантыкъкъа уймагъан мананы таший;

3. Шиир метнлерине янъы, уйдурылгъан, сёзлер къошула я да аксине асыл нусхадаки сёзлер гъайып этиле;

4. Бир де-бир шиирнинь серлевасы денъиштириле, яхут да башкъа шиирнинь серлевасынен къарыштырыла;

5. Бир де-бир шиир метни бозулгъан яки окъуйдыгъа бир къач дёртлюги ёкъ этильген шекилинде такъдим этиле. Базы вакъытларда анылашылмасы гъает зор себеплерден долайы, шиирлер башкъа бир муэллифнинь иджадына кирсетиле.

Бойлеликле, тек Дж. Керменчиклининъ дегиль де, дигер бир чокъ муэллифлернинъ эсерлери бойле алгъа огърай, гъайып ола.

Джемиль Керменчиклининъ эдебий асабалыгъы дженктен сонъ джиддий ве эсаслы огренильмеди. Лякин бираз иш япылды демек мумкюн. Онынъ иджады акъкъында эдиплеримизден И. А. Керим, Э. Шемъи-заде, А. Дерменджи, Р. Фазыл, С. Нагаев ве дигерлери фикир юрсеттилер. Лякин оларнынъ базылары арап уруфатындаки метнлерни кереги киби окъуп оламагъанлары себебинден, юкъарыда къайд олунгъан бир сыра хаталаргъа ёл бердилер.

Джемиль Керменчиклининъ энъ чокъ хаталаргъа огъратылгъан «Сонъ сёз», «Татарым», «Дженк мейданы», «Эски мектеплер» киби шиирлерине дикъкъат этейик.

1918 сенеси «Миллет» газетасында басылгъан «Сонъ сёз» серлевалы шиири бизим девиримизде эки кере — 1996 сенеси «Йылдыз» меджмуасында ве 2003 сенеси украин шаири, терджиман Мыкола Мирошниченко ве къырымтатар шаири мерхум Юнус Къандым иле бераберликте азырлагъан «Кунештен бир парча» адлы къырымтатар шиириети антологиясында басылгъандыр. Иште бу учъ неширдеки шиирнинъ нусхаларыны бири-бири иле къыяс этеркенмиз, ашагъыдаки хаталаргъа расткельдик.

«Эй татары севен, аджыян виджданлар къоркъмайын!

Хабер зебрлерге бакъып чалышмакътан быкъмайын!» [7, с. 56; 6, с. 268]

Дикъкъатынъызны джелъп этмек ичюн, тюбю сызылгъан «Хабер зебрлерге» сёз бирикмесине дикъкъат эткенде, бу ерде бир анълашылмамазлыкъ олгъаныны деръал дуямыз. Шиирни земаневий тилимизге уйгъунлаштыраракъ, метнде сакълангъан манасыны бойле анълаймыз: «Эй татарны севген, аджыгъан виджданлар (инсафлы адамлар) къоркъманъыз! / Зорбалы хаберлерге бакъып чалышмакътан усанманъыз!». Зорбалы хаберлер, яни русча айткъанда «принудительные, насильные вести» олурмы? деп, тааджипте къаламыз. Келинъиз, асыл нусхасында олгъан метнни козьден кечирийик:

«Эй татары севен, аджыян виджданлар къоркъмайын!

Къыра зибирлара бакъуб чальшмакъдан быкъмайын» [2]

Бу асыл нухадаки сатырларда юкъарыдакилерине нисбетен, башкъа тюрлю мана чыкъа: «Эй татарны севген, аджыгъан виджданлар къоркъмангыз! / Къара михнетлерге (буюк ыстырапларгъа; агъырлыкъларгъа) бакъып чальшмакътан усанмангыз». Бу эки нуханы тенъештирир экенмиз, тюшонджеге даламыз. Насыл ола да бу «Къыра зибирлар» «Хабар джебрлерге» чевириле. Биринджиси арап арифлеринен язылгъанда — «къаф-йе-ры-элиф зель-йе-бэ-йе-ры-лям-элиф-ры-хэ (э)» экинджиси исе — «хы-бэ-ры зель-бэ-ры» иле язылыркен, фаркъыны ачыкъ косътерир.

Я да айны шу шиирде олгъан дёртликни алайыкъ.

«Бойле ифтира, ботенлер дегиль ялынъыз сизе,

Сизе, бизе, динимизе эм де миллетимизе.

Бойле эмиш-демишчилере къара юзюлилер дерлер,
Сёйлееджек чыкъсын мейдане, сёйлесин козь-козе»

[7, с. 56; 6, с. 268]

Асыл нухада исе:

«Бойле ифтира-бюхтанлар ялынъыз дегильсиз,

Сизе, бизе, динимизе эм миллетимизе

Бойле эмиш-димишчилере къара юзюли дирлер,

Сёйлееджек чыкъсун мейдана, сёйлесун

козь-козе!» [2]

Бу дёртлюкни де земаневий тилимизге чевирейик: «Бойле ифтиралы ве тёметли ялынъыз сиз дегильсиз, / Сизге, бизге, динимизге эм миллетимизге / Бойле дегенлерге къара юзюлю дерлер, / Айтаджагъы олса, чыкъсын мейдангъа, айтсын козь-козгё!». Мында бош лаф керекмей, факъат метнде бу «бюхтанлар» деген арап сёзю не язылышынен — «бе-хэ-тэ-элиф-нун» не де мантыкый манасынен бу «ботен» («бэ-вав-тэ-хэ-нун») сёзюнен уйгъун дегиль.

Дж. Керменчиклининъ «Татарым» шиирине кельгенде айтмалы ки, онъа земаневий къырымтатар матбуатымызда дегерли къыймет кесильген эди. Мезкюр шиирнинъ миллетимизнинъ юрегине къавийдже синъип къалгъан сатырларыны «Йылдыз» меджмуасында [7, с. 54], «Янъы дюнья» газетасынынъ [5] саи-

фелеринде, Къырымтатар шириети ве несирджили-
ги антологияларында [6, с. 254-257; 16, s. 474; 17, s. 46-
47] ве эм де Р. Фазыл ве С. Нагаевнинъ «Къырымта-
тар эдебиятынынъ тарихы»нда [8, с. 244-245] коремиз.
Бундан да гъайры шиир 1918 сенеси «Миллет» газе-
тасында [3; 4] эки кере басылгъан эди.

Юкъарыда къайд олунгъан шиирлерде пек чокъ
арапча ве фарсидже, эм де османлыджа-тюркче олгъ-
ан сёзлерге расткелемиз. Бу сёзлер сюрдюнюк ве
сонъра халкъымызнынъ кутлевий суретте Къырым-
гъа къайтув девирлеринде миллий эдебиятымызнынъ
инджеликлерини огренген араштырыджыларымызгъа
пек чокъ къыйынлыкълар догъурды. Мисаль ичюн
Керменчиклининъ «Миллет» газетасында арап уру-
фатында басылгъан «Татарым» адлы шиирини ильк
кере Исмаил Керим кирильге транслитерация япты
ве 1996 сенеси «Йылдыз» меджмуасында дердж эт-
тирди. О вакъыт къачырылгъан базы хаталар сонъун-
дан да неширден-неширге кече бильдилер. Мисаль
оларакъ, къайд олунгъан шиирден бир къач парчагъа
дикъкъат этейик:

«Баш устюмде долашыёр бир булут,
Бана диёр: «Татарлыкъы сен унут!»
Хайыр достум, сен бу дердтен фаригъ ол
Шу сёзлери хатырынъда ийи тут:
Сен не дирсенъ — татар огълу татарым,
Татарлыкъдыр ма-бих-иль-ифтихарым!» [4]

Иште бу парчанынъ сонъки «Татарлыкъ бу меним
гъурурымдыр» манасыны ташыгъан сатыр асыл нус-
хада «Татарлыкътыр ма-бих-иль-ифтихарым!» шеки-
линде языла. И. А. Керимнинъ нусхасында исе «Та-
тарлыкътыр беним ифтихарым» дениле. Биз исе газе-
тада язылгъаны киби, бутюн шиирни бир къач кере-
лер тешкерип, арап уруфатыле кочюрир экенмиз, сёз-
лернинъ язылыш шекиллерини тюркиели Ферит Де-
веллиогълунынъ «Османлыджа-тюркче ансиклопедик
лугъаты»нда олгъан арап сёз шекиллери иле тенъеш-
тирдик. Анда бизге расткельген — «мим-элиф бэ-хэ-
элиф-лям-элиф-фэ-тэ-хы-элиф-ры» арап арифлери
иле язылгъан «**ма-бих-иль-ифтихар**»² бирлештирилъ-
ген сыфатны таптыкъ. Бойле этип бу парчанынъ бой-

ле янъы нусхасы пейда ола: «Баш устюмде долаша бир булут / Манъа айта: «Татарлыкъны сен унут!» / Ёкъ достум, сен бу дерттен узакъ ол / Шу сёзлерни акъылынгъда яхшы тут: / Сен не дерсенъ — татар огълу татарым, / Татарлыкъ бу меним гъурурымдыр!». Бунъа бенъзер хатагъа, мезкюр шиирнинъ 34-нджи сатырында олгъан «Аваз кесер» киби сёз бирикмеси-ни ачыкълаймыз. Асылында бу «Аваз кесер» недир? Онынъ эсас манасыны тапып оламадыкъ.

«Арш-ы аля³ ахирете энерсе,
Левх-и махфуз⁴ козь огюме келирсе,
Еди джеэннем, секиз дженнет, бир сырат⁵
Аваз кесер, татар дегильсинъ дерсе —
Джумлесини бир тарафа атарым!
Джеэннеме кетсем, йине татарым!» [7, с 54]

Бу «Энъ юксек коклернинъ ахиретине къонса, / Такъдир китабы козь огюме кельсе, / Еди джеэннем, секиз дженнет, бир копюр, / Аваз кесер (нени кесер? Сёз кесерми?), татар дегильсинъ десе, / Эписини бир тарафкъа атарым, / Джеэннемге кетсем кене татарым!». Бу сёз бирикмеси, яни «Аваз кесер» «Йылдыз» нусхадаки шиирнинъ астында берильген къыйын сёзлернинъ изаатларында да ёкъ. Ве кене арап уруфатлы асыл нусхаларгъа мурааджат этерек, сёзнинъ бойле шекилини таптыкъ: «ха-вав-дад (зад) кяф-вав-се (пельтек)-ры», яни «хавз-ы кевсер» сёзю. Хавз-ы кевсер бу дженнет чокърагъыдыр [18, s. 345, 513].

Р. Фазылнынъ «Диний сёзлер ве анълатувлар лугъаты»нда денилир ки, Мухаммед пейгъамбернинъ хадис-и шерифинде олгъан риваетлерине коре, бу чокъракънынъ эки кенары алтындан, акъым ёлу инджи ве якъуттан, топракълары мистен де къокъулы, сувлары балдан да татлы ве къардан безздыр [13, с. 67]. Яни Джемиль Керменчикли ичюн, «Татарлыкъ» гъаеси пек мукъаддестир. Шаир, къальбинде ахиретнинъ якъынлашув телюкеси олса биле, о эпси бир озь «Татар» миллетинден вазгечмееджегини анълатмагъа истей.

Шаир озь шииринде сыкъ-сыкъ Къуран-ы Керим темсиллерине мейиль берип, эки дюньянынъ арасында бир копюр къура. Шиирде миллет уриети, халкъ бирлигининъ темсили — «Татарлыкъ» ве дженнет, дже-

эннем, левх-и махфуз, хавз-и кевсер, арш-и аля, Джебраиль, Микаиль, Азраиль, Исрафиль киби́лери бири-бирине къаршы кьоюла.

Шиирнинъ учюнджи парчасына назар эйлегенде:

«Алманлар да сенден тараф олурсе,
Дженнет гъурилеринден соралырсе,
Эр миллете дженнеттен ер верилirse
Татар олан, дженнеттен кьовулырсе,
Эбедия-джиханде янарым
Лякин йине татар, татар, татарым!» [7, с. 54]

«Татарым!» шииринде аслы да «алманлар» ве «Алмания»ны анъдыргъан чизгилер ёкъ. Шиирнинъ язылув ве алманларнынъ Къырымны запт этюв тарихлары бир олса биле, муэллиф алманлар тарафындан татарларгъа олабиледжек бир де бир телюкени кормей. 1918 сенеси Къырым укюметини эльге алгъан алманларнынъ къырымтатарларнен алып береджеги ёкъ эди. Олар чокъусы алларда Къырымны Украинанен бирлештирюв меселесинен ве эм де ягъмаджылыкънен огъраша эдилер [1, с. 408]. Бу ерде «Алманлар» сёзю ерине «Гъылманлар» сёзюни алмакъ керек. Гъылманлар бу дженнет ушакълары, яш эркек мелеклеридир. Арап язысында гъылман — «гъайын-лям-мим-элиф-нун» арифлеринен язылыр. «Гъайын» ве «айын», яни [гъ] ве къалын [а] сеслерни ифаделеген арифлернинъ фаркъыны тек устюнден кьоюлгъан бир ишарет нокътасындан аныламакъ мумкюн. Иште бу нокътачыкъ да хатанынъ пейда олмасына себепчидир. «Гъылман» сёзю Дж. Керменчиклининъ тек «Татарым» адлы шииринде дегиль, «Эсами джедвели ерине шиир»инде [11] де кьулланыла. Айны шу парчанынъ бешинджи сатыры — «Эбедия-джиханде янарым» ерине, асыл нусхасында язылгъанына коре, «Эбе-диен джехэннемде янарым» сатыры олса, шиирнинъ манасы ве мантигъы бир ола.

«Дженк мейданы» серлевалы шиирине кельгенде биз юкъарыда сёз сырасы кечкен хаталар схемасынынъ учюнджи пунктыны анъамыз. Шиир метнлеринде янъы, бир уйдурылгъан сёзлер кьошула я да аксине, асыл нусхагъа менсюп сёзлер гъайып этиле. Сёзден бир яки эки арифти тюшюриле ве онынъ ери-

не манасыны денъиштирген башкъа арифлер пейдалана. Бойлеликнен, сатырларда везин тюзгюнлиги ве эджалар олъчюси бозула. Шиирнинъ мундериджеси бам-башкъа акс ренклерни ала ве эсас гъаесини джоя. Мисаль оларакъ, дикъатынъызны бойле сатырларгъа джелъп этмек истеймиз:

«Къаранлыкъ эксилеп башлай, танъ ери агъарыпор.
Даа кунеш догъмадан эр тарафы сес сарыпор» [9, с. 122].

Бу ерде «сес» сёзю ерине «сис» сёзю олмакъ лязим [10; 15, s. 43]. Бу «е» ариффи «и» арифине денъишилъ-месинен шиирде зан этильген дженк мейданнынъ телюке иле толу сааръ маали окъуйуджынынъ козю огюнде керчектен бир левха оларакъ пейдалана. Сис — бу муаребеде душмангъа къаршы махсус къулла-нылгъан зеэрли бир газ чешитидир [15, s. 43].

Я да:

«Къоркъунч «Ур-ра!» седасы та коклере юкселе,
Бу етишмей, аркъадан къопа буюк бир велюле» [9, с. 123].

Мында да «велюле» деген бир анылашылмагъан сёз, шиир мысрасында къулланылып, бир къаба хатаны мейдангъа чыкъара. Бу сёз тыпкъы «Татарым» шиириндеки «гъылман — алман» иле багълы олгъан бир сой хаталарнынъ сырасына кире. Ве арапча «**вав-лям-вав-лям-хэ** (э,е)» арифлеринен язылгъан сёзни эм «велюле» эм де «вельвеле»⁶ шекилинде окъумакъ мумкюн. Базы да эски арап уруфатлы, лексикасы арап ве фарс сёзлери чокъ къулланылгъан газета ве меджмуаларны окъугъанда, чокъ маналы сёзлернинъ догъру экенини метнининъ мундериджесине коре, базыда исе лугъат яки озъ идракъ ве теджрибенъе базанып тапасынъ. Бунынъ киби къолайсызлыкълар тедкъикъатчынынъ озъ тилини бильмеювинден дегиль. Базы вакъытларда эски газеталарда арап арифлеринен язылгъан рус сёзюни биле бир кереден окъуп ве анылап оламайсынъ. Бойлеликнен, сатырда аныылгъан «вельвеле» деген арап сёзю эсасен шамата, гурюльти манасыны анылата.

Макъалемизде огренмек ичюн козьде тутулгъан Дж. Керменчиклининъ бу «Сонъ сёз», «Татарым», «Дженк мейданы» ве «Эски мектеплер» адлы дёрт шиирин-

ден сонъкисини А. Одабаш ве Усеин Аджы Асан тарафындан 1923 сенеси таб этильген «Тюрк-татар тили» деген дерслигинде тапкъан эдик [12, с. 74-75]. Лякин худжурлыгы шунда ки, мезкюр шиир парча-парча этиле ве сатырларнынъ ерлери къарыштырылган алда Шевкъий Бекторенинъ «Татарлыгъым» серлевалы шиирлер джыйынтыгында «Чокъ заманлар ер юзюнде яшадыкъ» адынен бериле:

«Нереде къалды о низамсыз мектеплер?
Нереде къалды о видждансыз котеклер?
Нереде къалды о муаллим эфенди —
Баш уджунда, эльде таягы беклер
Мектепке чокъ варыр исенъ, фитнеджи,
Элле язы язар исенъ этнеджи,
Чокъ заманлар не окъудыкъ, не яздыкъ,
Шимди бакъайыкъ, биз не олдыкъ, неджи?
Ишитирдик акъ сакъаллы къартлардан:
«Окъув недир, язув недир бильмедик.
Чокъ заманлар ер юзюнде яшадыкъ,
Ене яхшы, биз ачлыкътан ольмедик».
Ене яхшы, биз ачлыкътан ольмедик,
Лякин не хорлукълар къалды, корьмедик?!» [14, с. 15]

Юкъарыда муэллифининъ эсерлерини арап уруфатындан кирилъге кечирювде не киби джиддий ве къаба янълышларгъа ёл берильгенини корьдик.

Энъ фена тарафы шунда ки, шимдики вакъытта мектеп ве юкъары окъув юртлары талелелерининъ къолларында Керменчиклининъ чокъ хаталаргъа огъратылган эсерлери булунмакъта. Шунунъ ичюн де земане тедкъикъатчыларымыз эдебиятымызда олгъан бу хаталарны тюзетмеге ашыкъмакъ борджулар.

Къулланылган эдебият:

1. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. — М.: Мысль, 1992. — 446 с. — С. 408.
2. Керменчикли Дж. Сонъ сёз // Миллет. — 1918. — июнь 27.
3. Керменчикли Дж. Татарым // Миллет. — 1918. — авг. 2.
4. Керменчикли Дж. Татарым // Миллет. — 1918. — окт. 16.

5. Керменчикли Дж. Татарым // Янъы дюнъя. — 2001. — янв. 6.
6. Керменчикли Дж. Татарым. Атым. Мукъаддес эмелимиз олуркен. Севин эй шанлы миллет. Сонъ сёз. Челебиджихане. Шиирлер // Кунештен бир парча. Къырымтатар шиирieti антологиясы (XIII-XX асырлар) / Тертип этиджилер Мыкола Мирошниченко, Юнус Къандым. — Киев: Украинада яшагъан миллий азлыкълар тиллериндеки эдебиятлар боюнджа ихтисаслаштырылгъан Баш редакциясы, 2003. — 786 с. — Къырымтатар ве украин тилинде.
7. Керменчикли Дж. Татарым. Сонъ сёз. Атым. Севин эй шанлы миллет. Челебиджихане. Мукъаддес эмелимиз олуркен. Шиирлер // Йылдыз. — 1996. — № 4. — С. 54-59.
8. Керменчикли Дж. Татарым // Фазыл Р., Нагаев С. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Къыска бир назар. — Акъмесджит: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2001. — 640 с. — С. 244-245.
9. Керменчикли Дж. Дженк мейданы. Инандым. Илим. Реджу. Истимдат. Шиирлер // Йылдыз. — 1992. — № 2. — С. 122-125.
10. Керменчикли Дж. Дженк мейданы // Миллет. — 1917. — июль 6.
11. Керменчикли Дж. Эсами Джемели ерине шиир. // Миллет. — 1917. — сент. 11.
12. Керменчикли Дж. Эски мектеплер. // А. Одабаш ве У. Аджы Асан. Тюрк-татар тили. Биринджи болюм. Къырымтатар эдебиятындан орьнеклер. — Акъмесджит: Къырым Маариф комиссарлыгъы нешрияты, 1923. — 98 с. — С. 74-75.
13. Фазыл Р. Диний сёзлер ве анълатувлар лугъаты. — Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2004 — 280 с. — С. 67.
14. Шевкъий Бекторе. Татарлыгъым. Шиирлер. — Симферополь: Доля, 2003. — 43 с. — С. 15.
15. Kermençikli C. Cenk meydanı // Günsel. — 1999. — ' 2. — S. 42-43.
16. Kermençikli C. İlim. Özen başlarınıñ ince dumanı. Mektebimiz sarı taş. Düşünce. Büyük bayram şerefine. Tatarım. Başlangıcından günümüze kadar Türkiye dışındaki türk edebiyatları antolojisi. 13 c. Kırım türk-tatar edebiyatı. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999. — 600 s. — S. 472-474.

17. Kermençikli C. Tatarım! // Derdli, ağrılı qardaşlarımız. Kırmıttatar poeziyasından çevirmeler, maqaleler / Tertib edeni: İlgar Qasımov. — Bakı: «Vektor» Neşirler Evi, 2005. — 205 s. — S. 46-47.

18. Osmanlıca-Türkçe Lugat. / Haz. Ferit Devellioğlu. — Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1997. — 1195 s.

Къошма оларакъ, макъалемизде фикир юрсетилген шиирлернинъ догъру нухаларыны такъдим этемиз.

СОНЪ СЕЗ

Бен татарым энъ кучюк бир шее бен козь юммам
Кучюк биле олса, ярдымы душманымдан уммам⁷.
Догърулыгъа, яхшылыгъа хэр вакъыт боюн эгерим
Лякин хакъсызлыгъа асла, асла, асла бойсунмам.

Эджадамын кесик сёзю къылычдан кескин эди.
Хакъикъата къаршы бир къозудан мискин⁸ иди
О, бир хакъсызлыгъа къызса, ачувланса, копюрге,
Оны дурдырмакъчюн анджакъ хакъикъат дизгин
иди.

Онынъ отъкюн давушындан титрерди бутюн
джихан
Аты кишнерсе, къопарды санки къыямет, туфан.
О, бир кере аскерине «Къон!»⁹ буйругъыны вирсе,
Къаршысына чыкъан душман саврылырды
тоз-думан.

Дюньянынъ хэр кошесинде варды учъ-беш
улькеси,
Хич биринде ёкъды хатта хакъсызлыгъын
кольгеси.
Махкюм¹⁰ миллетлерин хакъкъына да хуръмет
идерди,
Онынъ пайтахты¹¹ дегильди махкюм миллет
джелькеси¹².

Бен о татарын огълуйым, кери алмазды сёзюни,
Хакъикъата къаршы бир кере чевирсе юзюни,
Бен истерим дамарында татар къаны долашан

Йигит варса, сёйлесун догъру, юммасун козюни.
Эй татары севен, аджыян виджданлар
къоркъмайын!
Къыра зибирлара¹³ бакъуб чалышмакъдан
быкъмайын!
Буюк татарлыгъа вердигинъиз буюк анлары,
Намусынъыз узере вирдигинъизи унутмайынъ!

Бойле ифтира-бюхтанлар¹⁴ ялынъыз дегильсиз,
Сизе, бизе, динимизе хэм миллетимизе
Бойле эмиш-деимишчилере къара юзлю дирлер,
Сёйлееджек чыкъсун мейдана, сёйлесун козь-козе!

Татар! ничюн баш устюнде далгъаланмай кок
санджакъ¹⁵?
Ничюн учъ-беш хаине сен олуёрсынъ оюнджакъ?
Ёкъса халъа кераметми беклиёрсынъ онлардан?
Ёкъса халъа кемигинъе даянмадымы пычакъ?

Татар! Ур, йыкъ, урул, йыкъыл, девир, девриль, йине
къалкъ,
Яша, яшат, оль, ольдир не истер, сёйлесин халкъ.
Юксельмек дегильми арзунъ? Я ничюн
юксельмиёрсынъ?
Эгер юксельмек истерсенъ, ере дегиль, кокке бакъ!

Бен сонъ сёзюми сёйлейим, дарыладжакъ
дарылсын,
Хакъикъата къаршы бир дегиль, бинъ хатыр
къырылсун.
Къаны бозукъ, къальби чюрюк, юзю къара бабам
олса,
Чыкъсун татар дюньясындан, джехэннеме
йыкъылсун!

ТАТАРЫМ!

Баш устюмде долашыёр бир булут,
Бана диёр: «Татарлыгъы сен унут!»
Хайыр достум, сен бу дердтен фаригъ ол¹⁶
Шу сёзлери хатырынъда эйи тут:
Сен не дирсенъ — татар огълу татарым,
Татарлыкъдыр ма-бих-иль-ифтихарым¹⁷!

Лятиф бахарь рузгяры кусерсе,
Дёрт тарафдан аджджы еллер эсерсе,
Ерлер, коклер, дагълар, ташлар, денгызлер
Юзь чевирюб ёлларымы кесерсе,
Ёл арамам орталыкъда ятарым,
Амма дерим: татар огълу татарым!

Къоркъунч шемшек¹⁸ хич дурмаюб чакъарса,
Хэр тарафы йылдырымлар якъарса,
Бинь йыл ягъмур, бурчакъ, къар, бузлар ягъуб,
Дюшен селлер орталыгъы йыкъарса,
Юкселирим, алчалырым, батарым,
Ер алтына кирсем, йине татарым!

Дюнъя батса, дерья ташса, чагъласа,
Ай, кунеш де къоркъуб къачса, агъласа,
Еди къат ер, еди къат кок бирлешюб
Татарлыгъы инкяр этсе, сакъласа,
Ери, кокю бир-бирине къатарым
Инкяр итмем йине татар, татарым!

Джебраиль санъа шахидлик идерсе,
Микаиль де къысметими кесерсе,
Азраилин элинде къылынч келиюб
Исрафилъ де сонъ сурыны¹⁹ уфлерсе,
Хакъкынъ хузурында бинь йыл ятарым
Ред идерсе, зорле дерим: татарым!

Арш-ы аля²⁰ ахирете инерсе,
Левх-и махфуз²¹ козь огюме келирсе,
Еди джехэннем, секиз дженнет, бир сырат²²
Хавз-ы кевсер²³ татар дегильсинъ дирсе —
Джумлесини бир тарафа атарым!
Джехэннеме китсем, йине татарым!

Гъылманлар²⁴ да сенден тараф олурса,
Дженнет хурилеринден сорулырса,
Хэр миллете дженнетден ер верилюб
Татар олан дженнетден къогъулурса,
Эбедиен джехэннемде янарым
Лякин йине татар, татар, татарым!..

ДЖЕНК МЕЙДАНЫ

Юксек орман этегинде ёргъун аскер уюёр²⁵.
Азраиль баш уджунда эльде кылыджы дуруёр.
Хава булут, гидже къаранлыкъ олса да, узакъдан
Дагъ башындаки душманнынъ ярыгъы корюниёр.

Къаранлыкъ эксилуб башлай, танъ ери агъарыёр.
Даха кунеш догъмадан хэр тарафы сис²⁶ сарыёр.
Чокъдан бери, уйкъу юзю коръмеен къарагъул²⁷ да
Силяхына таянуб, татлы уйкъуя варыёр.

Заваллычыкъ! Руясында анасыны кориёр.
Бабасыны, агъасыны, кърдашыны сорыёр.
Тааджибле бешикте ятан чоджугъы косътерюб,
«Бу кимин чоджугъы, къач яшында, ады не?» — диёр.

Аскер къатты уйкъуда икен, къопыёр кыямет,
Топ, тюфенк, бомба, шрапнель, картеч, къуршун,
пулемёт.

Бир тарафдан атлы аскер, бир тарафдан пияде.
Худжумын шиддети артыёр кеттикче зияде.

Баш устюнде къаргъа киби учушыёр куллелер²⁸,
Хэр дакъикъа кесилиёр бинъер-бинъер келлелер²⁹.
Бу гурюльти, бу кыямете алышан аскерлер,
Фырсагъ булса, йине ашай, иче, ойнай, куллелер.

Аш-сув унудула, уруш даха шиддетлениндже,
Хэр кес Аллагъа ялвара, дуа иде дининдже.
Эль-аякъ кокте уча, башлар сюрюклене ерде,
Ешилъ отлар узерине, сериле бир ал перде.

Хэр тараф кып-кырмазы къан, усть-устюне
ляшелер,

Юрюменинъ чареси ёкъ, аягъа илишелер.
Я эли, я аягъындан яралы заваллылар,
Къалкъмая истей, меджалы ёкъ, юзь устюне дюшелер.
Якышлаша ики тараф, топ атешин кесиле,
Козюне къан дюшен аскер, сюнгу-сюнгуе келе.
Иште, нерде къркъунч хал... Иште нерде кыямет...
Буны корен Азраиль де джан алмакъдан иркиле...³⁰

Ики тараф вахший киби, салдыра бир-бирине
Бири олюрсе, дигери кече онынъ ерине.
Буюк бир шевкъ иле саплай, зехэрли

Къылыджыны,
Кенди киби бир инсаннынъ гуль киби, юрегине.

Къоркъунч «Урра» седасы та коклере юкселе,
Бу етишмей, аркъадан къопа буюк бир вельвеле³¹.
Ийи ки, там бу арада беллисиз бир эль иле,
Ики тарафдан да теслим байракълары чекиле.

Сёйле къардаш! Не къазандынъ ольдюрмекден бир
инсан?
Ёкъса оны сенми яратдынъ, онъа сенми вирдинъ
джан?
Не ичюн ольдюриёрсынъ, ким ичюн олюёрсынъ?
Ватан ичюнми? Ёкъ, буны хич къабул итмез Ватан.

«Хэр кеси яшасын» — дие яратмышдыр Ярадан,
Джан алмакъле къазанылмаз хич бир вакъыт
шухрет-шан.
Акълынъдамы, эвельден вирилен герблер, нишанлар?
Акълынъда исе, сусама къазанмая чокъ нишан.

Козъ кездирип бакъ хэле бир этрафа, не корюрсинъ?
Хавада къан, дерьяда къан, къарада³² къан, хэп къан
Ардынъа да айлануб бакъ, хэр эвде учъ-беш етим.
Артыкъ Аллахдан къоркъмазсанъ, ташдан, топракъдан
утан!

ЭСКИ МЕКТЕПЛЕР

Нерде къалды о низамсыз мектеблер,
Нерде къалды о видждансыз котеклер,
Нерде къалды о муаллим эфенди,
Баш уджунда таягъы беклер!..

Элифбе, Абдиек³³, Къуран, Ильмихал³⁴,
Окъуй-окъуй не хал къалыр, не меджал!
Еди йыл мектебке китер-келирсинъ,
Хале дерсинъ (бе) юкъары (лям, мим), элиф, бал.

Мектебде чокъ окъур исенъ, фитнеджи,
Хэле³⁵ язы язар исенъ, итнеджи,

Чокъ замандыр не окъудыкъ, не яздыкъ,
Лякин бакъалым шимди олдыкъ неджи³⁶ ?!.

Ишитирдик акъ сакъаллы къартлардан:
«Окъув недир, язы недир бильмедик,
Къач бинъ йыллар ер юзюнде яшарыз,
Биз окъувсыз йине ачдан ольмедик!»

Бу сёз догъру, биз ачлыкъдан ольмедик,
Лякин не хорлыкъ къалды ки корьмедик.
Бу джехалет³⁷, бу сефалет³⁸ юзюнден,
Тек ольмедик, тек ольмедик, ольмедик.

1. Дж. Керменчиклининъ эсерлерини джиддий су-
ретте огренмек ичюн, муаребеден эвель нешир этиль-
ген «Терджиман», «Миллет» газеталарына ве А. Ода-
баш ве У. Аджи Асан иле бераберликте 20-нджи се-
нелерде чыкъарылгъан «Тюрк-татар тили» адлы дер-
сликлерге мураджаат эттик. Мында олгъан Дж. Кер-
менчиклининъ эсерлерини муаребеден сонъ И. А.
Керим, Э. Шемь-заде, А. Дерменджи, З. Къуртнезир, Р.
Фазыл ве С. Нагаев тарафындан неширге азырлагъан
макъале ве китапларда олгъан эсерлернен тенъеш-
тирдик.

2. Ма-бих-иль-ифтихар — озь-озюнден гъурурлан-
гъан /Osmanlıca-Türkçe Lugat / Haz. Ferit Devellioplu. —
Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 1997. — 1195 s. — S. 558.

3. Арш-ы аля — кокнинъ энъ юксек табакъасы (эм-
пирей)

4. Левх-и махфуз — книга судеб

5. Сырат — ёл. Джеэннем устюнден дженнетке кеч-
мек ичюн махсус копюр

6. Арап элифбесине менсюп олгъан «вав» арифни
эм «у, ю» ве эм де «в, ув» оларакъ окъумагъа мумкюн.

7. Уммакъ — уют этмек

8. Мискин — аджиз, заваллы

9. Къонмакъ — турмакъ

10. Махкюм — бирининъ укюми алтында булунгъ-
ан

11. Пайтахт — меркез (столица)

12. Джелъке — ельке

13. Къыра зибирлар — къара михнетлер

14. Ифтира-бюхтанлар — кюфюрлер (клевета)

15. Кок санджакъ — кок байракъ
16. Фаригъ олмакъ — вазгечмек
17. Татарлыкътыр ма-бих-иль-ифтихарым — татар-
лыкътыр бу меним гъурурым
18. Шемшек — уфукъларда атеш туташмасы (зар-
ница)
19. Сур — бойнуздан япылгъан буюк бир бору
(Иерихонская труба)
20. Арш-ы аля — кокнинъ энъ юксек табакъасы
(эмпирей)
21. Левх-и махфуз — книга судеб
22. Сырат — ёл. Джеэннем устюнден дженнетке
кечмек ичюн махсус копюр
23. Хавз-ы кевсер — дженнет чокърагъы
24. Гъылманлар — дженнет ушакълары
25. Уюмакъ — юкъламакъ
26. Сис — муаребеде душмангъа къаршы къулла-
нылгъан зеэрли бир газ чешити
27. Къарагъул — къаравул
28. Куллелер — снарядлар
29. Келлелер — башлар
30. Иркильмек — къоркъудан абдырамакъ
31. Вельвеле — гурюльти, шамата
32. Къара — ер, топракъ
33. Абдиек (Хэфт-и ек) — Къураннынъ энъ сыкъ
окуулгъан сурелерден тертип этильген дерслик
34. Ильмихал — дин къаиделерини анылаткъан ки-
тап
35. Хэле — пек чокъ
36. Неджи — насыл
37. Джахалет — джаиллик (невежество)
38. Сефалет — факъырлыкъ

Юсуф
АЛИЕВ

*«Четэль миллий эдеби-
ятымызнынъ сурьат алув
джерьяны хусусан йигир-
минджи асыр башларына
догъру келе, десек аслы да
мубалагъа олмаз. Себеби,
чокъ асырлар зарфында
башта арап улькелеринде,
сонъра кениш топракъларгъа
акиманик эткен Османлы Им-
ператорлыгында яшап ид-
жат эткен Къырым айдын-
лары умумий бир ёнелиште,
яни тюрк дюнъясы, яхуа му-
сульман дюнъясы ёнелиши
— анъламы боюнджа кенди
къалемлерини чалыштыра
дилер».*

ЧЕТЭЛЬ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ АКЪКЪЫНДА БАЗЫ ТЮШЮНДЖЕЛЕР

ДОГЪУВ ТАРИХЫ

Бугуньде элимизде булун-
гъан менбаларгъа коре,
четэль Къырым миллий эдеби-
яты тарихы он учюнджи юзй-
ыллыкътан башлай. Иште, 1250
- 1517 сенелери Мысыр ве Су-
рие тахтына минип, мезкюр
мемлекетлерде укюмдарлыкъ
япкъан, тюркий къабилелерге
менсюп, яни Къырымдан чыкъ-
къан Бейбарс сюлялеси девир-
ринде бир сыра къырымлы
алимлер, къалем усталары бу
арап диярына келип, мындаки
маариф, илим ве эдебият саала-
рынынъ инкишафына озь иссе-
лерини къоштылар. Эмир бин
Осман Суфи (1330 сенеси Су-
риде вефат этти), Зияэддин бин
Садуллах (1380 сенеси Мысыр-
да вефат этти), Рукнеддин Ах-
мед бин Мухаммед Абдульму-
мин (1380 сенеси Мысырда ве-
фат этти), Исахакъ бин Исмаиль
— Неджмеддин Къырымий (1475
сенеси Мысырда вефат этти),
Ибрахим бин Мухаммед — Бур-
ханеддин Къырымий (1483 се-
неси Мысырда вефат этти)
Яхуд, Османлы императорлыгъ-
ынынъ медениет оджакълары
эсап этильген Истанбул, Эдир-
не, Бурса шеэрлеринде яшап
иджат эткен Къырым айдынла-

рындан Мевляна Реджеп бин Ибрахим (1390 сенеси вефат этти), Мевляна Шерефеддин бин Кемаль (1440 сенеси вефат этти), Мевляна Сейид Ахмед бин Абдуллах (1470 сенеси вефат этти) киби кълем усталарынынъ адларыны анъмакъ мумкюн. Асия, Авропа, Африка кыталарындаки бир талай улькелер узеринде укъом сюрген Османлы императорлыгъынынъ ичтимай-сиясий эм де медений омюринде - онынъ бутюн пытакъларынынъ инкишаф джерьянында иштирак этерек кенди салмакълы исселерини кыошкъан Кыырым айдынларындан юзлерле шахысларнынъ адларыны мисаль кетирмек мумкюн. Эбет, Кыырым ве онынъ тамыр халкъы кыырымлыларнынъ бир чокъ саалары даа огренильмегени киби, бу магърур халкънынъ Кыырымдан тышта, гъурбетликте яраткъан зенгин эдебиятыны ве джианнынъ тюрлю сааларындаки инкишаф тарихына кыошкъан мисли ёкъ иссеси даа огренильмеди. Ильмий нокътай-назардан янашкъанда, Кыырым ве кыырымлылар даа огренильмеген эм де ич бир тюрлю тедкъикъат ишлери алынып барылмагъан сырлы бир сандыкътыр. Эбет, Михайло Ломоносовнынъ тили иле сёйлегенде, бардан ёкъ олмай, ёкътан бар олмай. Бу кыанунда темелли акъикъат бар. Себеби, Кыырым ве онынъ догъмуш эвлятлары кыырымлылар дюльбер сейяремизнинъ не еринде яшамасынлар, оларнынъ джамарларында Кыырым кыаны айланды, набызлары да Кыырым набызы иле аёнкъ деш чалышты. Чюнки такъдир муджиби, о, сейяремизнинъ анги бир нокътасына барып тюшмесин — олсун Романияда я да Тюркиеде, олсун Алманияда яхуд Америкада — эр ерде Ватаны Кыырым ве догъмуш халкъы иле багълы янъы йырлар, янъы дестанлар, янъы эфсанелер, янъы масаллар янъы эсерлер яратып кельмектелер. Бунынъле бутюн дюньягъа: «Бизлер бар эдик, бизлер бармыз, бизлер оладжакъмыз» деп нумайыш этмектелер, буны амельде исбат япмакъталар.

Эм акъикъатта, халкъымыз озюнинъ асырлар кыатламларындан осип чыкъкъан орькенлерининъ сагъламлыгъы, къавийлиги, зенгинлиги эснасында битмез-тюкенмез такъдир сынавларыны - хышымларыны Алланынъ икметиле енъип кельмекте, эп пишкинлешмекте. Кеттикче эфсанелерде, масалларда, дестан-

ларда тасвирленильген севимли къараманларгъа чевирильмекте. Къараман халкънынъ исе, зенгин тарихы, медениети, урф-адети, аныанеси эм де мытлакъа зенгин эдебияты ола.

Иште, такъдир муджиби Къырымдан тыш улькелерге барып тюшкен къырымтатар халкъынынъ векиллери о ерлерде догъмуш Къырым аныанелерини, урф-адетлерини, медениетини, эдебиятыны девам этип эп яшатып кельмекте.

Четэль миллий эдебиятымызнынъ суръат алув джерьяны хусусан йигирминджи асыр башларына догъру келе, десек аслы да мубалягъа олмаз. Себеби, чокъ асырлар зарфында башта арап улькелеринде, сонъра кениш топракъларгъа акимлик эткен Османлы Императорлыгъында яшап иджат эткен Къырым айдынлары умумий бир ёнелиште, яни тюрк дюньясы, яхуд мусульман дюньясы ёнелиши — аныламы боюнджа кенди къалемлерини чалыштыра эдилер. Ве лякин бу ерде бир шейни къайд этип кечмек лязим ки, къадим заманлардан та йигирминджи асыргъа къадар Къырымдан тыш улькелерде яшап, умумий ёнелиште иджат эткен ярымададан чыкъкъан айдынлар озь тамырларыны унутмадылар ве оларнынъ эксериети Къырым иле багълы тахаллюс иле яшадылар. Усеин Кефевий, Решид Ахмед Эфенди Къырымзаде, Кефевий Мухаммед Эфенди, Кефевий Мухаммед Шефикъзаде, Махмуд бин Сулейман Кефевий, Къырымий Азиз Идрис Бей, Махмуд Къырымлы, Сейид Муса Эфенди Кефевий, Мухаммед Бурханеддин Къырымий, Неджмеддин Къырымий ве дигерлери юкъарыдаки фикрлерге ачыкъ-айдын мисаль ола билир.

Амма йигирминджи юзйыллыкъ арфесинден итибарен дюнья «харитасы» башкъа бир тюр, шекиль алып башлады, сейяремиз халкълары арасында янъы ёнелишлер ве аныламлар догъды. Нетиджеде асырлар зарфында яшап кельген гъае ерине янъы гъаелер кельди, тамыр атты, темеллешти ве кенди къанунларыны ашлады. Бунынъ акъибетинде, джеми халкълар, бу джумледен къырымтатар халкъы да озюнинъ дюньяда насыл бир ерни ишгъаль эткенини янъы къанунлар нокътайи-назарындан янашып яшамагъа арекет этти. Янъы къанунлар аятнынъ бутюн сааларыны къаврап алды. Къырымтатар халкъы гъайры халкълар

киби, тарих кыатламларындан, асыр кыатламларындан кенди тамырыны, негизини кыдырды, тапты, ондан рухланды, яни озюне янгы маневий емек теминледи. Мезкюр маневий емек эснасында янгы ёнелиште, янгы анъламда янгы айдынлар догъды. Эбет, мейдангъа кельген янгы ёнелишлернинъ, янгы анъламларнынъ тамырлары асырлар кыатламларында яшап кельген ёнелишлерден — анъламлардан сув ичтилер — кыует алдылар ве бу айдынлар сейяремизнинъ не еринде булунсалар да, эр вакыт ве эр ерде о кыуетнинъ тесириле яшадылар, яшамакыталар. Ве айны шу кыуетнинъ махсулы оларакъ Кыырымдан тыш улькелерде миллий медениет оджаклары догъды, газеталар, меджмуалар нешир этильди. «Кыырым», «Эмель», «Чолпан», «Добруджа садасы», «Тарих иль мусюльман», «Къара денъиз» иште булар джумлесиндендир.

Белли олгъаны киби, матбуат бар ерде айдынлар да догъа. Иште, Кыырымдан тыш улькелерде чыккып башлагъан миллий матбуатлар этрафында сыра-сыра кыырымлы эдиплер догъды. Ибраим Отар, Фейзи Рахман Юртэр, Абдулла Фаикъ, Аджемин Бавбек, Алтай Керим, Невзат Юсуф, Бугра Альпгерай, Фикрет Кыырымлы ве дигер къалем усталары бойле эдиплер сырасындан ер алдылар.

ЧЕТЭЛЬ КЫЫРЫМТАТАР ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫ

Четэль кыырым-татар эдебияты хусусында сёз юрютильгенде, энъ эвеля эджнебий мемлекетлерде догъгъан, джулялангъан эдебиятнынъ темели — халкъ агъыз яратыджылыгына ургъу берильсе макъсадгъа мувафыкъ ола билир.

Бугуньде белли олгъан малюматларгъа эсаслансакъ, четэль кыырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгы эсасен он секиз асырнынъ экинджи ярысындан, даа догърусы 1783 сенесинден башлай. Белли олгъаны киби, айны шу сене, Русие императорлыгы 1774 сенеси июль 10-да Османлы императорлыгы иле имзалагъан Кучюк-Къайнарджы сульхини бозып, Кыырымны басып алды, сонъра махсус ферман иле оны Русиеге къошкыаны акъкында илян этти. Иште, шу вакыттан итибарен кыырымлыларнынъ кутлевиый муаджир-

ликлери башланды. Ве айны заманда олар барып чыкъ-
къан ерлерде муаджирлик мевзусында тюркюлер, бей-
итлер, эфсанелер, масаллар, дестанлар догъды. Бу ерде
бир шейни къайд этмек ерли ки, муаджирликте догъ-
гъан фольклорнынъ аман-аман эписи Аналарнынъ
Анасы эсап этильген Ватан иле багълыдыр. Айны за-
манда мезкюр фольклор инджилеринде муаджирлер-
нинъ Ватаны Къырымгъа нисбетен асретликлери, эд-
жнебий улькелерде агъу яшайышлары, агъыр аятла-
ры ифаделениле. Бу фикирлерге делиль оларакъ бир
къач нуміоне кетирмек лязимдир.

Дерья толу параход, эй яр, татар халкъы, айтыр да
агълерим,
Татарны юрттан айыргъан, эй яр, къзакънынъ полкы,
айтыр да агълерим,
Акъ топракънынъ ялысы, эй яр, бизге де кульмей,
айтыр да агълерим,
Падиша берген эки огюз, эй яр, «къя» десенъ де
джурмей, айтыр да агълерим.

Билялмадым мен мында, эй яр, къыбламы, сыртым,
айтыр даа гълерим,
Эр шейден де татлы экен, эй яр, озъ тувгъан юртум,
айтыр да агълерим,
Тюше Къырым акъылгъа, эй яр, ичим къайнай, айтыр
да агълерим,
Тюрлю тарлыкъ сыкъынты, эй яр, юрегим чайнай,
айтыр да агълерим.

Мемлекеттен чыкъкъаным еди йыл олду,
Юрдумын тикенлери бана гуль олду.
Аннемин аджы сёзлери шекер-бал олду!..

Шаир чокътур, язан ёкъ,
Минаре вар, эзан ёкъ.
Гъурбет эльде олпорсенъ,
Мезарынгъы къазан ёкъ

Джавын, боран демедик, чыкътыкъ биз ёлгъа,
Къаратмады язымыз онъгъа ве солгъа.

Къалентирге огърадыкъ, айларман джаттыкъ,
Тёшек, ястыкъ къалдырмай, эр шейни саттыкъ.

Буюгъып къалгъан эсапсыз, ёрлыкъкъан ачтан.
Ана, баба балларын аттылар баштан.

Беденде къанлар сувуды, джуреклер турды,
Шайтип, халкънынъ бойнуны къалентир урды.

Гъурбет о къадар аджджы
Ки, не варса ичинде
Эпси бана ябанджы
Эпси башкъа бичимде.

Не арзум, не эмелим,
Яраланмыш бир элим.
Бен гъурбетте дегилим,
Гъурбет беним ичимде.

Эриёрум гит-гиде,
Эльвида эр умюде,
Гъурбет бенлигими де
Битирмиш бир ичимде.

Анълашыла ки, мезкюр тарихий сатырларда, иджрет инсангъа мисли ёкъ фаджиалар догъургъаны хусуста буюк бир бедийй усулда тасвирлениле.

Эбет, Къырымнынъ эвлятлары тарафындан Ватанындан тыш улькелерде яратылгъан агъыз яратыджылыгъы даа огренильмеди. Четэль Къырым фольклоры кенди тедкъикъатчыларыны беклей.

ЧЕТЭЛЬ КЪЫРЫМТАТАР ЭДИПЛЕРИ ВЕ ЭДЕБИЙ ЭСЕРЛЕР

Четэль къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы иле бир сырада четэль къырымтатар эдебиятынынъ

чешит жанрлары да джанланып барды, эп инкишаф этти. Юкъарыда сёйлеп кечкенимиз киби, бу джерьян эсасен он докъуз асырнынъ сонълары, йигирминджи асырнынъ башларында суръат алды.

Четэль къырымтатар миллий эдебиятына темель ташы къойгъанлардан бири МЕМЕТ НИЯЗИЙ (1878 – 1931) азретлери десек аслы да мубалягъа олмаз. Романиянынъ Мангалай шеэрини якъын Ашчылар коюнде догъгъан Мемет Ниязий акъикъатта эдебият алеминде озюне хас буюк из къалдырды. Онынъ бабасы Исмаиль эфенди ве анасы Азизе ханым он докъузынджи асырнынъ алтмышынджи сенелери Къырымдан Романиягъа барып ерлешелер.

Мемет Ниязий он бир яшыны толдургъанда олар Истанбулгъа кочелер ве мында Даруль-Муаллим намында окъув юрдуна кирип тасиль ала, битире ве муаллим зенаатыны эльде эте. Ана-бабасы вефат эткен сонъра о, 1904 сенеси Романиягъа къайта ве омюрининъ сонъуна къадар Косътенджеде муаллим олып чалыша. «1904 сенеси Добруджагъа келерек, Косътендже рушдиесине башта муаллим, сонъра мудир олгъан генч шаир Мемет Ниязий биринджи оларакъ о девирдеки айдынлар ве дин адамлары арасында кениш бир шекильде реформ фаалиетлерини, усулджедид арекетини бу топракъларда яймагъа чалышты ве терен тамыр аттырды» деп яза Недрет Махмут озюнинъ «Мемет Ниязий» серлевалы ильмий макъалесинде. (Махмут Н. Мемет Ниязий//Къырым. – 1998 - №25).

Эбет, Мемет Ниязий озюнинъ муаллимлик фаалиетини Къырымдан башлай. О, Истанбулдаки окъув юртуны битирдиктен сонъра 1899 сенеси Къырымгъа келе ве мында оджа олып чалыша. Амма чар акиметининъ такъиби акъибетинде о, Къырымдан кетмеге меджбур ола. Ве лякин, Мемет Ниязий бутюн омюри девамында Къырымда дефаларджа булуна.

1917 сенеси. Русиеде къалабалыкълар башлай, не-тиджеде империя парчалана. Эсаретликте булунгъан миллетлер, бу джумледен къырымлылар да уриетни эльге алмакъ ашкъында куреш башлай. Къырымда Къурултай ачыла ве Къырым миллий идареси чалышып башлай. Романияда, Тюркиеде ве дигер мемлекетлерде яшагъан къырымлылардан базылары тари-

хий Ватанларына кельмек ве ярдымда булунмакъ ашкъында ярымадагъа ёл алалар. Иште бойле мукъ-аддес макъсад иле Мемет Ниязий де Къырымгъа келип чыкъа. О, башта Акъмесджитте нешир этильген «Хакъ сес» газетасында, сонъра Багъчасарай миллий Талим идаресинде чалыша.

Четэльде яшап иджат эткен буюк айдынлардан бири Мустеджип Улькюсал азретлери Мемет Ниязий иле 1918 сенеси Къырымда корюшкени хусуста бойле яза: «Бен де о заманы Къырыма дёнюп, Фотисала коюнде оджалыкъ япа эдим. Бир гунь Багъчасарая гидерек Мемет Ниязийни зиярет яптым. «Зынджырлы Медресе»де бир — эки гунь берабер олдух. Чокъ хонуштыкъ, дертлештик. О гуньлерде озь юрдумызда чалышмакътан некъадар бахытлы олгъанымызны дуя эдик. Не языкъ ки, о гуньлер узакъ сюрмеди». (Улькюсал М. Хатырлавлар.//Анкара. — 1999).

Русиеде ватандашлар дженки башлагъан сонъра Мемет Ниязий 1920 сенеси Добруджагъа къайта ве бутюн омюри анда кече.

Мемет Ниязий Романияда ана тилинде «Добруджа садасы», «Тешвикъ», «Ышыкъ» адлы газеталарны эм де «Мектеп ве аиле» меджмуасыны чыкъара.

Мустеджип Улькюсалнынъ къайд эткенине коре, Мемет Ниязийнинъ эдебий аятында энъ парлакъ девир 1900 — 1920 сенелерине догъру келе. Шаирнинъ эсерлери «Кок китап» (1919), «Сагъыш» (1931), «Къырым шиирлери» (1935) намлы китапларда нешир этильди. Бу джыйынтыкълардан ер алгъан шиирлер эсасен догъмуш халкъынынъ истирапларыны, гъурбетликни, юрткъа нисбетен асретлигини, севгисини акс эте. Затен, Мемет Ниязийнинъ шиирлери халкъ руху иле сыкъы багълыдыр. «Итхафат» («Багъышлав»), «Ешилъ Ада», «Бен омюримде аз кульдюм, чокъ агъладым», «Озь юрдумда гъарибим», «Ешилъ юрткъа», «Добруджадан селям кетирдим Къырыма» киби шаирнинъ онларле, юзлерле эсерлериле танышкъанда юкъарыдаки фикирлерге къани оласынъ:

Бизге Къырым бир чакъырым болса да,
Коп вакъытлар бир хабер алалмадыкъ
Асретликтен козылерге яш толса да,
Ешилъ Джурткъа догъру джол табалмадыкъ.

Сонъра туйдыкъ къаранлыкълар ачылгъан,
Гузель Къырым ешилленген, шенъленген.
Чатыртавдан кунеш нуру сачылгъан,
Миллет джуртта байрам ясап эгленген.

«Къырымгъа»

Мемет Ниязий 1931 сенеси ноябрь 29-да Меджедие шеэринде (Романия) вефат этти. 1935 сенеси июль 22-де, базар куню, Мемет Ниязийнинъ къабирине къююлгъан башташнынъ — абиденинъ ачылув мерасими олып кечти. Темиз мермерден япылгъан тарихий абиденинъ ачылув мерасимине топлангъан бинълерле адамнынъ арасында къырымтатар халкъынынъ айдындарындан бири ДЖАФЕР СЕЙДАМЕТ (1889 — 1960) азретлери де бар эди.

«Мерхум Джафер Сейдамет Къырымэр, белли олгъаны киби, 1917 сенеси олып кечкен къырымтатар Къурултайында Къырым Мустакъиль Татар Джумхуриетининъ. Тыш Ишлери министри вазифесине сайлангъан эди. Факъат янъы къурулмакъта олгъан большевик укюмети, татарларнынъ мустакъиллигини къабул этмегени киби, совет ордусынынъ денъиз аскерлерини бу фаалиетке къаршы къуллана ве миллий шейтимиз Челеби Джиханны къатиль эттире. Бу къалабалыкъта Джафер агъа бир чаре этип башта Кавказгъа бара, андан Тюркиеге кече ве омюри бою Ватаны Къырым дапасына ёлбашчылыкъ япа, 1960 сенеси апрель 3, базар куню вефат эте. Мен рахметлини бир кере 1948 сенеси октябрь 20-де Австриядан Тюркиеге муаджирлик эткенимде, Истанбул дживарында булунгъан Тузла къачакълар лагеринде корьдим. Бир де 1957 сенесининъ язында Ускюдарда (Тюркие — Ю.А.) Нури Демирагъанынъ къорусында (орманында) Къырым Джумхуриети япкъан пикникте корьдим. Мерхум Джафер агъанынъ озь халкъынен сыкъ-сыкъ корюшип-корюшмегенини яхшы бильмейим. Ялынъыз олюминден бир къач йыл эвель Анкарагъа кельгенимде, бир къырымлынынъ эвинде «Манъа эмбарго къойдылар, ич бир семетдешимнен корюштимейлер», дегенини эшитип, зияде кедрлендим. Чюнки о вакыт Джафер агъанынъ козьлери яшлангъан эди». (Юртэр Ф.Р. Джафер агъанынъ мектюплери //Иылдыз. — 1994. - № 5).

Къырымнынъ дженюбий саилинде ерлешкен Къы-

зылташ коюнде 1889 сенеси сентябрь 1-де догъгъан Джафер Сейдамет Истанбул, Париж, Петербург университетлеринде — укъукъшынаслыкъ болюклеринде ве Одесса арбий окъув юртунда тасиль алды. 1917 сенеси ноябрь 26-да озь ишини башлагъан Биринджи Къырымтатар Миллий Къурултайы Джафер Сейдаметни янъы илян этильген Къырым Халкъ Республикасында Арбий ве Тыш Ишлери везири вазифелерине тайин эте. 1918 сенеси Къара денъиз, хусусан Акъяр денъизджилери ярдымы саесинде большевиклер — советлер акимиети тарафындан мейдангъа кельген янъы Къырым миллий укюмети дагъытыла, онынъ азалары якъаланыла ве къуршунгъа тизиле. Джафер Сейдамет тесадюфен большевиклер панджасына тюшмеден четэльге, Тюркиеге барып чыкъа. Джафер Сейдамет иште шу сенеден итибарен та омюрининъ сонъуна къадар Къырым ве къырымлылар меселелериле огъраша. Месея, 1921 - 1922 сенелери ярымадада ачлыкъ укюм сюрген вакъытлары Джафер Сейдамет Къырымгъа ярдым этмек макъсады иле Тюркие ве Рум папазы укюметлерине мураджаатта булуна, нетиджеде бойле ярдымны теминлей. Бундан гъайры, Джафер Сейдамет къырымтатарлар джезагъа (репрессиягъа) огъратылгъаны себеп бутюн дюнья девлетлерине ве БМТге наразылыкъ бильдире. Айны заманда о, озюнинъ Къырымдан тыш фаалиетинде сейяремизининъ тюрлю девлетлерине онынъ юкъары идарелерине, миллий джемиетлерине къырымтатарларнынъ вазияти, курешлери, истикъляль давалары аксолунгъан весикъалар азырлап теслим эте.

Эбет, Джафер Сейдамет буюк сиясий-ичтимаий, девлет эрбабы олмакъле бир сырада о гъает аджайип публицист эм де эдиптир. «Йигирминджи асырда татар миллети мазлумеси» адлы ильки эсеринде (1911) озюнинъ дюньябакъышыны — фельсефий фикирлерини беян эте. Арадан вакъыт кече, Джафер Сейдамет бу китабы хусуста бойле фикир бильдире: «Биз акъикъатта Русиенинъ (чар Русие — Ю.А.) текмилъ дагъыладжагъыны корип оламадыкъ. Юрдумызнынъ эйиаллылыкъкъа, халкъымызнынъ медениетке иришебильмеси ичюн эр шейден зияде Русиеде инкъиляпнынъ джанлануву огърунда чалышувны зарур деп биле эдик Рисалемде руханий идаресини ислях эт-

мек, вакъуфларнынъ эльге алынмасы, маарифнинъ ве медений джерьянымызнынъ къуветленмеси ичюн инкъиляпнынъ гъалебе къазанмасындан ве чаризмнинъ йыкъылмасындан баас этем».

Джафер Сейдаметнинъ къалемине менсюп «Рус инкъилябы» (1930), «Мефкюре ве тюркчюлик» (1934), «Гаспралы Исмаил бей» (1934), «Совет джеэннеминде койлю ве ишчи дюзюми» (1948) киби онларле ильмий — публицистик эсерлери айры-айры китап оларакъ басылып чыкъты. Эсерлернинъ ялынъыз серлевалары биле чокъ шейни анылата. Бундан гъайры Джафер Сейдамет сыра-сыра бедий эсерлернинъ муэллифидир. О озюнинъ «Антлы Къурбан», «Шейт аскерлер Мезарлыгъы», «Мурад баба», «Генч Нури Ходжа», «Йылмазлар Мезарлыгъы» ве дигер эсерлериле Къырым тарихынынъ сонъки учъ девирини къаврап ала. Биринджи девир — Къырым Русие тарафындан басылып алынувы, яни 1783 сенеден 1883 сенесине къадар. Экинджи девир — Исмаил Гаспралы тарафындан башлангъан уянув арекетлери девир, яни 1883 сенеден 1917 сенесинедже олгъан девир. Учюнджи девир — Къурултай девир, яни 1917 сенесинден итибарен.

Джафер Сейдамет мезкюр эсерлеринде тасвирлеген вакъиалар Къырым ве къырымлылар тарихы иле багълы весикъаларгъа базана эм де оларны гъает юксек бедий ренклер иле, орынеклерле тасвирлей. Албу исе, Джафер Сейдаметнинъ кениш диапазонда бир шахс олгъаныны исбатлай.

Джафер Сейдаметнинъ вефатындан отуз йыл кечкен сонъра, 1991 сенеси Тюркиеде онынъ эсерлеринден тертип этильген «Нурлу Къабирлер» серлева астында китап нешир этильди.

Озюнинъ бутюн анылы омюрини Къырым ве онынъ эвлятлары къырымлыларгъа багъышлагъан буюк сиясий, ичтимаий девлет, эрбабы ве айны заманда гъает аджайип языджы, публицист Джафер Сейдамет (Къырымэр) 1960 сенеси, апрель 3-те Истанбулда вефат этти.

Юрдун гитти, юртдашларынъ къалды Москоф

элинде

Бу чокъ аджы хиджран сенинъ зикринъ олду

дилинде,

Къырым дединъ, Къырымлылар ичюн яндынъ,
Джафер, бу огъруда гочен шейтлере къатылдынъ! —
якъылдынъ,

деп яныкълай озюнинъ «Джафер агъама» шииринде четэль миллий эдебиятымызнынъ векиллеринден бири РЕШИД АШКЪЫ ОЗЪКЪЫРЫМ (ЧОРАБА-ТЫР) (1893 — 1969) азретлери.

«Къартбабай!.. Мен бугунъден сонъра кендиме Чорабатыр адыны верем. Чорабатыр Азавдан чыкътыкъта, онъа энъ эввелъ мен къолвереджегим Чорабатыр Чорабатыр Сен Чатырда нур олуп, думан ве булут олуп учтукътан сонъра кене сенинъ Чорабатыр адынъны шу къарт дюньянынъ чевре-четине яяджакъ ве анъдыраджагъым... ». Решид Ашкъы Озъкъырым 1908 сенеси Къырымда булунгъанда чокъ буюк яшында олгъан бир дедеден Чорабатыр дестаныны эм де икяелер эшиткен сонъ иште бойле ант-емин иче ве озюне «Чорабатыр» тахаллюсыны ала.

Чорабатыр Адапазар шеэринде (Тюркие) 1893 сенеси март 21-де догъды. Истанбулда Фатих Медресесинде тасиль алды. Бир сыра мемлекетлерде булунды. Балкъан ве биринджи джиан дженкинде иштирак этти.

Чорабатыр иджадынынъ эсас мевзусы Къырым ве къырымлылардыр. Оларнынъ кечмиши, бугуни ве ярыныдыр. Бир сёзле сёйлегенде о, ватанпервер шаирдир. Шаирнинъ «Къырымчюн», «Джуртымчюн», «Турнам», «Чатыргъа», «Къырымлы джашларгъа», «Тилек», «Байрагъым» киби бир чокъ шиирлери бунъа делиль ола билир. Чорабатырны сейяремизнинъ энъ гузель дагълары, энъ татлы — манзаралы акъкъан сувлары, энъ мешур ве буюк шеэрлери биле къанаатлендирмеди. О акълен олса да, ялынъыз баба-деде юрту иле, онынъ дюльберлиги иле яшады:

Къарт ачунун чевре-чети инджилерле безенсе,
Кокке бакъкъан альплеринден алтын къайнап
фышкъырса,
Танъры мени хакъан сайлап бу улькеге джиберсе,
Не Альплерни, не Таймысны, не Парисни истерим
Къырымлыман мен Къырымдан олюрим де кечамам.

«Къырым, сенден кечемем»

Шаир озюнинъ «Турнам» шииринде исе, къальбин-

деки Ватан севгиси, Ватан асрети кеттикче янардагъ киби эп фышкырып баргъаныны ифаделей:

Турнам, юрткъа бар, турнам,
Сагъынгъаным айт, турнам.
Бузлу-Гумюш чокъракътан,
Ичип салкъынлан, турнам.
«Турнам»

Чорабатыр миллий дуйгъуны бутюн барлыгъы иле сезе эди. Онынъ яраткъан джеми эсерлери бу мукъаддес миллий дуйгъунынъ бирер нагъышларыдыр, орынеклеридир десек, аслы да мубалягъа олмаз.

«Чорабатыр инсанлыкъ вазифелери янында бугунъки тюрк несилине эр бакъкъанда орынек ола биледжек Къырым эвлядыдыр, Къырым шаиридир» деп къыймет кесе Решид Ашкъы Озкъырымнынъ яратыджылыгъына белли тюркшынас алим Ибраим Отар. (Отар И. Решид Ашкъы Озкъырым (Чорабатыр) // Эмель. — 1969. - № 5). Акъыкъатта, Чорабатыр озюнинъ «Татарджылыкъ яшай деп зорлагъанларгъа» серлевалы шииринде тюрк, татар, чечен, къалмыкъ, озбек «бир атанынъ къыркъ баласы, Орта Асия ерлери, къаны темиз, урувы бир сойдан кельген балалары» дие шаир татар, тюрк, деп айыргъанларны тенбиелей.

Чорабатыр публицистика жанрында да баягъы бир ишлер япты. Шаир даа генчлик чагъында, яни 1918 сенеси большевиклер элинден шейт кеткенлер хатырасына язгъан «Большевиклер панджасында джан берген мукъаддес аркъадашларыма» серлевалы публицистика макъалесинде бойле хитап эте: «Эй заваллы, бедбахт генчлер!.. Миллий истикъялимизни илян этерек чокъ сенелерден бери бу талийсиз диярда далгъаланмагъан кок байрагъымызны далгъаландырмакъ ичюн миллетимизге къурбан кеттинъиз!.. Лянет олсун о большевиклере ки, къанлы эллери джианнынъ эр тарафыны матем ичине сокътулар. Эр ерде къан, вахшийлик, олюм вулкъанлары сачаркен севгили юрдумызынъ мукъаддес эвлятларыны да парчаладылар. Ве лякин дюнья тарихы алтын харифлере ялынъыз сизни язаджакъ ве урьметле селямлайджакътыр». (Ашкъы Р. Большевиклер панджасында джан берген

мукъаддес аркъадашларыма //Къырым. — 1918. - № 9).

Решид Ашкъы Озькъырым 1969 сенеси, октябрь 10-да Истанбулда вефат этти. Бир вакъытлары, даа догърусы 1908 сенеси илькиде Къырымда булунгъан заманы ихтияр кишиден Чорабатыр акъкъында эшитип япкъан антына омюрининъ сонъуна къадар садькъ къалды. О, догъмуш халкъы къырымлыларнынъ фольклор къараманы Чорабатыр киби сонъ нефесине къадар миллет ёлунда чалышты, бутюн аятыны, бутюн иджадыны ялынъыз Къырымгъа ве къырым-татарларгъа багъышлады. Решид Ашкъы Озькъырым (Чорабатыр) язгъан эсерлерининъ аман-аман эписи «Эмель» журналында дердж олунды. Мына энди чокъ сенелерден берли Къырым ве къырымтатарларнынъ аятыны акс этип кельген «Эмель» меджмуасынынъ эсасчысы исе, бу джефакеш халкънынъ даа бир буюк муневвери МУСТЕДЖИП УЛЬКЮСАЛ (1899 — 1996) азретлеридир.

Мустеджип Улькюсалнынъ эдждатлары он докъуз асырнынъ орталарында Къырымдан Романиянынъ Добруджа минтакъасында ерлешелер. Иште, Мустеджип Улькюсал да, анда, Азаплар адлы койде догъа. О озь тасилини башта Романияда, сонъра Тюркиеде ала.

1917 сенеси. Къырымда Къурултай укюмети мейдангъа кельгенини эшиткен Мустеджип Улькюсал озю киби юрт, Ватан ашкъында янгъан отуз нуфуз генч иле Романиядан Къырымгъа ёлланмакъ къарарына келелер. Ве лякин Романия акимиети тарафындан бир сыра маниалар яратыла, бу джумледен Къырымгъа кетмеге паспорт берильмей. Мустеджип Улькюсал ич бир тюрлю маниаларгъа бакъмадан изинсиз — паспортсыз Ватанына келип чыкъа. Ве лякин, о, гемиден тюшкени киби якъаланыла. Бираз вакъыттан сонъра о, Къырым Миллий Къурултайы векили Садыкъ Къайтмаз огълу тарафындан къуртарыла ве Фотисала коюнде эки йыл зарфында оджалыкъ япа.

Русиеде ватандашлар дженки башлангъан сонъра Мустеджип Улькюсал Тюркиеден кечип Романиягъа келип чыкъа. Анда Будапешт университетининъ укьукъшынаслыкъ болюгине кирип окъуй. Иште, университетте окъугъан вакъытлары озю киби йигирми эки генч семетдеши иле «Тонгъуч» намында миллий меде-

ниет бирлешмесини тешкиль эте. 1930 сенеси исе, Мустеджип Улькюсал кенди аркъадашлары иле бирликте «Эмель» серлевха астында меджмуа чыкъарып башлайлар. Бу тарихий журналнынъ ильки саны 1930 сенеси январь 1-де дюнья юзюни коре. Базы бир те-нефюслер иле мезкюр журнал аля бугунь дердж эти-ле. Меджмуанынъ эсас гъаеси Къырым ве къырымта-тарларнынъ медениетини, тарихыны акс этмек иле бир сырада бутюн дюнья тюрклери бири-бириле къандаш олгъанларыны косътермектир.

Арадан чокъ вакъыт кечмей, «Эмель» меджмуасы къырымтатарларнынъ ресмий органы оларакъ илян этилди. Къырымда, Романияда, Тюркиеде, Польшада, Булгъаристанда яшагъан къырымлы зиялылар «Эмель»нинъ догърудан-догъру ярдымджысы олды-лар.

1933 сенеси апрель 23-те Мустеджип Улькюсал ёлбашчылыгъында «Эмель»джилер Косътенджеде буюк бир топлашув тешкилятландыралар. Джафер Сейдамет мезкюр топлашувда Исмаил Гаспралы ве «Терджиман» газетасы узеринде тарихий чыккыш япа. Кене «Эмель»джилернинъ тешеббюси иле Добру-джада къырымтатар санаты кунълери кечириле.

Мустеджип Улькюсал бойле арекетлерден ве алы-нып барылгъан ишлерден буюк рухий къувет аларакъ аркъадашлары иле берабер «Тюрк Медениети Бир-лиги» намында тешкилят къура ве 1934 сенеси май-ыс 29-да Къурултай кечирелер. Мустеджип Улькюсал Къурултайгъа реис сайлана. Къурултайда Джафер Сей-дамет де иштирак эте ве нутыкъ иле чыккышта булу-на. Айны шу куню акъшам белли четэль къырымта-тар миллий эдиби Абдулла Фаикъ азретлерининъ «Шаингерай Хан» пьесасы ойнала. Мустеджип Уль-кюсал буюк меаретликле Шаингерайнынъ ролюни ойнай ве рыкъма-рыкъ толу театро залындаки адам-ларда (2500 нуфуздан зияде) буюк теэссурат къалды-ра.

«Тюрк Медениети Бирлиги» бирлешменинъ Къу-рултайындан сонъра Мустеджип Улькюсал бутюн барлыгъы иле миллет ишине далып кете. Махсус фонд мейдангъа кетире ве анда тюшкен акъчагъа муаллим, матбааджы, шаир Мемет Ниязийнинъ къабири узе-рине мермерден абиде тиклениле. Абиденинъ ачылув

мерасими 1935 сенеси июль 22-де олып кече. Бундан гъайры фонд парасындан окъув юртларында тасиль алгъан мухтадж къырымлы талелелерге бериле ве иляхре. Базида татиль вакъытлары генч аркъадашлары иле берабер бутюн койлерни долана, «Тюрк Медениети Бирлиги»нинъ койлердеки болюклерини козьден кечире, аит вазифелер бере, халкъ иле корюше, субетлер кечире, миллий тешкилятнынъ даа зияде къуветлешмеси ичюн чалыша. Ёргъунлыкътан ве юкъусызлыкътан о аслы да шикъятленмей. Аксине, Мустеджип Улькюсал япылгъан ишлернинъ хайырлы ве умуотли кыгъылчымларыны - «мейваларыны» коререк зевкълана, къуветине къувет къошула.

Эбет, Мустеджип Улькюсал бир тарафтан бу агъыр ве месулиетли ишлер иле огърашса, экинджи бир тарафтан къорантасыны кечиндирмек ичюн адвокатлыкъ зенаатында да чалышмагъа меджбур эди. Экинджи джиан дженки башлангъандан сонъра «Эмель»ни чыкъармакъ меселеси маддий тарафтан эп агъырлаша. Мустеджип Улькюсал Пазарчыкъ шеэриндеки эвини сата ве онынъ парасына журналны чыкъармагъа девам эте. Ве лякин пара кене бите, дженк эп кенишлей. Нетиджеде он бир сенеден сонъра, яни 1940 сенеси «Эмель»нинъ 154-нджи саныны неширден чыкъара ве вакъытынджа токътата. Къорантасы иле Тюркиеге кете, 1941 сенеси апрель айында Тюркиеватандашлыгъыны ала ве омюрининъ сонъуна къадар анда яшай.

1944 сенесининъ бааринде совет ордусынынъ, даа догърусы Сталин ве онынъ чанакъяларлары кырымтатарларны Ватанларындан вахшиане бир усулда сюрмеси — репрессия япмасы Мустеджип Улькюсалны чокъ ынджитты, гъазапландырды. Мустеджип Улькюсалны ынджиткъан даа бир шей, тарихлар корьмеген — ерлер титреген бу вахшийлик къаршысында медениет дюньясынынъ, тюрк эм де ислям дюньясынынъ сусмасы ве ич олмады энъ уфакъ бир тепки косътермемеси эди. Бундан да гъайры Романияда ве Булгъаристанда коммунист режимининъ ерлешмеси, мезкюр мемлекетлерде яшагъан кырымтатарлар зулум эскенджесинде тутулып башланмасы, Добруджада къалгъан къардашларынынъ ве акърабаларынынъ якъаланмалары ве ольдюрильмелери Мустеджип Улькю-

салны бир тамам сарсытты, о, раатлыгыны, юкьусыны гъайып этти.

Чалышмакъ, ишле мешгъуль олмакъ саесинде Мустеджип Улькюсал озюнинъ зайыфлашкъан сагълыгыны янъыдан тикледи. Истанбулда ве Анкарада чыкъкъан даимий матбуатларда иштирак эткен Мустеджип Улькюсал Джафер Сейдамет ве дигер достлары иле корюшип, гъарп мемлекетлеринде булунгъан къырымтатарларнынъ Тюркиеге кетирильмелери узеринде иш алып барды. Тюркиеге келип чыкъкъан къырымтатарларнынъ эллеринден кельгени къадар ярдым косътердилер

1960 сенеси исе, ноябрь айындан итибарен Анкарада бир къач федакяр къырымтатар тарафындан «Эмель» меджмуасы янъыдан чыкъарылып башланды. Мустеджип Улькюсал бу хайырлы ишни башлагъанларгъа буюк тешеккюрини бильдирди ве козылери зайыфлашкъанына къадар, журналнынъ эр бир санына баш макъале иле чыкъыш япып барды ве айны заманда сыра-сыра мевзуларгъа нисбетен озюнинъ кескин къалемини чалыштырды. Онынъ къалеми астындан чыкъкъан публицистик макъалелер «Добруджалы» яхуд «Текин» имзасы иле басылды. Мустеджип Улькюсал «Эмель» журналынынъ хусурсыз чыкъмасына бутюн бильгисини, теджрибесини, къуветини багъышлады. 1976 сенеси нефакъагъа чыкъкъан сонъра «Эмель» ишлерине даа зияде сарылды. Муарририетке кельген языларны дикъкъатле окъур, мукъайытлыкъле тюзетир ве меджмуа саифелерине чыкъарыр.

Мустеджип Улькюсал окъумакъны пек севген инсан олып, бош вакъытларында даима окъуп, къайдлар япар ве бу къайдларгъа хулясалар, фикирлер язарды. О, Къырым тарихыны огренмеге тырышты, Къырымнынъ юкселюв ве энюв себеплерини анъламагъа тырышты, бу мевзуларда онларле публицистик эсерлер яратты, бунынъле окъуйджыларнен озь фикирлериле пайлашты. Мустеджип Улькюсал озюнинъ «Экинджи дюнья савашында, 1941 – 1942. Берлин хатыралары ве Къырым къуртулыш дапасы» (1976), «Къырым тюрк татарлары (дюню, бугуни, ярыны)» (1980), «Хатыралар» (1999) киби сыра-сыра эсерлериле къырымтатар миллий медениетининъ ве тари-

хынынъ илерилемесине салмакълы иссе къошты. О омюрининъ сонъуна къадар халкъы, миллети, Ватаны ичюн чалышты. 1996 сенеси январь 10-да Истанбулда вефат этти. «Миллетине хызмет этенлер унутылмазлар, унутылмамалыдыр». Иште. Мезкюр сёзлер Мустеджип Улькюсалнынъ несиллерге сёйлеген сонъки нефесиндеки сонъки сёзлери эди.

Эбет, 1930 сенеси буюк Кырым мунавверли Мустеджип Улькюсалнынъ тешевббюси иле чыкъып башлагъан ве бугунъге къадар кенди фаалиетини девам этип кельген «Эмель» меджмуасы зенгин кырымтатар миллий медениетининъ, тарихынынъ илерилевине ич бир ольчю иле кыяс этильмейджек дереджеде озюнинъ буюк иссесини къошты ве айны заманда сейяремизнинъ тюрлю минтакъаларында булунгъан кырымтатар муаджирлерге кенди догъмуш миллий менбаларыны унутмамагъа ярдым япты. Маневий емек ве гъыда берип барды. Мезкюр меджмуанынъ этрафында четэль кырымтатар миллий эдебиятынынъ, умумен медениетининъ янъы-янъы векиллери догъды, иджат этти. Иште, бойле иджат векиллеринден даа бириси МЕМЕТ ВАНИ ЮРТСЕВЕР (1907 — 1994) азретлеридир.

Эдждатлары Кырымнынъ Тархан коюнден олгъан Мемет Вани Юртсевер Добруджа веляетинде (Романия) ерлешкен Кичкене-Татлыджа койде догъды. О Меджедие Оджалар Семинариесини битирген сонъра 1929 сенеси Пазарчыкъ шеэрчигинде оджалыкъ япа. Айны заманда Романияда яшагъан кырымлы мунавверлер Мустеджип Улькюсал, Неджип Фазыл, Кязим Сейдамет, Ирсмамбет Юсуф, Мемет Зекерья, Эмин Зекерья (Бекторе), Ибраим Тахсин, Мустафа Ахмет, Решид Эфенди иле бирликте «Эмель» меджмуасынынъ дюнья юзюни корювде кенди иссесини къошты ве омюрининъ сонъуна къадар кырымтатарларнынъ миллий эмеллери ичюн чалышты.

Мемет Вани Юртсевер миллий рухны юксельтиджи пьесалар, шиирлер, публицистик макъалелер язды. О озюнинъ пьесаларыны Добруджа къасабаларында, койлеринде санагъа къойды. О отузынджы сенелери «Къарт иле яш арасында», «Къуртулыш байрамы», «Боялы йымырта» киби бир сыра пьесалар язды ве санагъа къойды. Бундан гъайры, Мемет Вани Юртсевер Романияда яшагъан кырымтатарлар арасында

аталар сёзлери, манелер, чынълар, тапмаджалар, масаллар, эфсанелер — бир сёзле сёйлегенде халкъ агъыз яратыджылыгъындан нумюнелер топлап, эксериетини «Эмель» меджмуасы саифелеринде дердж этти.

Экинджи джиан дженкинден сонъра Романия акимieti башына коммунист режими чыкъып ала ве адети узьре джезалавлар (репрессиялар) башлай. Иште, бойле джезалавлар саесинде, Мемет Вани Юртсевер де якъалана ве апске ташланыла. Апсхане муддети биткен сонъра къорантасы иле Тюркиеге коче (1971 с.).

Мемет Вани Юртсевер янъы ерде де кенди иджадыны девам эте. Анда онынъ «Суумбике» драмасыны, «Сёнмеен атеш» пьесасыны ве «Романия джеза эвлеринден», «Аятым» серлевалы хатырлавларыны эм де бир талай назм эсерлерини дюнья юзюне чыкъара. Мемет Вани Юртсевернинъ эсерлерини козьден кечиргенде, оларнынъ эписи Кырым ве кырымтатарларнынъ омюрлериле сыкъы багълы олгъаныны сечмек мумкюн ве айны заманда эсер къараманларынынъ да табиятларыны (характерлерини), миллий чизгилерини буюк усталыкъле ачып ташлай. Бу ерде муэллифнинъ «Сёнмеен атеш» эсерини мисаль кетирмек ерлидир.

Кырым Русие тарафындан алынгъанына сексен йыл кечти. Чар акимieti кырымтатарларгъа къаршы — оларнынъ сайысыны эксилътмек ичюн тюрлю къурназлыкълар тюшюнип тапа ве амельге кечире. 1854 сенеси башлагъан Акъяр дженки маначыгъында адети узьре бир талай кырымтатарлар сахте усулларле къабаатланылып, джезаланып башлана. Олардан базылары Русиенинъ узакъ нокъталарына — минтакъларына, бу джумледен Сибирьягъа сюрюелелер. Эали бойле бинъ бир тюрлю кылынувларны корип, Ватанларыны терк этиов, яни кочюв акъымы даа зияде къувет ала. Он бинълерле кырымтатарлар перигъан бир алда Тюркиеге, Романиягъа, Булгъаристангъа ве дигер мемлекетлерге кочелер.

Иште, Мемет Вани Юртсевернинъ «Сёнмеен атеш» серлевалы пьесасындаки вакъиялар он докъуз асырыннъ орталарында олып кече.

Пьесада тасвирленильгени киби, Кырымнынъ Джанкой шеэрини якъын Ойрат коюнден кочъмек ичюн азырлыкъ корьген кыркъ къоранта арасында

Керимджан Къоркъмазнынъ къорантасы да бар. Керимджаннынъ бабасы Демирджан Къоркъмаз ве эмджеси Алим Къоркъмаз чар акимieti тарафындан «ватан хайни» тамгъасы иле Сибирьягъа сюрюлип, анда эляк оларар. Керимджан Къоркъмаз да бабасы эм де эмджеси киби миллетчи, халкъыны ве юртуны джандан севген, акъсызлыккъа къаршы исьян котерген иманлы бир къырымтатардыр. Пьеса къараманы Керимджан догъмуш юртундан кетеджегине чокъ азап чеке, ве лякин артыкъ Къырымда къалып оламай. Себеби, о, Къоркъмазларнынъ сонъки несили. Къорантасыны, барлыгъыны, адыны девам этмек ичюн мытлакъа башкъа топракъларгъа кетмек лязим. О, Тюркиени сече.

Керимджан Къоркъмаз омюр аркъадашы Айше ханым иле берабер Тюркиеге кочъмеге тедарик корелер — эр шейни азырлайлар. Биринджи санада бу меселе беян олуна:

К е р и м д ж а н: Эр шей азыр. Иншалла ярын ёлгъа чыкъарыкъ. Эвден чыкъмаздан эвель оджакътаки атешни эйидже якъмакъны унутма.

А й ш е: Эбет, оджакътаки атешимиз сённемели. Ама не языкъ ки, сёнеджек!

К е р и м д ж а н: Къасеветленме, Айше. Мангалгъа оджакътаки атешимизден бираз алырыкъ, ёлда сёндюрмемеге гъайрет этерик. Вараджагъымыз Акътопракъта, иншалла биз де бир эв саиби олур ве орада оджакъ атешимизни ич сёндюрмеден якъармыз...

Он алтынды санада исе, Айше ханымнынъ алтымыш яшында дайысы Селямет ве Керимджан араларындаки сёзлерде юкъарыдаки фикир даа зияде къуветлеше.

С е л я м е т: Ааа... Акъылымда экен сёйлейим. Кетеркен оджакътаки атешинъизден бираз аларакъ янынъызда алып кетмекни унутманъ!..

К е р и м д ж а н: Ич унутармызмы!.. О атеш, юреклеримиздеки атешнинъ миллий ашкъымызнынъ, Ватангъа олгъан севгимизнинъ бир темсилидир. **Къырымтатарларнынъ** юреклериндеки атеш бабадан эвляткъа эп яна-яна кечип кельди, ич сёнмеди. Бундан сонъ да ич сёнмейджек, эп янаджакътыр!

Иште, Керимджан Къоркъмазнынъ тили иле эсернинъ эсас гъаеси ачыла ве къараманнынъ озюне хас миллий чизгиси косътериле. Мемет Вани Юртсевер-

нинъ дигер эсерлеринде де айны чизгилерни сечмек мумкюн.

Четэль къырымтатар миллий эдебиятынынъ башкъа бир буюк векили ДЖЫНГЪЫЗ ДАГЪДЖЫ да айны шу ёнелиште чалышкъан къалем устасыдыр.

Джынгъыз Дагъджы 1920 сенеси Къырымнынъ Гъурзуф шеэринде якъын Къызылташ коюнде догъды. Акъмесджиттеки Нумюне мектебини битирген сонъра Къырым педагогика институтынынъ тарих болюгинде тасилини девам этти (1937 с.). Ве лякин 1939 сенеси экинджи джиан дженки башлангъан сонъ, Джынгъыз Дагъджы арбий хызметке чагъырыла.

1941 сенеси, август айы. Джынгъыз Дагъджы булунгъан взвод немсе ве совет ордуларынынъ атеши арасында къала. О, тесадюфен сагъ къалгъан бир къач аскерлер ичинде ола ве эсир тюше, немсе концентрацион лагерьлеринде булуна.

Дженкнинъ сонъларында, энди немсе эсиринден къуртулгъан Джынгъыз Дагъджы Варшава шеэринде Регина исимли ханым иле таныша. Олар эвленелер ве Лондон шеэринде келелер, анда да ерлешелер.

Джынгъыз Дагъджы о агъыр кунълерде эм чалыша эм де иджат эте. Муэллифнинъ «Къыш» эм де «Къартанай ве эчки» серлевалы шиирлери 1936 сенеси дюнья юзюни коре. Эллинджи сенелернинъ экинджи ярысындан башлап исе, бири-бири артындан несир жанрында эсерлери нешир этилип башлай. Джынгъыз Дагъджынынъ «Къоркъунч йыллар» (1956), «Юртуны гъайып эткен адам» (1957), «Олар да инсан эди» (1958) киби ильки романлары айры-айры эсерлер олса да, олар, бири дигерининъ девамы сыфатында эпопея юкюни ташый демек мумкюн. Себеби, мында пек чокъ къараманлар иштирак эте ве айны заманда совет империясы ичерисиндеки халкълар башына, бу джумледен ккъырымтатарларнынъ башына тюшкен мухиш фаджианы — фаджиалы бир девирни къаврап ала.

Муэллиф озюнинъ балалыкъ чагъындаки заманны тасвирлевден башлай. Мында о девирнинъ, яни совет мустемлекеджилери девиринде халкънынъ агъыр вазияти, даа догърусы Иосиф Сталиннинъ джеза дегирмени алтындаки къурбанлар акъкъында ве мезкюр эджель дегирменине къаршы кеткенлернинъ

фаджиалы аяты хусуста тавсиятлы бедий суретте ифаделениле.

Эсерде Садыкъ Туран исимли кырымтатарнынъ омюр ёлу икяе этиле. Садыкъ Тураннынъ балалыгъындан башлап, та немселерге эсир тюшип, Тюркистан легионына къошулгъан девири ичерисинде яшап кечирген вакъытлары юксек бедий усулда тасвирлениле. Эсернинъ баш къараманларындан бири Садыкъ Тураннынъ балалыгъы, мектеп чагъы, генчлиги, йигитлиги, Одесса арбий окъув юртунда тасиль алувы, экинджи джиан дженкининъ башланувы, эсир тюшюви, немселер концлагериндеки аяты, эм де Тюркистан легионына барып къошулгъаны акъкъында, онынъ себеплери хусусында икяе этиле.

Эсер иле таныш олгъанда, Садыкъ Туран кырымтатарларнынъ бир ремзи дереджесине котерилип баргъаны сезиле. Баш къараман къоркъу иле толу кунълерни яшап кечирсе де, о гъает джесюр курешчи, халкъынынъ къоркъубильмез аскери сыфатында джанлана. Садыкъ Туран концлагерьлерде, яхут легионда булунгъан базы аскерлер киби бир локъма отъмекни тюшюнмей. О, ойле агъыр дакъкъаларда биле догъмуш халкъыны — миллетини тюшюне, онынъ келеджеги хусуста къайгъыра. Зан идер исек, эсернинъ ахлякий — тербиевий къувети де бунынъле ольчениле.

Джынгъыз Дагъджы Садыкъ Туран образы иле тюркий халкъларнынъ, хусусан кырымтатар миллетининъ умумийлештирилген образыны догъурмагъа арекет эте ве белли бир дереджеде о кенди макъсатына ирише. Образлы сёйлейджек олсакъ, бутюн бир халкъ, бутюн бир миллет Садыкъ Туран киби чар Русие империясы аякъастында — концлагеринде, сонъра совет империясы аякъастында — концлагеринде, энди исе, дженк девиринде башкъа бир шекильдеки концлагерьде яшай. Олар фурсат булгъанлары киби, Буюк Тюркистан гъаеси ичюн немселер тарафында турып дженклешелер ве айны заманда немсе идеологиясынынъ да къурбаны олалар.

Такъдир деген шей Садыкъ Туранны ялынъыз дегиль де, онынъ иле берабер юзлерле, бинълерле азерлерни, озбеклерни, къазахларны, тюркменлерни, кыргызларны кенди кырышав гирдабына ала, истеген марифетлерини косътере. Албу исе, ялынъыз кырым-

татарларнынъ фаджиасы дегиль де, сыра-сыра халкъларнынъ фаджиасыдыр. Ве лякин, тиз чёкип яшагъ-андже — тик туруп ольмек эйидир, дегенлери киби, Джынгъыз Дагъджы къырымтатар халкъынынъ иманы не дередже къудретли олгъаныны Садыкъ Тураннынъ бабасы тили иле анълата. Садыкънынъ бабасы харабеге чевирилген джамиге ишмар этерек дей: «Биз буларгъа бакъып къоркъмамакъ керекмиз. Душманларымыз къоркъсынлар эм де насыл къоркъалар! Къоркъуларындан бизге бу зулумларны япалар. Къоркъмагъан олсалар япмаз эдилер. Юз элли йылдан берли бизни ёкъ этмеге тырышалар. Юз элли йыл... Иште, бу юртта бир авуч татар къалдыкъ. Бизни бутюнлей ёкъ этмегендже ичлери раат олмайджакъ. Бизлер махв олгъанымыздан сонъ биле олар рухумыз огюнде титрейджеклер».

Джынгъыз Дагъджы «О топракълар бизим эди», «Дёнюш», «Генч Темучин», «Бадем далына асылы къокълалар», «Ушюген сокъакъ», «Анама мектюплер», «Меним киби бири», «Ёлдашлар», «Биз берабер кечтик бу ёлны» киби бир талай романлар иле бир сырада аджайип шиирлер де яратты. Онынъ назмиети де несири киби догъмуш Къырымгъа, онынъ эвлятларына багъышлана. Муэллиф «Къырым, мени анъасынъмы», «Кой акъшамы», «Гуль», «Йылдыз», «Севдигим Ялта», «Берингиз атамнынъ къылычын манъа» ве дигер шиирлеринде Къырымны ве айны заманда къадимий тюрк илини йырлай:

Къальбимде хурриет атеши янар.
Берингиз атамнынъ къылычын манъа!
Атымны сюрейим къанлы мейдангъа,
Берингиз атамнынъ къылычын манъа!

Берингиз! Къудретли дерьядыр гонгълум.
Тюркстан ёкъ дие багъыргъан о ким?
Къаныны севген курешчи бир тюрким,
Берингиз атамнынъ къылычын манъа!

Берингиз тёкюльген къангъа къан ичюн,
Гунахсыз юртумда ольген джан ичюн.
Кечмиш ве келеджек нам ве шан ичюн,
Берингиз атамнынъ къылычын манъа!

Къальбимде хурриет атеши янар.
Беринъиз атамнынъ къылычын манъа!
Атымны сюрейим къанлы мейдангъа,
Беринъиз атамнынъ къылычын манъа!

«Беринъиз атамнынъ къылычын манъа!»

Джынгъыз Дагъджынынъ иджады иле таныш олгъанда, окъуйыджы текрар, текрар шунъа эминлик беслей ки, омюрнинъ — аятнынъ ич бир мушкюль фаджиалы ёллары муёллифнинъ башыны эгдирип оламады, белини букип оламады. Аксине, кеттикче о эп пишкинлешти ве урриет ашкъында адалетсизликке къаршы курешмеге азыр турды эм де курешти. Айны бойле чизгини Неджип Аджы Фазыл, Салиха Аджы Фазыл Къызы Мемет, Исмаил Отар, Рамазан Айтан, Сервер Турупчы, Фикрет Къырымлы, Энвер Мамут, Невзет Юсуф, Мемедемин Яшар, Имаил Зиядин, Халиль Къырымлы киби гъает зенгин четэль къырымтатар эдебиятынынъ юзлерле айдын векиллерининъ иджатларында да корьмек, сечмек, дуймакъ мумкюн. Албу исе, асырлар къатламларындан пишкинлешип кельген къадимий ве айны заманда даима генч къырымтатар халкъына аит типик бир мисальдир, яни ич бир ольчу иле ольченильмейджек миллий чизгидир.

Э Д Е Б И Я Т:

1. Варга Д. Древний Восток //Будапешт. — 1976. — 165 с.
2. Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. // - Москва. — 1992. — 446 с.
3. Абдульваап Н. Крымские татары в общественно-политической и культурной жизни Османской империи // Научный бюллетень. — 2003. - № 3. — 5-9 с.
4. Къанчал Ф. Румыниядаки къырымтатарлар // Йылдыз. — 1995. - № 4. — 180-190 с.
5. Сель У. Къырым, къырымтатарлар ве Анадолюя кочюв // Йылдыз. — 1996. - № 6. — 133-145 с.
6. Сулейман А. Фикрет Юртэр Къырымлы (америкалы ватандашларымызнынъ яратыджылыгъындан) // Йылдыз. — 1996. - № 2. — 195-198 с.
7. Озенбашлы А. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар // Йылдыз. — 1992. - № 5-6. — 122-151 с.
8. Бурсалы М.Т. Османлылар заманында етишен Къырым муёллифлери. // Анкара. — 1990. — 64 с.

9. Озенбашлы А. Къырым фаджиасы // Йылдыз. — 1992. - № 1-2. — 7-49 с. — 71-112 с.
10. Къуртумеров Э. Усеинов Т. Харахады А. Къырымтатар хиджрет эдебияты. // Симферополь. — 2002. — 25 с.
11. Ниязий М. Сагъиш. // Будапешт. — 1998. — 60 с.
12. Акъташ А. Миллий шаир Мемет Ниязий // Салгъыр. — 1991. - № 2. — 15-21 с.
13. Отар И. Джафер Сейдамет Къырымэр // Йылдыз. — 1992. - № 3 — 20-32 с.
14. Сейдамет Дж. «Къырым шиирлери» китабына ильки сёз // Салгъыр. — 1991. - № 2. — 22-28 с.
15. Озькъырым Р.А. Турнам. // Истанбул. — 1965. — 29 с.
16. Къырымэр Дж. Нурлу Къабирлер. // Анкара. — 1991. — 111 с.
17. Коңопатский И. Къырымтатарлар Литвада ве Белорусьте // Йылдыз. — 1992. - № 6. — 152-157 с.
18. Юртэр Ф.Р. Джафер агъанынъ мектюплери // Йылдыз. - № 5. — 180-195 с.
19. Дагъджы Дж. Гурзуф // Салгъыр. - № 1. — 33-35 с.
20. Къуртнезир З. Джынгъыз Дагъджынынъ емини // Къырым. 1997. — майыс 24.
21. Дагъджы Дж. Къырымны ичимде ташыйым // Йылдыз. — 1992. - № 5-6. — 3-9 с.
22. Арслан Ф. Джынгъыз Дагъджы ве онынъ «Олар да инсан эди» романы акъкында // Къырым. — 1996. — февраль 17.
23. Къандым Ю. Хатыраларда Джынгъыз Дагъджы. // Симферополь. — 2000. — 105 с.
24. Эмирова А. Феномен Дженгиза Дагджи // Голос Крыма. — 1995. — 10 март.

**Нурие
ЭМИРСУИНОВА,
КЪМПУ**
рус филологиясы
шубесининъ уйкен
оджасы, филология
илимлери намзети

*«Къырымтатар дестан-
лары дигерлерине нисбетен
кечче огренилип башланган,
оларнынъ ильк толъ тариф-
лери 1930-нджы сенелерде-
ки ишлерде пейда олып ве
айны шу девирде де халкъ
кедайларынынъ сёзлеринден
язып алынып, дердж олун-
ганлар».*

КЪЫРЫМТАТАР ДЕСТАНЫ «АШЫКЪ ГЪАРИП»: ТЕДКЪИКЪ ВЕ ИЗААТ ПРОБЛЕМЛЕРИ

Земаневий тедкъикъатчы-нынъ анылаткъанына коре, дестанлар - бу халкънынъ севимли къараманлары акъкъында икяе эткен, шиирий къошмалары олган, буюк колемли эпик масаллардыр. Адети узьре олар масаллар, эфсанелер ве риваетлернинъ гъайрыдан ишленмелери олып, Орта Асия, Якъын ве Орта Шаркъ худудларында кениш даркъалгъандырлар.

Къырымтатар дестанлары дигерлерине нисбетен кечче огренилип башланган, оларнынъ ильк толъ тарифлери 1930-нджы сенелердеки ишлерде пейда олып ве айны шу девирде де халкъ кедайларынынъ сёзлеринден язып алынып, дердж олунганлар. Сонъра девамлы тенеффюс ола ве тек Дж. Бекиров (3) ве Р. Музафаровнынъ (8) 1970-нджи сенелерде дюнья юзюни корьген эсерлеринде дестанларны таснифлев ве талиль этиув арекетлери пейда олалар.

Энди Ватанымыз Къырымда «Йылдыз» меджмуасында дестанларнынъ вариантлары басылып, оларнынъ эдебий изаатлары да берильди (12).

Лякин «Ашыкъ Гъарип» адлы къырымтатар дестанынынъ медений эмиети боюнджа меселе бугуньгедже къырымтатар фольклористикасында даа котериль-

мегендир. Мезкюр умумтюркий мевзунынъ (сюжет) Кырым топрагында мевджут олганынынъ озьгюн хусусиетлерини белгилевни муим деп таныдыкъ. Метни огренювде бир сыра проблемлер пейда ола. Яни бу дестан дигер халкъларнынъ дестанларынен насыл нисбетлеше, азербайджан, тюрк ве Шаркьтаки башкъа халкъларнынъ вариантларынен оны не якъынлаштыра, къадимий ривает кырымтатар халкъ кедайынынъ агъызында насыл денъиштирильди, кырымтатар вариантынынъ миллий хусусиетлери насыл, насыл медений, шу джумледен диний ве турмуш, халкъымызнынъ аьаневий чизгилери дестанда насыл ифаде олундылар ве иляхре.

Бу проблемлери чезмек ичюн «Ашыкъ Гъарип» дестанынынъ метнини баскъычма-баскъыч огренмек вазифеси огге сюрюльди. Ишнинъ биринджи баскъычы кырымтатар дестаны ве М. Лермонтовнынъ Ашыкъ Гъарип акъкъындаки масалыны тенъештирип огренильмесинден ибарет эди. Мадамки ишбу романтик масал И. Андроников ве М. Азадовский киби нуфузлы алимлер тарафындан ве айны нисбий методология черчивесинде тедкъикъ этильген экен, биз онынъ тарихий-медений саасына кырымтатар вариантыны да къошмакъны меракълы, деп сайдыкъ. Бойлеликнен, кырымтатар дестаны ве Лермонтовнынъ гъурбет чалгъыджы акъкъында икяе эткен бир чокъ кавказ вариантларынынъ чизгилери озюнде муджесsemлеген масалынынъ кыяслама талили япылды. Бу мевзу боюнджа маруза 2005 сенесининъ сентябрь айында олып кечкен «Рус медениети ве Шаркъ» халкъара конференциясында янъгырады. Энди небеттеки баскъычкъа - дестангъа изаат берювге кечмек фурсаты кельди. Кыяслама талиль бильхасса кырымтатар медений аьына (менталитет) хас базы левхалар ве образларны косътермеге имкян яратты.

А.С. Пушкин адына Тиль ве эдебият институты тарафындан азырланып 1941 сенеси нешир этильген «Масаллар» джыйынтыгында биз кырымтатар халкъ кедайларындан язып алынган эсерлерге расткелемиз, олар 1930-нджы сенеси совет фольклорджылыгынынъ аьанелерине коре лирик поэмалар дие адландырылганлар. Булар «Таирнен Зоре», «Къозукур-

печ», «Наркъамыш» ве «Ашыкъ Гъарип» (7, 339-373). Албуки, жанр манасында бутюн бу эсерлер В. Жирмунскийнинъ терминологиясында «дестан» деп бельгиленген аныламгъа аиттирлер. Ашыкъ Гъарип акъкъындаки умумтюркий ривает акъкъында тедкъикъатчы «бу темиз романтик мундериджели дестан» «деребей (феодал) девирининъ энъ кечки махсулыдыр», деп язып, оны «маджера (авантюра)-икъе (новелла) ве турмуш мевзулары зияде расткельген», «масаллардаки муджизелер къараманнынъ терен севги дуйгъусы огюнде арткъа чекильген» ве «ичтимай фаркълар ачыкъ-айдын косътерильген» «халкъ романы» дей. Бунынъ киби де В. Жирмунский «бир чокъ белли романларнынъ эсасында халкъ кедайлары тарафындан ишленген оригиналь миллий риваетлер туралар», деп яза («Ашыкъ Гъарип» ве иляхре) (4, 233).

Къырымтатар вариантында мевзунынъ илле умумтюркий типик чизгилерини айырмакъ мумкюн:

- фукъаре йигитнинъ бай къызына къудалыгъы;
- яшларнынъ меджбурий иджраны;
- чалгъыджынынъ диярма-дияр кезгени;
- онынъ къайтувы ве танылувы;
- яшларнынъ къавушувы ве дюгюн.

Дестан фольклорджы К. Решидов (Джаманакълы) тарафындан 1935 сенеси Ленин районы Аргъымакъ коюнинъ сакини халкъ кедайы Бекмамбет Къулмамбетовдан язып алынып, «Масаллар» джыйынтыгъында дердж олуна.

Къырымтатар риваетининъ башы ашагъыдаки хусусиетлернен меракълыдыр:

1 Онда вакъианынъ джогърафик ери бельгиленмеген.

2 Вакъианынъ башы ве тююми (завязка) шидетли олып, дестанда экспозиция ёкътыр, Ашыкъ Гъарипнинъ баш макъсады акъкъында риваетнинъ ильк сатырларында тариф этиле. О, йигитнинъ анасынен олгъан субетинде такъдим этильгендир.

3 Эп къызгъынлашаяткъан дава шахысларынынъ ичтимай характеристикалары бериле. Ашыкъ Гъарип тап падишанынъ къызы Шахсанемге эвленмекни тюшюне. Келин бабасынынъ зенгинлиги ве задеканлыгъыны ве киевнинъ фукъарелигини акс эттирген аныаневий эсас мевзу сакъланыла. Къырымтатар

вариантында Ашыкъ Гъарип укюмдарнынъ кызына эвленмек макъсадыны козылержен, акъикъий дестан къараманы оларакъ фукъарелигине бакъмадан джесаретли ве себатлыдыр. Огълунынъ ниетине айретленген ве атта «Алла-Алла, балам, неге сандыракълайсынъ я? Падиша санъа кызыны берип, сен ким олгъансынъ?!» киби, анасынынъ кульгенине де къулакъ асмай.

4 Къырымтатар сюжети ана ве огъулнынъ оладжакъ къудалыкъ акъкъындаки лакъырдысындан башлана. Бу, миллий озьгюнликни нумайыш эте, яни огъул анасыны падишанынъ сарайына онынъ кызына къудалыкъкъа йибере.

Дестанда ичтимаий-турмуш деталлерге пек буюк эмиет бериле. Ашыкъ Гъарипнинъ анасы сарайгъа кельген сонъ хайли вакъыт зияретининъ баш макъсады акъкъында айтмагъа джурьят эталмай: «Къылыч сизинъ, баш бизим, кельмеге къоркъкъаным киби, айтмагъа да къоркъаман». Шусы меракълы ки, къырымтатар вариантында ана-огъул вазиети эки кере текрарлана. Фукъаре йигитнинъ анасы онынъ кызына къудалыкъкъа кельгенини билген сонъ, падиша озь невбетинде озюнинъ анасынен акъыл танышмагъа кете. Бойлеликнен, фукъаре ана ве огъул, укюмдар ана ве огъул тенъештирилелер. Эм дестанларда олгъаны киби, фукъаренинъ огълу падишагъа коре джесаретлидже ве эмин. Ашыкъ Гъарип анасынынъ агълавларына дикъкъат этмей, эп озюнинъ айткъанында тура. Падиша исе анасынен атта уфакъ-тюфек шейлерде биле меслеатлашып, ондан кельген къуданы къатль этмек я да бош йибермек хусусында сорагъанындан гъайры, онъа насыл джевап бермек кереклигини де сораштыра.

Кедай фукъарелернинъ намуслы, алчакъгонъюлли ве самимийликлерини тариф эте; къырымтатар дестанында ана Шахсанем теклиф эткен параларны къайтарып бере. Параны эр кес шахсий эмегинен къазанмалы. Еди тулуп алтын къазанмакъ ичюн фукъаре чалгъыджы еди йыл асретлик чекмеге меджбур ола. Иджран муддетине там риает этиле.

Эр анги халкъ агъыз яратыджылыгъы мевзусынынъ муим хусусиети къараманнынъ къыйынлыкъ ве маниаларны енъгенидир. Ашыкъ ичюн бойле маниалар-

Керим Джаманаклынын ээлятлары (солдан): кызылары Нурие Эмирусейнова, Фариде Быкова, торуну Антон Быков ве огулу Ильдус Джаманаклы.

Майыс 2005 с. Елабуга.

нынъ бириси месафедир. Арабистандан юртуна къайтып кельмек ичюн онъа бир йыл керек, Шахсанемнинъ тою исе къыркъ кунъден сонъ оладжакъ. Муджизевий эм де белли маналаргъа малик «40» ракъа-мы косътериле. Кедай мында фольклоргъа хас аныаневий принципни, яни бошлукъны вакъыт иле кечюв киби принципни ишлете. Дестанда айтылгъан месафени кечмеге тек муджизе ярдым эте билир:

* Тылсымлы атлы Ашыкъ Гъарип озюни джардан атмагъа азырлангъан энъ агъыр дакъкъада етип келе.

* Атлы келеджекни кунъ-эвельден коребилиув къабилиетине малик.

* Илле шу атлы месафени кечип, вакъытны енъмеге ярдым эте: «Ач козюньни, юм козюньни, олар келеджек ерине келелер».

* Мында къошма уфакъ сюжетлер де такъдим этилелер: еди йыллыкъ асретликтен чалгъыджынынъ сокъур олгъан анасынынъ козылерине атлы атынынъ туягъы астындан алынган чамур шифа береджеги айтыла.

Бутюн бу шейлер эр алда эки риваетни (версияны) огге сюрмек имкяныны бере.

Биринджи ривает (версия). Кедай Лермонтовнынъ «Ашыкъ Гъарип» масалыны бильген. Кавказ халкълары арасында шу масалнынъ агъзаки вариантлары кениш даркъалгъанынынъ фактлары беллидир (1;3), демек Къырым ярымадасында да оны бильгенлер, чонки Кавказ ве Кавказартынен къырымтатар алякъалары 19-нджы асыр зарфында девам эткенлер. Шуны да къайд этмелимиз ки, къырымтатар варианты кедаинынъ Тифлисте ачкъан чечеклер акъкъында ве эмиш-демишлерге коре Ашыкъ Гъарипни Кавказда, Тифлисте, корьгенлери акъкъындаки сонъки йырнен екюнлене.

Экинджи ривает (версия). Къырымтатар вариантында ве Лермонтов язып алгъан азербайджан вариантында такъдим этильген деталлернинъ бир кельмеси умумтюркий менбалардан деялет берелер. Шуны айрыджа къайд этейик ки, муджизелерни тариф эткен левхалар денъиштирильмегенлер я да бир-бирлерине пек бенъзейлер: анда да, мында да Ашыкъ Гъарипке ады эски такъвим боюнджа апрель 23-те къайд этильген ве «айванасравджылар ве зираатчылар ичюн янъы ходжалыкъ йылынынъ башлангъаныны» бильдирген къадимий тюркий байрам Хыдырлезнен багълы атлы ярдым эте (9, 378).

Атлынынъ муджизевий къудрети ер къудретинен багълыдыр - онынъ атынынъ туягъы астындан алынган топракъ Ашыкънынъ анасынынъ козьлерини девалай. Мында къырымтатар халкъынынъ анъы ичюн муим олгъан, яни сувнынъ мукъаддеслигинен багълы аллар да расткеле: халаскъяр атлы Ашыкъ Гъарипнинъ огюнде шелляле янында пейда ола, гъурбет чалгъыджынынъ тез арада къайтып кельмеси акъкъында онынъ къыз къардашына Хыдырнеби чешмеден сув ичмек ичюн якъынлагъанда айта.

Бойлеликнен, къырымтатар варианты умумтюркий мевзугъа тувгъан табиятынынъ манзараларыны къоша — къаялар, учансувлар, кой четиндеки чокъракъ. Ашыкъ Гъарипнинъ къыз къардашы ве Хыдырнебининъ чешме янындаки корюшюви киби бир бакъыштан худжур олып корюнген къошма левха пейда ола.

Бельки, мында к̣ъадимий мерасим акс эттирильгендир: к̣ъыз Хыдыр пейг̣амбер олг̣аныны бильмеген натанышк̣а чешмеден сув ичмек ясаг̣ыны бозмаг̣а мусааде эте. Аг̣асынынъ к̣уртулг̣аны ве тезден к̣айтып келеджеги ак̣к̣ында к̣уванчлы хаберни эшиткен «к̣ыз буюк бир ур̣метнен...» сув ичмеге изин бере.

Бу ерде Алланынъ эльчиси олг̣ан пейг̣амберге седжде этиов, онынъ ярдымы ичюн ак̣нынъ джумертлиги, Хыдырнебиге сыг̣ынг̣ан айванасравджылар, зираатчыларнынъ, к̣алса даа к̣адим заманлардан чешме ве чок̣рак̣тарынынъ темиз сувуны козь бекклери киби асраг̣ан бутюн к̣ырымтатарларнынъ сувг̣а ур̣мети озь ифадесини тапк̣ан.

К̣ырымтатар кедайы дестаннынъ сок̣ур ана к̣арааманны таныг̣анына аит муим к̣ысмыны озьджесине тарифлей. Бу адисе пек тез олып кече. Эвде оны энди беклейлер, демек бу, бундан эвельки, яни чешме янындаки левханынъ мантык̣ый девамьдыр, чюнки Ашык̣нынъ к̣ардашы Хыдырнеби иле олг̣ан корюшюв ве онынъ с̣злери ак̣к̣ында анасына айтып етиштире.

К̣ырымтатар вариантында танув левхасы озьгюн этнографик алларнынъ эсасында к̣урула. Койдешлери ве сой-ак̣рабалары танымаг̣ан к̣араман озь эвине к̣айтып кельген сонъ «эвнинъ бир кошесине яваш-яваш озь тоюнынъ пердесини к̣урмаг̣а башлай».

Кедай бу ерде к̣адимий к̣ырымтатар урф-адетини тариф эте. «Той пердеси» к̣аидеси дестанда муим ерни тута. Сок̣ур ана оны пармак̣ларынен к̣армалап, бу шей онынъ г̣урбетликте булунг̣ан ог̣лунынъ шейине бенъзегенини айта, яни «той пердеси» онъа пек таныш, ола билир ки оны ана озь эллеринен ток̣угандыр. Асылында «той пердеси» не демек ве к̣ырымтатарларнынъ той мерасимлеринде о насыл эмиетке маликтир? Перде киевнинъ той арабасыны яраштырг̣ан, той куню исе шу перде киев одасынынъ кошесини к̣апатып, келинни мусафирлернинъ назарларындан сак̣лаг̣андыр (6, 92-125).

К̣ырымтатар вариантында той пердесининъ ролю келин киевни танув левхасында да буюк эмиетке маликтир.

— Шахсанем «кыркъ перде» артында отура.

— О, Ашыкънынъ сазыны эшитип кыркъ пердени йырттып динълемекни девам эте.

Къадим девирлерден кенъ даркъалып кельген ве кырымтатар вариантында сакълангъан мубалягъанынъ эмиети кедайнынъ озю ичюн де буюк олса керек. Биринджиден, о, нишанлысыны кыркъ перде артында сакълагъан йигитнинъ зенгинлигини къайд эте, экинджиден, о, динълейиджилернинъ дикъкъатыны 40 перделик манианы йырткъан, ичтимаий фаркъны енъе бильген Шахсанем севгисининъ кучюне джелъп эте.

Севда олгъан чалгъыджы акъкъындаки вакъианынъ кырымтатар вариантында сакълангъан эски, къадимий-эпик элементлер акъкъында ашагъыдаки аллар да делялет берелер.

I Ашыкънынъ эсирге алынувы ве къараманане тюрко иджра эткен сонъ азат этилюви ве ат иле такъдирленюви. Къарамангъа «энъ дюльбер джюйрюклерден олгъан бир чал джюйрюкни берелер».

Мезкюр левха дестаннынъ архаик, яни эски парчасыдыр, зира къараман мытлакъа гъалип аскер, уста атлы олмакъ керек. Кедай къараманнынъ бу чизгилерини севда чалгъыджынынъ умумий портретине муляйим-мискин айнеджилик иле кирсете.

II. Кырымтатар халкъынынъ анъы ичюн озьгюн шахыслар да кирсетильген.

Оджа. О, Ашыкънынъ ракъиби ве айны заманда онынъ ярдымджысыдыр. Илле о, Шахсанемнинъ риджасына коре гъурбет ильде Ашыкъны кыдырып тапа ве эсирликтен къуртулмагъа ярдым эте. Образ ойле ачыкъ дегиль. Бу алны эскиликтен къалма дегиль де, кырымтатарларнынъ анъанелеринде сакъланылып кельгени киби мутефеккир оджалар даима адамларнынъ энъ якъын ярдымджылары деген тасавурнен багъламакъ мумкюн. Бес-белли бу инсанпервер, алчакъгоньюлли ве къоркъу бильмез «оджа» кырымтатар дестанында И. Гаспринский сафдашлары къудретли арекетининъ тесири алтында пейда олгъандыр.

Дели Мемет. Бу, Ашыкъны бир кереден таныгъан, онынъ иле корюшювге пек къувангъан, онынъ йырларынынъ акъыкый мухлиси олгъан балалыкъ досудыр.

Шуны кьайд этмели ки, «чыплакъ баджакъ» Дели Мемет адалет кьоруйыджысыдыр: илле онынъ шамары Ашыкънынъ ракъйиби тап падишанынъ огьлу олгъан зенгин киевни ерге авдара. Бу саде, эр адымда расткеле бильген, къараманане чизгилерден иракъ йигит кьырымтатар дестаны ичюн зияде муимдир, чюнки о, ичтимаий адалетлик алларынен багълыдыр. Бундан да гъайры, бу кьырымтатар дестанынынъ адалет мытлакъа енъеджеги акъкъында демократик тасавурларнен багълы олгъанынынъ делъалетидир — фукъарелер байлардан кьоркъмадан озь бахытлары ичюн курешелер. Дели Мемет Ашыкъ Гъарипнинъ къыз кьардашына эвлене.

Къырымтатар дестанында къараманнынъ эки ярдымджысы бар: оджа ве кой фукъареси. Бес-белли, бу ал халкънынъ анъында адалетке иришов огърунда энъ корюмли ичтимаий шахысларнынъ озюне хас бирлешювининъ темсилидир. Эпик шекильнинъ шартлылыгъы, яни меркезий шахыснынъ къараманлыгъы онынъ кьудретининъ учь кере арткъанында: Хыдыр-неби, оджа, Дели Мемет. Бойле сыра тек халкъ агъыз яратаджылыгъы эсерлеринде расткелип, эпик къараманнынъ устюнлигини нумайыш эте.

Къырымтатар дестаны та къадим заманда шекилленген анъаневий болюнювге къатий риает эте: вакъиалар олгъаны киби ич бир тюрлю къыймет кесювсиз, изаатсыз тариф этиле, ис-дуйгъулар исе лирик къошмаларда, яни бейит ве тюркюлер вастасынен ифаде этилелер. Адети узьре къараманларнынъ кучьлю дуйгъулары акъкъында оларнынъ субетлеринден бильмек мумкюн.

Дестаннынъ кьырымтатар вариантында кьырымтатарларнынъ топонимикасы, адетлери, къадимий анъанелери, оларнынъ айрыджа миллий медений бедий адеми озь ифадесини тапкъандыр.

Дестан метнининъ талили, табий ки, онынъ сонъки изааты дегиль де, бельки онынъ огренюв саасында янъы уфукъларны ачмакъта.

— Дестаннынъ В.В. Радлов 1886 сенеси язып олгъан метнини нешир этмек керек. Лякин бу къолай бир меселе дегиль, чюнки о транскрипцияда кетирилип, язып алындыгъы инсаннынъ тилинде, яни каримдже язылгъан ве бу ал ялынъыз умуммедений де-

гиль де, бельки лингвистик проблемлерни де догъура.

— О заман эки вариантнынъ талилини тенъештирювден башламакъ имкяны ачылыр, демек анълав ичюн янъы онъайтлы истикъбаллер пейда олур. Жанр хусусиетлерини, икяенинъ стилистикасыны, къошма лирик бейитлер ве тюркюлернинъ хусусиетлерини огренювнинъ имкянлары да пейда олурлар.

— Русиеде нешир этильген «Литература в школе» меджмуасында дердж олунгъан къырымчакъ миллетине менсюп оджапченинъ «Ашыкъ Гъарип тюркюмасалы акъкъында» макъалеси Ашыкъ Гъарип акъкъындаки умумтюркий мевзунынъ Къырым топракъларында энъ аздан учъ варианты мевджут олгъаныны тасдикълай. Макъаледе дестандан алынгъан тюркюлернинъ русчагъа терджимеси бериле, лякин икяевий къысмы муэллиф хатырасында сакъланып къалмагъан. Мезкюр материалларны талиль этмек ве этрафлыджа изаатламакъ ичюн эбет де оларны асыл тильде басмакъ лязим.

Къулланылгъан эдебият:

1. Андроников И. Лермонтов в Грузии\\ Андроников И. Лермонтов. Исследования и находки. — М., 1968.
2. Багинская В.И. О сказке-песне «Ашик Кериб» \\Литература в школе.-2005, №8, с. 45-48.
3. Бекиров Дж. Къырымтатар халкъ дестанларынынъ хусусиетлери. \\Дестанлар. Ташкент, 1980.
4. Жирмунский В. Народный героический эпос. — М., Л., 1962
5. Короглы Х. Дестан\\Литературный энциклопедический словарь. — М., 1978.
6. Крымские татары. Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. —Симферополь, -2005.
7. Масаллар. 1 том. Тертип эткенлер: К. Джаманаклы ве А. Усеин. —Симферополь: Къырым девлет нешрияты. —1941.
8. Музафаров Р. Очерки тюркоязычных народов. Автореферат диссертации доктора филологических наук. — Баку. —1967.
9. Радде Г.И. Крымские татары\\ Крымские татары. Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. — Симферополь, 2005.
10. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. У11 С-Пб. 1896.
11. Эмирсуйнова Н.К. М.Ю.Лермонтовнынъ «Ашик-Кериб»и ве севад чалгъыджи акъкъында къырымтатар дестаны. — басмада.
12. Юнусова Э. «Эдиге» эпосы акъкъында базы къайдлар\\Иылдыз.-2002, №2. Бунынъ киби де Чора-Батыр. Дестан\\ Иылдыз. —2004.-№5.

**САФТЕР НАГАЕВНИНЪ
ДОГЪГЪАНЫНА
65
ЙЫЛ ТОЛДЫ**

*«Сафтер Нагаев кы-
рымтатар эдебиятында се-
мерели иджат эткен языд-
жылардан бири елып, эса-
сен озюнинъ очерклеринен,
весикъалы повестьлери ер
публицистик эсерлеринен
беллидир. Эдебиятшынас-
лыкъ ве эдебий тенкъид
боюнджа макъалелери исе
онынъ бедий тетефкюр са-
мби, бедий эсерлерни та-
милъ этмеге къабилиетли
олгъаныны косьтердилер».*

КЪАЛЕМИ ТАЛМАГЪАН ЭДИП

Омюрлер кете, йыл артын-
дан йыл кече. Даа беш-
он йыл эвель энъ яш языджы-
ларымыз сырасында анъылгъан
Сафтер Нагаев 65 яшыны тол-
дурды. Алтмыш беш яш, языджы
ичюн даа пишкинлик деври
сайылса да, бу онынъ иджадына
белли бир екюн чекильмесине
де фурсат бере. Сафтернинъ ид-
жадий фаалиетине умумен бир
къыймет кеседжек олсакъ, эве-
ля онынъ къалемининъ ич бир
кунъ къурумадан арекет эткени-
ни, онынъ тыныш бильмей ча-
лышкъаныны, даима араштырув
ёлунда олып, къалем аркъадаш-
ларымыз арасында энъ семере-
ли, энъ махсулдар иджат эткен-
лерден бири олгъаныны сёйле-
мек лязим.

Эгер Сафтернинъ ильки ха-
берлери, макъалелери, очеркле-
ри озьбек газеталарында та 1953
сенесинден басылып башлагъа-
ныны эсапкъа алсакъ, онынъ,
элине къалем алып иджат ёлуна
аякъ баскъанына 50 йыл, яни
ярым асыр олгъаныны коремиз.
Лякин онынъ эсас иджадий ёлу
1965 сенеси “Ленин байрагъы”
газетасына ишке кирген ва-
къыттан башлай, яни бу тамам
къыркъ йыллыкъ иджат ёлу де-
мектир. Бизим Сафтернен та-

Бир группа языджы «Ленин байрагъы» газетасы идареханесинде. Солдан: Отургъанлар — Решид Мурад, Урие Эдемова, Риза Фазыл, Аблязиз Велиев, Айдер Осман. Аякъ устюндекилер — Рустем Али, Ибраим Пашин, Билял Мамбет, Сафтер Нагаев, Черкез-Али, Джевдет Аметов.

нышлыгъымыз ве достлугъымыз да айны шу девирден башлап бугунгъе къадар девам этмектедир.

“Достунънен сырдаш ол, япкъан ишине ёлдаш ол”, дегенлер. Бизим де Сафтернен чокъ шейге бакъышымыз, фикирлеримиз эксериетнен айны олып, биз онынънен сырдашмыз, десек де мумкюн ве япкъан ишлеримизде де бир-биримизнен фикирлешип, къолтутуп, ёлдаш олмагъа арекет этип кельмектемиз. Бизим Сафтернен берабер “Къырымтатар эдебиятынынъ тарихына бир назар” серлевасынен та 1988-1989 сенелери “Йылдыз” журналында девамлы басылгъан ве сонъра 2001 сенеси “Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы” адынен айры китап олып чыкъарылгъан умумий ишимиз, иште, бойле иджадий эмекдашлыкънынъ нетиджесидир.

Сафтер Нагаев ойле бир инсан ки, иджат этер экен, онда ич ёрулмакъ-талмакъ, къыйынлыкътан ве атта масрафлардан да къачынмакъ деген шей ёкъ. Иджат ичюн о, фуртыны топлап, узакъ ёлларгъа тюше, араштыра, адамларны тапа, корюше ве ахыры макъсадына ирише. О, Ленин мукъяфаты лауреаты олгъан Ашировлар акъкъында язмакъ ичюн Бакугъа, Саратовгъа бара, Челюскин эпопеясынынъ къараманы Ибраим Факи-

дов акъкъында язмакъ ичюн Русие шеэрлерине, Куйбышевге бара, намлы Керчъ таш-къобаларында иштирак эткен кырымтатарлар акъкъында язмакъ ичюн оларны араштырып Украина шеэрлерине бара, таш-къобаларнынъ озюни барып корип келе, Бекир Чобан-заде акъкъында материаллар топламакъ ичюн кене Бакугъа ве атта Маджаристангъа барып келе ве иляхре. Арамызда языладжакъ материал ичюн олдукъча толуджа материал топламакъ ичюн бойле чапып-чапкъалап юргенлер аздыр.

Къырымда, Алушта районынынъ Кучюк-Озен коюнде 1941 сенеси январь 1-де дюньягъа кельген Сафтер Нагаев сюрдюнлик вакътында къорантасынен берабер Озбекистанда Фергъана виляетининъ Ленинград районына тюше. О, анда орта мектепни тамамлагъан сонъ, Ташкент девлет университетининъ журналистика факультетини битире ве 1965 сенеси Ташкентте ана тилимизде чыкъкъан “Ленин байрагы” газетасына ишке кире.

Газетада чалышыр экен, Сафтер бир кереден озюни косьтерди ве редакцияда эдебий хадим ве сонъра болюк мудири вазифелеринде булунып, семерели иджат этти. 1987 сенеси оны Озбекистан Языджылары бирлигине ишке алдылар.

Иште бойле, Сафтер Нагаев эдебиятымызгъа етмишинджи сенелернинъ башында келип кирген яшлардан олып, ильки девирде халкъымызнынъ чешит сааларда джесарет косьтерип чалышкъан аджайип векиллери акъкъында онларнен очерклер язды. Бу очерклернинъ чокъусы онынъ “Гонъюльге якъын адамлар” (1972 с.) ве “Федакярлыкъ” (1976 с.) адлы джыйынтыкъларына кирсетильгендир. О китапларны халкъымызнынъ о девирдеки илери адамларынынъ коллектив портрети деп саймакъ мумкюн эди.

Сафтер Нагаев кырымтатар эдебиятында семерели иджат эткен языджылардан бири олып, эсасен озюнинъ очерклеринен, весикъалы повестьлери ве публицистик эсерлеринен беллидир. Эдебиятшынаслыкъ ве эдебий тенкъид боюнджа макъалелери исе онынъ бедий тефекюр саиби, бедий эсерлерни талиль этмеге къабилиетли олгъаныны косьтердилер. Уйкен несиль эдиплеримиз онынъ бу къабилиетини сечтилер ве онъа самимийликнен къолтуттылар. Сонъра о,

исрарлы араштырувлар саесинде кырымтатар романы ве кырымтатар повестининъ шекилленюв ёллары ве инкишафы акъкъында айры монографиялар яратты. Онынъ эдебий-бедий макъалелери 1979 сениси чыкъкъан “Яшлыкъкъа хас дуйгъунен” адлы джыйынтыгында ер алдылар. Бу джыйынтыкъта о, озюнинъ акърандашлары олгъан яш несирджилерден Айдер Осман, Урие Эдемова, Эрвин Умеров ве Эмиль Амитнинъ озьлерине хас иджат усулларыны талиль эте.

Иджадий фаалиети эп кенишлеген Сафтер Нагаев етмишинджи йылларда эдебий асабалыгъымызны огренюв ве тедкъикъ этюв ишинен темелли огърашып башлады. Языджы Сеитумер Эминнен берабер дженкте эляк олгъан 12 кырымтатар эдибининъ эсерлерини топлап, “Он экилернинъ хатиреси” адлы джыйынтыкъны нешир эттирди. Эдебиятымызнынъ классиклери Абдулла Лятиф-заде, Мемет Ниязий, Мамут Недим, Джафер Гъафар, Асан Чергеев, Ильяс Тархан, Ибраим Бахшыш ве дигерлерининъ яратыджылыкъларыны фааль огренип, олар акъкъында макъалелер язып кельмекте.

Сафтер Нагаев эдебиат алеминде адымлар экен, бу муреккеп алемде озь ёлуны, озь усулыны, озь мевзусыны тапа бильди. Бу исе онъа эдебиятымызда озюне хас ер ишгъаль этмеге имкян берди.

Эдип чокъ йыллар девамында мешур алим ве шаиримиз Бекир Чобан-заденинъ ильмий-иджадий фаалиетини огренип кельди ве онынъ аяты ве фаалиетине багъышлангъан “Медений инкъиляп аскери” адлы весикъалы повесть догъурды. Юкъарыда къайд эткенимиз киби, о, Чобан-заденинъ аяты ве фаалиетини кенишче огренмек ичюн Маджаристангъа барды, анда Чобан-заденин берабер окъугъан профессор Ласло Рашонини тапып, онынънен корюшти, субетлешти, Тюркиедеки эрбапларнен язышты. Бунынъ себебинден о, бу язышмаларны козетип тургъан КГБнинъ тузагъына тюшти. Оларнынъ тазыйыгъынен олса керек, СССР Языджылары бирлигине къабул олунгъан Сафтернинъ азалыгъыны Москвада учь йылгъа-дже тасдикъламадылар.

Весикъалы эсерлер устасы оларакъ танылгъан Сафтер Нагаевнинъ эсерлери, юкъарыда анъылгъанлар-

дан гъайры, “Сахралар алеви” (1983), “Бинъ бир олюмни енъип” (1987) адлы джыйынтыкларына кирсетильгендирлер.

Несир жанрында махсулдар чалышкъан Сафтер Нагаев кырымтатар халкынынъ белли эрбаплары акъкында “Исмаил бейнинъ Туркистан сефери”, “Медений инкыляп аскери”, “Буз устюндеки Фарадей”, “Баба мандатынен”, “Дагъларда”, “Сахралар алеви”, “Дагъларда юрегим меним”, “Асыргъа мусавий омюр” адлы весикъалы повестьлернинъ эм де Абдулла Лятиф-заде хусусында “Янъы омюр йырджысы” серлевалы эдебий суретнинъ де муэллифидир. Акъсакъал оджамыз Мустафа Халиловнынъ аятына багъышлангъан бу сонъки повести 2004 сенеси айры китап этип чыкъарылды. Бутюн буларнен бирге академик А.Е. Крымский акъкында “Эбедийликке укъом этильди” серлевалы монографиясыны ве кырымтатар языджылары омюринден “Дефтер четиндеки язылар” адлы миниатюралар китабыны язып, неширге азырлады.

Сафтер Нагаев чокъ йыллар Озьбекистан Языджылары бирлигинде чалышаракъ, озьбек окъуйджыларыны кырымтатарларнынъ аяты ве эдебиятынен таныш этиов саасында чокъ ишлер япты. О, озюнинъ “Исмаил бейнинъ Туркистан сефери” эсери-

Ресимде (сагъдан): Рустем, Сафтер Нагаев, Осман агъа, Сафтер Нагаевнинъ омюр аркъадашы Шукрание.

ни эм тюркчеге чевирип Тюркиеде бастырды, эм де озыбек тилинде бастырды. Исмаил Гаспринскийнинъ “Дар ур-Рахат мусульманлары” романыны, Эрвин Умеровнынъ “Къара поездлер” икяелер сечимини озыбек тилине чевирип нешир эттирди.

Эдебиятымыз саасында семерели иджады ичюн Сафтер Нагаев “Озыбекистанда нам къазангъан медениет хадими” унванынен такъдирленген эди. Кырымтатар эдебиятыны тешви къат этиювдеки хызметлери ичюн Озыбекистаннынъ “Достлукъ” орденинен мукафатланды, Озыбекистан Языджылары бирлигининъ Ахмад Яссабий адына халкъара мукафаты ве Озыбекистан Журналистлери бирлигининъ мукафатынен такъдирленди. Сафтер Нагаев Ватангъа къайтувгъа азырлангъан девирде Ташкент шеэрининъ мезарлыкъларында дефн этильген белли зиялыларымызнынъ къабирлерини огренип, олар акъкъында весикъалы эссе-икяелер язды ве 2005 сенеси “Гъурбетте къалгъан эдждатларымызнынъ хатырасы” адынен шу материалларнынъ биринджи къысмыны айры китап этип чыкъарды. Бу китап эдипнинъ энъ муим хызметлеринден биридир.

Узун сюрген сюрдюнликтен сонъ къорантасынен, къызы Севиль ве торунларынен догъмуш юртуна къайтып кельген эдип шимди Кырым муэндислик-педагогика университетинде уйкен оджа олып чалышмакъта ве талелелерге къырымтатар эдебияты боюнджа дерс бермекте, озюнинъ тиль ве эдебият боюнджа зенгин теджрибесини яш несильге ашламакъта. Озю, оны чокъ гузель бакъкъан, эр ишинде онгъа къолтуткъан омюр аркъадашы Шукране ве огълу Диялвернен Акъмесджитнинъ Фонтаны къасабасында яшай.

Чокъ йыллыкъ достурыз ве къалем аркъадашымыз Сафтер Нагаевни къырджыман яшынен джан-гонъюльден хайырлаймыз ве онгъа: ич бир вакъыт рухтан тюшме, къалемининъ мерекеби бир вакъыт къурумасын, бутюн ниет ве макъсатларынынъ ерине кетирмеге Алла сангъа къысмет этсин ве ялы боюнджа айтылгъаны киби, “Дюнья дурунджа дур!” деймиз.

Риза ФАЗЫЛ.

**Зарема
АЛИЕВА,**
КЪМПУ халкъ
чалгъы алетлери
санаты кафедрасы-
нынъ уйкен оджасы

*1961 сенеси ноябрь
7-де догъды. 1985 сенеси
Таджикистан дев-
лет санат институ-
тыны битирди. Эмек
фаалиетини 1978 сенеси
Самарканд девлет
опера ве балет теат-
ри оркестринде кема-
неджи оларакъ башила-
ды. 1983-1985 сенелери
музыка мектеплерин-
де, 1985-1999 сенелери
Краснодар улкесининъ
Куцевск станицасы
Медениет сарайында
оджа ве концертмей-
стер вазифелеринде бу-
лунды.*

*1999 сенесинден
Къырым музндислик-
педагогика универси-
тети халкъ чалгъы
алетлери санаты ка-
федрасынынъ уйкен
оджасыдыр.*

*2003 сенеси «Сель-
себиль» ансамблини
тешкиль этти.*

*2004 сенеси ан-
самбль «Алтын бешик»
адлы джумхуриет фес-
тивалининъ дипломан-
ты олды. «Къырым эз-
гилери», «Къырым
нагъмелери» видеоаль-
бомлары, «Къальби-
мизнинъ музыкасы»,
«Эй, гузель Къырым»
джы-ийнтыгъынынъ
музллифидир.*

КЕМАНЕНИНЪ СЫРЫ

Бойле серлева, ильк ба-
къышта, чалгъы алетлери
акъкъында икяеге дегиль, детек-
тив романгъа уя билир. Эгер ме-
селеге догъру янашылса «сыр»
сёзю уйгъундыр, чюнки эр анги
детективнинъ сыры ола ве о
ахры-сонъу чезиле. Кеманенинъ
сыры исе асырлар бою сыр
олып къалмакъта.

Ич бир чалгъы алетни кемане
киби теренден ве чокъ тедкъикъ
этильмеди. Бу алетнен чешит
зенаат кишилери огъраштылар:
оларнынъ арасында физиклер,
математиклер, санатшынаслар,
музыка алетлери усталары ве
чалгъыджылар бар. Базы бир
шейлерни олар анылатып олса-
лар да, шимдигедже кеманенинъ
акустика сырларыны темельден
анылап ве анылатып оламайлар.
Къадим заманларда кемане але-
тининъ насыл япылгъаны ве
шимди насыл япмакъ керек ол-
гъаныны там темельден тевсие
этип оламайлар.

Эбет, шимди де яхшы усталар
бар, амма олар Амати, Страдива-
ри, Гварнери киби аля кемане-
лер япып оламайлар. Шай олса
да эр бир уста озюнинъ ве улу
итальян усталарынынъ теджри-
белерине базанып чалыша, амма
бу саада толу бильгилери ёкътыр.

Эр анги сыр этрафында чокъ
эмиш-демиш лафлар ола. Кема-
не акъкъында да чокъ эфсане-
лер, риваетлер яратылгъандыр.

Айткъанларына коре, мешур итальян усталары да озьлери яраткъан кемане сесинден мемнюн олмагъанлар, чюнки онынъ акъыкий татлы сеси юз йыллардан сонъ пейда ола экен. Усталар буны биле ве келеджек несиллер ичюн тер тѣкюп чалыша экенлер.

Айткъанларына коре, бу улу усталар да янъылгъанлар: оларнынъ ясагъан алетлерининъ эксериети узакъ несиллерге келип етмеген. Ялынъыз бираз къысымы муджизе оларакъ сакъланып къалгъан ве бунынъ сесинде земане динълейиджилери акъыкий кемане сесини эшитмек имкянына маликтирлер.

Кене айткъанларына коре, эр бир профессиональ кеманеджи энъ мешур итальян устасы Антонио Страдивари япкъан кеманени чалмакъ арзусынен яшай. Амма, эльбетте, эр кес ичюн онынъ кеманелери етерли дегиль. Ялынъыз энъ яхшы кеманеджиге бойле кеманени чалмагъа имкян берелер.

Энъ яхшы кемане яратмакъ ичюн, онъа уйгъун олгъан еяне джыныс агъач (терек)нинъ айры къысыларындан кеманенинъ айры-айры къысыллары япыла экен. Месея, усть декини (усть къапагъыны) ялынъыз Тироль акъ чамындан япа экенлер.

Башкъа бир агъач бу къысым ичюн кечмеген, кечсе де, кемане кереги киби олмагъан. Ве бунда да эр анги акъ чамны кесип йыкъмагъанлар. Бакъып, козеткенлер де, къушлар чокъ къонгъан акъ чамны сечип алгъанлар. Сонъра стетоскоп усулынен агъачны къурута ве онынъ не къадар «сесли» олувыны тешкерелер. Терекни ялынъыз къышта бычалар ве ич бир заман онынъ йыкъылмасына ёл бермей, явашыкътан ерге яткъызалар. Сонъра кемане япыладжакъ къысымыны, яни «козю» олмагъан ерини алаалар, къалгъан къысыллары одунгъа кете.

Айткъанларына коре, энъ там догъру гузель кеманеде биле, аз-бучукъ эксиклик олса, аля кемане сайылмай.

Кеманени пек мукъайтлыкънен ишлемек керек, чюнки аз-бучукъ къабалыкъкъа кемане оны япкъан устагъа къастлыкънен джевап берир, яни йырламакъны ред этер эмиш.

Кемане ичюн ялынъыз бир сой агъач (терек) ола билюви акъкъындаки эфсане де чул тутмай. Бир чокъ эски алетлер пек яхшы огренильди ве тедкъикъ этильди. Эльбетте, эксериети яхшы агъачтан, джумледен

Тироль акъ чамындан япылгъаны (хусусан, усть кысымы — верхняя дека) малюм олды, лякин ойле сойлары да бар ки, олар дигер яхшы агъачлардан ясалгъандыр. Бу агъачлар арасында шималь чамы, эмен владен (пихта) де бар. Кимерде о къадар эмиетли олмагъан агъач парчалары да кечкен. Страдивари исе шимдики нокътай-назардан бакъкъанда, озъ кеманелерини япувда бир сыра технологик къаиделерини бозгъан. Меселя, о эни кемане декини (усть кысымыны) къапламайджакъ агъч парчасыны ала да, янларына башкъа агъач парчаларыны къураштыра. Бельки шимди музыка алетлери япыджы фабриканынъ контролёры онынъ бу ишини ОТКдан кечирмез ве оны брак деп таныр эди. Эвельки усталар ярамай агъачтан къоркъмагъан ве озъ теджрибесине базангъан. Терекке къуш къонып йырлагъанына да, стетоскоп усулына да бакъмагъан! Кунюмиздеки усталарнынъ айткъанларына коре, Страдивари агъачны озю азырламай, базардан, анбардан сатып ала экен.

Бойле усулнен чалышса да, ярамай кемане ясадымы? Хайыр. Эльбетте, эр бир устанынъ, Страдиварининъ биле элинден чыкъкъан кеманелер арасында эйи ве эйи олмагъан кеманелер де бар, амма кейфиетли агъач ве кейфиетли кемане арасында догърудан-догъру багъ тапылмады. Яхшы агъачтан яхшы олмагъан кеманелер ве ярамай агъачтан баягъы эйи кеманелер де бар.

Кеманенинъ аджайип сес чыкъарувы онынъ устюни къаплагъан лакнынъ хусусиетинен багълыдыр, дейлер. Лакнынъ сырыны исе тек кемане япкъан аиле башы биле экен. Бу сырны о нефисхор ве тембель огъуллаарына биле къалдырмай, озюнен берабер къабирге алып кеткен. Бундан себеп олса керек ки, огъуллаары бабасы киби там усталыкънен гузель кеманелер яратып оламагъанлар.

Эфсанелер дюльбер эбет, амма олар эр шейни бильмеге имкъан бермейлер. Шунынъ ичюн фактларгъа — делиллерге, теджрибе ве тедкъикъатларгъа, усталарнынъ фикирлерине эсасланып, акъикъаткъа якъын бильги эльде эте билирмиз.

Бу эмиш-демишлерге рагъмен итальян усталары япкъан ишлер боюнджа баягъы бир шейлер сакъланып къалгъан. Ялынъыз Страдивари япкъан алетлер

бинъден зиядедир. Буларнынъ эксериети кеманедир, бундан гъайры алыт, виолончель, контрабас алетлери де мевджут. Бунынънен берабер даа юзлердже усталар япкъан алетлер де бизгедже етип кельди.

О узакъ заманларда бу алетлернинъ де сеси, шимдикиси де яхшы эди. Буны о заманларда язылгъан публикациялардан бильмек мумкюн. О заманлардаки динълейиджилер де кемане тембрини шимдики критерий эсасларында бельгилегенлер ве шу себептен оларгъа инанмамагъа эсас ёкътыр.

Бундан да гъайры земаневий лабораторияларда махсус методлар иле тедкъикъатлар кечирильди. Теджрибе ичюн янъы япылгъан кеманелерни алып, оларны суний усулда «къартайттылар», яни чокъ йыллыкъ яшкъа кетирдилер. Анылашылды ки, йыллар кечкен сайын кемане сеси эп яхшылаша. Эльбетте, бунынъ ичюн, ильк-эвеля, кемане де яхшы япылмакъ керек. Эгер о кейфиетсиз олса, йыллар кечюви онъа ярдым этмез.

Даа бир меселе. Ярамай агъачтан да эгер яхшы, кейфиетли кемане ясалса, йыллар кечювинен онынъ сеси эп аджайип олур. Сылакъ агъачтан ясалгъан кемане тез ипрана ве гъайып ола. Амма, эгер бойле сою бирдайын ава арарети олгъан ерде чокъ йыллар девамында сакъланса, тюзеле билир ве сеси де яхшы ола билир. Бойле бир адисе «Музыка аяты» («Музыкальная жизнь») меджмусында язылгъан эди. Адамнынъ бириси фабрикада япылгъан кеманени сатып ала, амма бегенмейип чулангъа ташлай. Арадан 25 йыл кечкен сонъ кеманени хатырлай ве алып бир кере яй тийсете де шашып къала: бам-башкъа кемане, бам-башкъа сес! Страдивари дегиль эльбетте, амма пек яхшы кемане олгъан. Себеби адий ве анылайышлы: фабрикада агъачны къурутып отурмагъанлар, чуланнынъ ичи исе тамам кеманеге уйгъун ер экен.

Эвельки усталар япкъан кемане йыллар кечмесине бакъмайып, бирден эйи сес чыкъара экенлер. Чюнки олар къуру ве кейфиетли агъачтан япыла ве устасы оны чалып башлай. Ничюн десенъиз, янъы япылгъан кеманени шу дакъкъасы чалыштырмакъ, агъачны сес далгъаларына алыштырмакъ лязим. Уста алетни уйдур: устюни ве астыны къакъып бакъа, душкаларыны (кемане ичиндеки тиремелерни) тешкере керек

Фото-
ресимде:
З а р е м а
Алиева (ор-
тада) озю-
нинъ тале-
белери иле.

олса оларны да денъиштире. Бойле сынавдан кечирюв вакъыт талап эте, эксериет алларда бунъа бир йыл кете.

Кеманенинъ шекили (формасы) узеринде де эфсанеджилер бир такъым шей уйдуралар. Илък-эвеля шекиль онъайтлылыкъ талабындан келип чыкъа. Месея, кеманенинъ индже бели олмыш эки кенарындаки яры даире оюкълар четтеки теллерни чалгъанда яй корпускъа тиймесин деп япылгъандыр. Амма, устатар эр анги шекильни ялынъыз файдалы дегиль, дюльбер олсун деп де арекет эткенлер. Башкъа алетлер де дюльбер, — амма кеманеге еткени ёкътыр. Мен чокъ кере кеманени санат эйкелине бенъзеткенлерини эшиттим ве керчектен де кемане нефис бир мимарджылыкъ эйкелине ошай.

Ольчюсине келиндже меселе бойле: эски алетлерни бир-бирине къыяслап-тенъештирип бакъкъанда, айны бир олъчюде олгъан эки кемане тапылмады. Бу ерде деклернинъ чешит къалынлыгъына, корпуснынъ чешит узунлыгъына, чешит энине, кемане башындаки «къулакълар»дан та теллерни тиреп тургъан агъаччыкъкъадже чешитлик ве фаркъ мевджут. Эр бир эски кемане айрыджа бир инсан киби текрарланмаз десенъ оладжакъ. Месея, дейик, эки алетнинъ узунлыгъы бир-бирине догъру келир, лякин башкъа олъчюлери фаркълыджадыр. Энлери бир келир — узунлыгъы кельмез ве деклернинъ къалынлыгъы башкъа-башкъадыр. Усталар усть къысымындаки (дек) фигуралы оюкъларны да чешит олъчюде япкъанлар, оларнынъ шекиллери де чешит-чешит.

Ве, эльбетте, бутюн бу эски кеманелер пек гъайретнен, эмек сарф этиовнен ишленгенлер демек олмаз. Дель Джезу тахаллюсинен белли Гварнери аилесинден чыкъкъан уста, умумен, кеманелерни перишанджа ясагъан, хусусан омюрининъ сонъ йылларында ярамай чалышкъан. Бунъа бакъмадан онынъ кеманелери дюньяда энъ яхшыларындан сайыла. Паганини де Даль Джезунинъ кеманесини чалгъан.

Энди бир къач сёз лак хусусында. Белли олгъынына коре, Страдивари ишлеткен лакрыны сыр тутмагъан, аксине, онъа теджрибе огренмек ичюн кельген чет элли усталарнен истей-истей пайлашкъан. Лактан насыл файдаланмакъны огъулларына да огреткен ве

огъуллары япкъан кеманелер о къадар мешур олмагъанынъ себеби оларнынъ бабасы киби гениаль-улу олмагъанындадыр деп саймакъ керек. Бунда бабанынъ къабааты ёкътыр. Эбет, оларнынъ да кеманелери ярамай дегиль, лякин бабасынынъ дереджесине етип оламагъанлар.

Страдивари де ялынъыз бир сой лак къулланмады. Биринджи йылларда о, устазы Николо Амати япкъан лак теркибини къуллангъан, сонъ озю де япып башлагъан. Эр бир мешур устанынъ озю бегенген теркипте ве тюсте лаки олгъан. Булар эсасен алтын-сары ве къою вишне тюслердир. Бойле лаклардан мебельджи усталар да файдалангъанлар.

Бельки, сес кейфиетине лакнынъ да тесири олгъандыр? Устаханелерден биринде бойле бир джесюране теджрибе отъкерелер: эски бир кеманенинъ лакины бус-бутюн силип ташлайлар. Кемане исе буны сезмеген биле, насыл сесли олса, ойле де къалгъан. Советлер заманында белли кемане япыджылыкъ устасы Евгений Францевич Витачек исе, умумен, лак деген шей, энъ енгили биле, агъачны «тыршавлай», онынъ эластик олувына кедер эте ве шунынъ ичюн сесини де феналаштыра, деп сая. Ич бир шейнен къапланмагъан кемане даа гузель сес чыкъара. Амма, агъачны бойле «чыплакъ» къалдырмакъ да олмаз, алет чокъкъа бармай эляк олур. Демек, бутюн меселе шунда ки, сес кейфиетини бозмамакъ ичюн анги сой лакны къулланмакъ керек? Иште, мына бойле къапа-къаршылыкъ олып чыкъа!

Керчек, кемане япыджы усталарнынъ башкъа фикирлери де бар. Эбет, дей олар, улу итальянлар лак къарышмасы теркибине къойгъан шейлерни де билемиз, амма, не къадар къойгъанлары, насыл усулнен лаклагъанларыны, бу ишни анги невбетте япкъанларыны билип оламаймыз, шу себептен де онынъ (лакнынъ) эски алетлер сеси тембрине не къадар тесир эткенини де айтып оламаймыз.

Энди, бу къапа-къаршы фикирлерни айдынлаткъан ресмий бир весикъагъа мураджаат этейик: «Отъкерильген ильмий-теджикъий ишлер лак къапланмасынынъ телли музыка алетлерининъ акустика хусусиетлерине не къадар тесир эткени акъкъында толу ве там нетидже чыкъармагъа имкян бермей».

Иште, музыка санайысы ильмий-тедкыкыят ве конструкторлык-технология институтында бойле нетидже чыкъарылды.

Айды, яхшы, меселе лакта да, агъачта да, там догъру олъчюде де дегиль, дейик. Я, неде экен, аджеба?

Биз буны бильмеймиз. Амма базы шейлерни зан эте билирмиз.

Айдынъыз, улулыкъ эмек иле догъгъан истидат олгъаныны хатырлайыкъ. Дедеси Николо Амати олгъан Андреа Амати еди яшта устанынъ шегирти ола, он бир яшында исе кемане ясап башлай. Онынъ кеманелери бизим кунълергедже етип кельди. Антонио Страдивари он эки яшта Николо Аматининъ элинде огренип башлады, сонъра бутюн омюрю бою сабадан акъшамгъадже чалышты. О, 93 яшында вефат этти ве олюминден бир къач кунъ эвель сонъки кеманесини япып битирди. Эписи олып Страдивари бир бучукъ бинъ алет япты — бу пек чокътыр. Башкъа усталар о къадар чокъ япып оламасалар да, бутюн вакъытларыны ишке бердилер.

Не къадар чокъ эмек къоюлса, о къадар чокъ теджрибе эльде этильди ве бу теджрибе саесинде чалгъы алетининъ сеси шекилленди. Эр анги телли алетнинъ резонаторы — айны заманда кеманенинъ де — тель чыкъаргъан сес частоталарыны (титрем сайысынын) бирдайын кучълэндирип оламай. Ола билир, эвельки усталар резонаторнынъ (аксисада) бу кейфистинден эйи файдалангъанлар: деклерни ойле усталыкънен япыштыргъанлар ве ойле индже уйдургъанлар ки, бутюн корпус керек олгъан сес титремлерини чыкъарып керек олмагъанларыны къапаткъан. Айны бирдайын эки парча агъач олмагъаны киби, айны бирдайын эки кемане ёкътыр ве усталар эр сефер материалнынъ хусусиетлерине бакъып иш корьгенлер. Мевджут агъач парчасындан эр анги алда олмасын, гүзель сесли кемане япмагъа бильгенлер, ис эткенлер.

Иште, «сыр» дегенимиз будыр. Яхшы кемане япмакъ — буюк санаттыр, бутюн санатларда исе усталарнен берабер олюп кеткен сырлар да олгъан, эбет.

Сейдамет ЯГЪЯЕВ,

КЪМПУ беден
тербиеси кафедра-
сынынъ оджасы,
туризм боюнджа
инструктор, спорт
устасы

*«Туризм – сагълыгъ-
ымызны пекиткен, иджадий
омрюмизни узаткъан, джис-
маний джезттен мукем-
меллештирген васта ола би-
леджегини биз бутюнлей
унутамыз. Туризм - спорт-
нынъ энъ кутълевий вас-
таларындан биридир».*

ТУРИЗМ – БЕДЕН ТЕРБИЕСИ ВАСТАСЫДЫР

Земаневий манада «туризм» термини – кутълевий туристик арекети, онынъ маддий базасы, хызмет севиеси, спортсмен туристлернинъ ютукъларынен багълы арекетни анылата. Туризм – сагълыгъымызны пекиткен, иджадий омрюмизни узаткъан, джисманий джезттен мукеммеллештирген васта ола биледжегини биз бутюнлей унутамыз. Туризм - спортнынъ энъ кутълевий васталарындан биридир. Онынъ осюп баргъан популярлыгъы - чешит яшын-да бинълернен адамларны ба-йырларгъа чеке.

Сеферлерге балалар да буюк-лер де бара: мектепте окъугъ-анда спортнен огърашмагъан ве беден тербиеси дерслеринден къачкъан да, буюк спортта озъ чыкъышларыны битирсе де, спортнен багъыны узымеген ве спорт формаларыны мумкюн олгъаны къадар сакълап къал-магъа тырышкъанлар да бу джумледендир. Бизим семет-дешлеримиз академик Ю. А. Полканов, Украинада нам къа-зангъан тренер О. А. Гребенни-ков, мешур къаяларгъа чыккы-джы К. Аверкиев озълерининъ баягъы яшта олгъанларына бакъмадан, туристик сеферлер нетиджесинде сагълыкъларыны сакълап олганларыны айталар. Туризм – яшайыш тонусы ве сагълыкъны пекитюв ичюн энъ

эффектив бир вастадыр. Джисманий нагрузкадан башкъа о даа эмоциональ кѳувет де бере, инсаннынъ кейфини котере ве онда озь фаалиетинден мемнюниет дуйгъусы пейда ола, бу исе джисманий фаалликтен ич эксик дегильдир.

Обалы-тѳепели ерден кетерек, туристлер мускулларнынъ эписине нагрузка (юк) ала. Бу иште бугъумлар (суставы), бугъум багълары (связки) пекине. Мускулларнынъ чешит группаларына агъырлыкъ невбетлешип тура. Котерильген вакъытта балдыр адалелери ве (бедро) арт мускуллары фааль ишлесе, тѳюшкенде — оларнынъ алд группасы нагрузка ала, яни мускуллар группалары невбетлешип бара, бунынъ буюк хызмети бар. Спортнынъ башкъа чешитлеринде фааль иштен сонъ раатланмагъа вакъыт берелер, туристик сеферде исе мускулларнынъ «раатлангъан» группасы иште иштирак этювни девам эте.

Бу иште юксек байырлар шараитинде тедкъыкъатлар кечирген Къыргъыз девлет беден тербиеси университетининъ туризм федерациясынынъ азалары Е.Я. Безносиов, В.И. Генопольский айткъанлары киби, болдургъан мускулларгъа тездже кучъ топламагъа имкян бере. Бойле режимде олгъан иш нагрузкаларыны енгиль ве травмасыз кечирмеге имкян бере. Туризм анъламынынъ кенъ манасы — бу, географик районларны огренюв, фааль ве огренювнен багълы раатлыкъ, джисманий инкишаф этюв макъсадынен тешкиятландырылгъан ве план эсасында кечирилген кезинти, экскурсия, сефер ве сеятлар киби тедбирлернинъ бир бутюнидир.

Туризмнинъ беден тербиеси ве усулы киби специфик чизгилери ашагъыдакилерден ибареттир:

— туризм иштиракчилерининъ арекетлерине му-
стакъиллик тешеббюси хастыр. Бунгъа сефердеки тарла шараити ве эм де адамларны идаре этюв алышкъанлыкълары себепчи ола;

— туризм тар ихтисаслаштырылгъан арекетлер ишлеп чыкармай, о джисманий кейфиет ве арекет алышкъанлыкъларыны комплексли тарзда накишаф этювни темсиль эте. Сефер ве сеяткъа азырлыкъ джерьянынъда къулланылгъан бупон арекетлернинъ: юрюв, чагъув, мани-
алардан кечюв, юкни бир ерден дигер ерге алып барув, эмек джерьянлары ве иляхре киби амелий эмиети бар.

Туризмде беден мешгъулиетлерининъ организмге тесир этюви бир ерден дигер ерге арекет этюв шараитинен, рельефнен, метеорология шараитине ве иляхре багълы, яни белли дереджеде бекленильмеген озлыюгинден олгъан муитнен багълыдыр.

Туризмнен огърашкъанлар организмини сагъламлаштыра ве беден къабилюетлерини эр тарафлама инкишаф эттире, агъыр шараитте ишлемек ичюн профессиональ амелий беджериклик ве алышкъанлыкъларыны юксек севиеге котере, тыш муитнинъ организмге эльверишсиз тесирине чыдамлылыкъны юксельте (академик Н.Амосов «Здоровье». №10, 1999с.), ахлякъий-ирадевий хусусиетлерини инкишаф эттире.

Академик Н.Амосовнынъ айткъанына коре, «оқыув юртларында кечирильген беден тербиеси дерслери организмге керек олгъан фааль арекет нормасынынъ тек 11файызыны бере. Етмегенини туризм бере биле.

Туристтик маршрутта эль-аякъ ве кевде мускуларнынъ эписи ишке джелъп этиле.

Туризм — студентлернинъ юрек-дамар, нефес алув ве синъыр системаларына пек яхшы тесир эте.

Туризм — адамгъа даяныкълыкъ, къувет, чевиклик, майышкъакълыкъ, кучъ киби хусусиетлерни ашлай. Туристтик сеферде девамлы вакъытта буюк месафелерни — табиий маниаларнынъ муреккеплигинен, арекет темпинен, матеорологик шараитнен, чантанынъ агъырлыгъынен багълы дегерли джисманий нагрукаларнен кечмек керек ола. Нетиджеде организм ёрула ве маршрутнынъ хавфлы ве муреккеп ерлерини кечкенде янълышмакъ имкяны мейдангъа келе. Демек, турист студентнинъ къавийлик ирадеси ве хавфсызлыгъы онынъ даяныкълыгъына багълы.

Тедкъикъатлар кечиререк, Белорусие девлет беден тербиеси институты хадимлери - химия илимлери намзети В.Г. Булатов ве биология илимлери намзети В.И.Генопольский — чыдамлылыкъны ашлагъан вакъытта: аэробик имкянларны яхшылаштырув, юрек-дамар ве нефес алув системасыны мукеммеллештирюв, аэробик имкянларыны юксельтюв, буюк гъайрет истеген иштен келип чыкъкъан ичимиздеки муитнинъ денъишмесине физиологик ве психологик синъырлернинъ сагъламлыгъыны юксельтюв киби учъ эсас меселе къоймакъ керек. Алимлернинъ ко-

зетювине коре, чыдамлылыкъны ашламакъ ичюн энъ зияде къулланылгъан васта — бу, обалы-тёпели ерлерде юрювдир. Лякин бу вакъытта организмни кислороднен темин этюв системасынынъ ишлемесине оптималь шараит яратмакъ керек. Бу макъсатнен маршрутларны орман зонасында кечирмек макъсаткъа уйгъун олур.

Къувет ашлав. Обалы-тёпели ерлерден ве муреккеп ерлерден кечкенде аякъ, къол мускулларына девамлы буюк агъырлыкъ тюше. Сеферде мускулларнынъ бутюн группаларнынъ гармоник инкишафы оптималь дереджесине ете, къавий «мускул корсети» асыл ола, нефес алув мускулатурасы пекине.

Чевиклик ашлав. Чевикликнинъ критерийлери — вазифенинъ координацион муреккеплиги, вакъты ве эда этювнинъ тамамлыгъыдыр. Чевиклик ашлав — туристик маршрутта шараитнинъ тез денъишип турувынен уйгъун олгъан янъы арекет къабилиетлерини ашлавдан келип чыкъа.

Тезликни ашлав. Тезлик дегени — бу минималь вакъытта арекет этюв къабилиетидир. Туристик сеферлерде — бу, чадыр къурув, тююмлерни багълав, махсус туристик такъымнен ишлев ве иляхредир.

Туристик сеферлерде спортта олгъан ве ачыкъ-айдын корюнген ярыш элементи ёкъ. Энъ онъайтлы ве келишкен сеят — бу, базар куню япылгъан сефердир. Олар чокъ вакъыт алмай эм онъа буюк азырлыкъ да керекмей, амма онынъ файдасы буюк: о, коллективни тешкиль этмеге ярдым эте, чешит яшайыш катаклизмлерине эм беден эм техникий джеэттен адамны азырлай.

Айны шу бир маршрутнен онларнен адам кете биле ве чешит вазифелер эда эте биле. Сеферге чыкъкъан группада бирлик олмаса ве коллектив оларакъ шекилленмесе, сеферге чыкъкъанлар ниетлерине иришамаз. Онынъ ичюн, иштиракчилернинъ эписи буны яхшы анълап, коллективге уймагъа тырыша ве коллектив олсун деп къолундан кельгенини япа. Эгер дерсте талебе берильген вазифени беджермеге ред эте билъсе, сеферде ойле шей кечмей, чюнки эр бир адамнынъ арекети коллективге тесир эте.

С.Усеиновнынъ терджимеси.

Файдаланылган әдебият:

1. Абуков А.Х. Туризм на новом этапе. — Профиздат, 1983 — С.298.
2. Амосов Н. В поход за здоровьем/ Здоровье. — 1999, №4.
3. Булатов В.Г. Физ. подготовка туристов/Физ.и спорт. 1984, №3.
4. Пасечный П.С. Туризм и экскурсии. — М., 1981 — С.79.
5. Петровский В.С. Туризм, как общественное явление. — К.: Здоровье, 1983 — С.125.
6. Семёнов Б.Г. Самодетельный туризм. — К.: Реклама, 1983 — С.48.
7. Симаков В.И. Туристские походы выходного дня. М.: Советская Россия, 1985 — С.128.
8. Смирнов В.И. География туризма в СССР. — М.: Знание, 1975 — С.64.
9. Штюрмер Ю.А. Охрана природы и туризм. — М.: Физкультура и спорт, 1974 — С.103.

Дикъкъат: ВАКнынъ талаплары!

Макъалелерни ресмийлештирюв талаплары

Биринджи саифеде шулар косътериле:

– Муэллиф акъкъында малюматлар рус тилинде олмалы (сойады, ады, бабасынынъ ады), вазифеси, унваны, муэссисеси ве телефонлары);

– Кыскъа аннотациялар (рус ве англиз тиллеринде);

– УДК;

– Кыскъартылгъан сёзлер (ключевые слова);

Кырымтатар, англиз, француз, алман, тюрк ве дигер тиллерде дердж олунайткъан макъалелерге кениш (развернутая) аннотация иляве этиле – тер-джимеси ве онынъ ады рус тилинде бериле.

Аннотация меджмуада (журналда) макъале серлевысындан сонъ кьоюла ве метнининъ умумий колемине кире.

Илим докторлары, мухбир азалары ве академиклерден гъайры, бутюн муэллифлернинъ макъалелерине илим наметгелери яхут илим докторларынынъ имзалары иле тевсиенамелер иляве этиле.

Макъалелернинъ кылавуз аппаратларыны (справочный аппарат) ресмийлештирюв:

Къайнакълар – сонъунда, метн ичинде ялынъыз дёрткоше къавусларнен косътериле [1].

Меселя, – [1], [2], [3], яхут [1, с.12], [4, с. 318].

Джумленинъ сонъунда къавуслардан сонъ нокъта кьоюла.

Макъаленинъ сонъунда файдаланылгъан къайнакъменба ве эдебиятлар косътериле.

Меселя:

Клименко Л.В. «История Украины». – Киев: из-во «Аква», 2000. – 384 с.

Архив материаллары ичюн: Государственный архив Автономной Республики Крым (ГАРРК). – Ф.Р.111. – оп. 1. – Д.18. – Л.53

Меджмуада басыладжакъ макъалелерни ресмийлештирюв къанделери

Публикация колемин – 5 саифеден эхсик ве 10 саифеден зияде олмамалы (20000-ге къадар знак – бельги). Публикация ичюн макъалелер ялынъыз компьютерде джыйылмалы.

Джыюв стандартлары:

Кегль – 14;

Сатырларара интервал — бир бучук;
Шрифт — Times New Roman;
Саифе форматы — А 4;
Саифелер параметри — эки янында 2-шер см. бош
ер (поля).

Метн, таблицалар, фото ве дигер материаллар —
Microsoft Word программасында джыйыла.

Публикацияларнынъ тили — русча, украиндже,
кырымтатарджа, англиздже ве илях.

Муарририетке макъаленинъ басылган шекили (рас-
печатка) ве онынъ электрон версиясы СДде яхут 3,5
дискетте теслим этиле.

Почтанен ёлланылган дискет зарарланмасы ичюн
фольга яхут башкъа бир имае этиджи шейнен сарыл-
малы.

ВАК Президиумынынъ 2003 сенеси январь 15-те 705/
1 номералы къарарына бинаен, эр бир макъаледе ашагъ-
ыдаки унсурлар (элементлер) булунмалыдыр:

— котерильген проблема ве онынъ муим ильмий ве
амелий вазифелернен багълы олгъаны умумий бир
шекильде ачыкъланмалы ве шекилленмели;

— муэллиф тарафындан талиль этилерек, къоюлган
месселелерде тедкъикъ ве публикация эсаслары булун-
малы;

— макъаледе, мевзугъа аит проблеманынъ чезильме-
ювине айрыджа дикъкъат берильмели;

— макъаленинъ макъсады ве вазифелери шекиллен-
мели;

— тедкъикъ этильген эсас материал эльде этильген
ильмий нетиджелернен толу эсасландырыларакъ беян
этильмели;

— нетиджелер чыкъарылмалы ве проблеманынъ иле-
ридеки инкишаф истикъбали (перспективасы) бель-
гиленмели.

Файдаланылган эдебият:

1. Ильмий эдебият.
2. Чет тиллердеки эдебият.
3. Бедий эдебият.
4. Лексикография къайнакълары.

«ЧАТЫРТАВЛЫНЫНЪ ОГЮТЛЕРИ»

Абибулла Одабаш — кечкен асыр кырымтатар эдебиятынынъ корюмлю эрбапларындан бири олып, онынъ несир ве назм эсерлери озь девирининъ окъуй-ыджыларына яхшы белли эди. Муэллифнинъ бир чокъ икяе ве шиирлери эвеля «Терджиман», «Миллет», «Ешилъ ада», «Бильги» киби газета ве меджмуаларда дердж олунды, сонъундан иптидаий мектеплернинъ талелелери ичюн тертип этильген окъув китапларына кирсетильдилер.

Лякин бутунъки кунюмиздеки кениш окъуйыджылар кутълеси Абибулла Одабашнынъ яратыджылыгынен якъындан таныш дегиль эди. Бу нокътаи-назардан бакъылгъанда, Эдипнинъ Кырым девлет муэндислик-педагогика университетининъ аспиранты Эюп Сеитбуллаев тарафындан азырланылып, Кырым девлет окъув-педагогика нешрияты тарафындан якъында неширден чыкъарылгъан «Чатыртавлынынъ огютлери» адлы несир ве назм эсерлер топламы земане окъуйыджыларына бир бахыш олды демек мумкюн.

Джыйынтыкътаки кириш сёз ве Т. Керимовнынъ «Абибулла Одабашнынъ омюри ве яратыджылыгы» серлевалы макъаледе муэллифнинъ яратыджылыгына кыймет кесилерек, Эюп Сеитбуллаевнинъ хызметлери де айрыджа къайд этиле. Китап эки кысымдан ибарет олып, биринджи кысымдан А. Одабашнынъ балаларгъа язгъан икяелери, экинджи кысымдан шиирлери ер алгъанлар.

Китапнынъ сонъундан глоссарийлер, кыйын анълашылгъан сёзлернинъ лугъаты, бунынъ киби де, Абибулла Одабаш акъкъындаки макъалелер, онынъ бе-

дий ве публицистик эсерлерининъ джедвеллери ер алгъан.

Китап 300 нусха нешир этильген.

«ХАЯЛ – ОМЮР»

Абдулла Лятиф-заде — кырымтатар эдебиятынынъ

30-ынджы сенелери иджат эткен корюмли сымаларындандыр. О, яратыджылыкънынъ чешит жанрларында кыалем тебреткен эдиплеримизден бири эди. Языкълар олсун ки, советлернинъ кыыргъын машинасы бу аджайип оджа, истидатлы шаирни де озюнинъ копчеклери арасында эди, гъайып этти.

Кечкен сененинъ сонъунда «Таврия» нешриятынынъ кырымтатар бедий эдебияты болюги тарафындан шаирнинъ «Хаял – омюр» адлы китабыны нешир этти.

Джыйынтыкъкъа кириш сёз (не ичюндир пек кыска) язгъан филология илимлери намзети Шевкет Юнусов Абдулла Лятиф-заденинъ яратыджылыгъы акъкъында сёз юрсетерек, онынъ истидатына дегерли кыймет кесе.

Китапнынъ биринджи кысмындан Бекир Чобанзаде, Шамиль Алядин, Халюкъ Шейх-заде, Дмитрий Урсу ве Улькер Лятиф-заденинъ шаирнинъ яратыджылыгъы ве шахсиети акъкъындаки макъалелери берильген. Бундан сонъ китапнынъ девамындан шаирнинъ эдебияткъа, санаткъа багъышлангъан макъалелери ве чешит йылларда язгъан шиирлери, терджи-мелери ер алгъанлар.

Шаирнинъ яратыджылыгъы ве шахсиети акъкъындаки изаатлар ве лугъат окъуйджыларнынъ шаирнинъ эсерлерини анълавларына ярдымджы олабилр. Китап 1000 нусха нешир олунды.

«КРЫМСКИЕ ПИСЬМА»

XX асырнынъ башларында яшап, фаалиет косьтерген кырымтатар джемаат эрбапларындан бири Абдурешид Медиев белли сиясетчи олмакънен берабер,

аджайип публицист эди. Онынъ Русие империясынынъ экинджи Девлет Думасында, Къарасувбазар шеэр головалыгъы девринде сёйлеген нутыкълары, «Ватан хади-ми» газетасы саифелеринде бастыргъан макъалелери озь девирининъ аджайип публицистик нумюнелеридир.

«Полуостров» гезетасы кутюпханеси» сериясында 2005 сенеси нешир этильген «Крымские письма» джыйынтыгъы Абдурешид Медиевнинъ Бакуда нешир этильген «Каспий» газетасы саифелеринде 1902 – 1905 сенелери арасында басылгъан мектюплеринден ибарет олып, оларда къырымтатарларнынъ о девирдеди маариф, топракъкъа саипликлери киби ичтимай месселелер айдынлатылгъан.

Китапнынъ ильки саифелеринден ер алгъан «Возвращение «Крымских писем» через 100 лет» серлевалы макъалесинде профессор В. Ганкевич Абдурешид Медиевнинъ шахсиети ве озь вакъытында «Каспий» газетасында басылгъан ве шимди ишбу китапкъа кирсетилген 24 мектюп акъкъында икяе эте.

Китапнынъ сонъундан Ольга Николаевская тарафындан азырланылгъан, эр бир мектюпке аит ихтарлар ер алгъанлар.

Китап «Доля» нешрияты тарафындан 100 нусха нешир этильген.

«ОЧЕРКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ КРЫМСКИХ ТАТАР»

«Къырым девлет окъув-педагогика» нешрияты тарафындан «Відродження» халкъара фондунынъ малиевий ярдымы саесинде нешир этильген «Очерки истории и культуры крымских татар» джыйынтыгъыны кечкен сене нешир этильген дикъкъаткъа лайыкъ китаплардан бири, демек мумкюн.

Эльведин Чубаров, Диляра Асанова, Земине Эмирусейнова, Рефат Къуртиев, Рустем Абкъадыров, Нариман Абдульваап, Фатма Аметова, Роза Аирчинская ве Энвер Озенбашлы муэллифлери олгъан ишбу ки-

тап эки кысымдан ибарет олгъан китап, айры-айры макъалелерден ибареттир.

Биринджи кысымда кырымтатар халкынынъ пейда олувындан бугуньки куньгедже олгъан тарихы, экинджи кысымда миллетимизнинъ медениети акъкында икяе этиле.

Китапта тарихымызнынъ чешит девирлерине аит хариталар ве фоторесимлер мевджут.

Китапнынъ сонъунда Кырым ве кырымтатарларнынъ тарихына аит малюматлар берильген.

Джыйынтыкъ 1000 нусха нешир этильген.

«АЛИМ — КЪЫРЫМ ЙИГИТИ»

Малюм олгъаны киби, кечкен сененинъ январында Копюрликой ве Багъча-Эли арасындаки Акъмесджит-Кефе ёлунынъ четинде халкымызнынъ аджайип къараманларындан бири Алим Азамат огълунынъ хатырасына абиде тикленди. Эйкельнинъ ачылув мерасиминде Алим акъкындаки хатырлавлар, икяелер ве эфсанелерни озъ ичине алгъан китап нешир олунаджагъы бильдирильген эди. Иште, октябрь айында китап дюнья юзюни коръди.

Китапны тертип эткен язы-джы Риза Фазыл онынъ кириш сёзюнде бойле яза: «Халкымызнынъ зенгин агъыз яратыджылыгъы хазинесининъ чешит жанрлары сырасында, озюнинъ авам халкыны, факъыр-фукъарелерни къорчалав ве шорбаджыларгъа, агъаларгъа, помещик ве ерли акимиет мемуруларына къаршы озъжесине курешюв фаалиети иле тарихкъа кирген Кырым йигити Алим Азамат огълу акъкында риваетлер, икяелер, йырлар, хатырлавлар муим ер туткъаны малюмдир».

«Алим — Кырым йигити» ки-

табы эки болюктен ибарет тертип этильген олып, онынъ кырымтатарджа кысмыны Алим акъкъындаки риваетлер, хатырлавлар, макъалелер ве Алим акъкъында йырлар эм де шиирлер тешкиль эте. Экинджи кысмы русча олып, анда инкъиляптан эвель иджат эткен языджыларнынъ эсерлеринден парчалар, шиирлерге ер берильген.

Китап Алим Азамат огълунынъ койдеши ве къараманымызнынъ хатырасына озъ парасына абиде яптырган белли иш адамы Расим Абляз огълу Керимовнынъ малиевий ярдымы саесинде, Кырым девлет окъув-педагогика нешрияты тарафындан 500 нусха нешир этильген.

«КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИ ВЕ ЭДЕБИЯТЫНДАН ТЕСТЛЕР»

Мектеп талебелеримизге ана тилини ашламакъ — бугунъки энъ муим вазифелерден биридир. Бу саада тиль ве эдебят оджаларынынъ вазифелери ниает дерджеде муимдир. Бу джеэттен бакъылгъанда, Лиля Джеппарова ве Назле Яева тарафындан азырланылып, Кырым девлет окъув-педагогика нешрияты тарафындан 3000 нусха нешир этильген «Кырымтатар тили ве эдебиятындан тестлер» джыйынтыгъы миллий мектеплеримизнинъ ана тили ве эдебияты оджалары ичюн муим бир къулланмадыр. «Тестлер» 5-9-ынджы сыныфларнынъ талебелерине къарарлаштырылгъан. «Эр бир оджа, — дениле китапнынъ кириш сёзюнде, — озю окъуткъан талебелерининъ дерслерни насыл менимсегенлерине бир заман фаркъсыз къалмаса керек. Шу себептен кырымтатар тили ве эдебияты дерслеринде кечильген мевзуларны талебелер не дерджеде менимсегенлерини бильмек ичюн оджаларгъа мезкюр «Тестлер»ни къулланмагъа тевсие этемиз».

Муэллифлернинъ фикрине коре, ишбу тестлер оджаларгъа талебелернинъ бильгисини бельгилевнен берабер, яш несилянинъ кырымтатарджа фикирлев даиресини кенишлетмеге де имкъан

логъурадjackъ. «Тестлер» аит сыныфларнынъ программаларына коре, эсасен учер вариантта тевсие олуна. Эр бир вариан озюнден эвелькисине бакъкъанда муреккеплигинен айырыла.

Мезкюр къулланманен чалышмагъа огренген талелелер, шубесиз, тилимиз ве эдебиятымызны темеллидже огренювде баягъы енгилликлерни эльде эте билирлер.

Къулланма Украина Тасиль ве илим назирлиги тарафындан тевсие этильген.

Къ. ЗАКИР.

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 1
(«Звезда» № 1)

Техредактор Р. Къараманов.

Корректор М. Меджитова.

Компьютерджи оператор Л. Селимова.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифлерине къайтарылмай. Буюк колемли эсерлернинъ къыскаъартылгъан журнал варианты къабул олуна.

Басылуvgъа 23.02.06 с. рухсет этильди. Форматы 84x108 1/32.

Офсет усулында басылды.

Нешрият-эсап табагъы 8,4. Сымарыш № 10.

1000 нусха басылды.

Джедвельге алынгъаны акъкъындаки шесадетнаме:

Км № 0113.

Адресимиз:

95007, Акъмесджит шезри, Вернадский адына проспект

(эвельки Ялта сокъагъы),

155-нджи эв, кв. № 3.

Телефон — 63-27-13.

95040, Акъмесджит шезри, Ген. Васильев сокъагъы, 44.

«Таврида» нешриятнынынъ басмаханеси.

Индекс 75298.

